

Dana 26. studenoga 1991. Sveučilište u Zagrebu osnovalo je *Institut za primijenjena društvena istraživanja*. Odlukom Upravnog vijeća od 18. veljače 1997. godine preimenovan je u *Institut društvenih znanosti IVO PILAR*. Institut se bavi znanstvenim, stručnim, interdisciplinarnim te tržišnim istraživanjima, strategijskim analizama, organiziranjem međunarodnih i domaćih znanstvenih skupova, tribina, okruglih stolova te predavanja u području društvenih i humanističkih disciplina. Izdaje časopise *Društvena istraživanja* i *Pilar*; te edicije *Zbornici*, *Studije* i *Acta Instituti scientiarum socialium Ivo Pilar, Zagabria*.

ПІЛАР

Ime časopisa PILAR napisano glagoljskim pismom.

ISSN 1846-3010

9 771846 301002

U ovom broju donosimo:

• RASPRAVE

Daniel PATAFTA:

Hrvatski liberalni tisak o reformnom pokretu dijela katoličkog nižeg klera (1918.—1923.)

Tomislav JONJIĆ:

Ivo Pilar prema rasnom učenju i eugenici

Domagoj ČIČKO:

Socioekonomski razvoj trgovišta Krapina i položaj njegovih stanovnika u XVII. stoljeću temeljem »Krapinskih zapisnika«

• OSVRTI S POVODOM

Ivan ROGIĆ:

Ivo Pilar i pitanja o modernizaciji hrvatskog društva

• PRILOZI

Bibliografija časopisa Pilar 2006.—2015.

• OCJENE I PRIKAZI

• OBLJETNICE

• KRONIKA

21

PILAR • ČASOPIS ZA DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE

GODINA XI. (2016.)
BROJ 21(1)
ISSN 1846-3010

Institut
društvenih znanosti
Institute
of Social Sciences
IVO PILAR

ПІЛАР

Pilar

ČASOPIS ZA
DRUŠTVENE I
HUMANISTIČKE
STUDIJE

21

Odrednicom časopis za društvene i humanističke studije želimo upozoriti na općedrušvenu i dugoročnu relevantnost tih dviju skupina znanstvenih interesa u doba u kojem se danomice sve snažnije osjeća nesnalaženje u vrijednosnim orijentacijama: kao da ljudsko društvo više ne upravlja samo sobom nego se prepušta lagodnosti rješenja koja se nameću logikom slijepa tehnološka razvoja; sve se manje traži upitanost nad problemima svijeta, sve se više prepuštamo ispraznosti konzumnoga društva. Koliko god u sebi konzistentne i međusobno različite, i discipline eminentno humanističke i one eminentno društvene — imaju zajedničku antropološku osnovicu, isti temelj: nerado se neupitno prepuštaju stihiji »tehnološkoga« kao »posljednje riječi«, i ne pristaju na to da se sadržaj pojma jednakopravnosti među ljudima ostvaruje isključivo kao jedna te ista dezorijentiranost pojedinaca, pritisnutih sve oštrije korporacijskom režijom potrošnje. Stoga vjerujemo da nam je potreban časopisni prostor za interdisciplinarno tematiziranje »pilarovskih tema«, temâ identiteta, modernizacije i europeizacije, s motrišta relevantnih znanstvenih disciplina. Imajući u vidu interdisciplinarnost te narav znanstvenoga napora kao općeljudskoga, Časopis PILAR ima i svoja redovita međunarodna izdanja, a adekvatno tome sastavljeno je i naše Uredničko vijeće. Prvi broj izašao je u studenome 2006. u prigodi obilježavanja petnaeste godine postojanja Instituta društvenih znanosti koji nosi ime Ivo Pilara.

Pilar

Časopis za
društvene i humanističke studije

Godište XI. (2016.), broj 21(1)

2016

PILAR
Časopis za društvene i humanističke studije
Godište XI. (2016.), broj 21(1)
ISSN 1846-3010

Nakladnik:

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Marulićev trg 19/I., Zagreb; www.pilar.hr

Za nakladnika:

Vlado Šakić

Glavna urednica:

Ivana Žebec Šilj

Zamjenik glavne urednice:

Ivan Hrštic

Uredničko vijeće:

Heinrich Bodura (Beč), Carl Bethke (Tübingen), Sandra Cvikić (Vukovar), Gordan Črpić (Zagreb), Ljiljana Dobrovšak (Zagreb), Vlatka Dugački (Zagreb), Gabor Egry (Budimpešta), Renata Glavak Tkalić (Zagreb), Stipica Grgić (Zagreb), Zlatko Hasanbegović (Zagreb), Caroline Hornstein Tomić (Zagreb), Katica Ivanda Jurčević (Zagreb), Božidar Jančiković (Zagreb), Tomislav Jonjić (Zagreb), Husnija Kamberović (Sarajevo), Stjepan Matković (Zagreb), Josip Mihaljević (Zagreb), Ljudmila Mindova (Sofija), Hrvoje Petrić (Zagreb), Milica Prokić (Bristol), Tomasz Pudłocki (Krakov), Andrej Rahten (Ljubljana), Krešimir Regan (Zagreb), Ivan Rogić (Zagreb), Ines Sabotić (Zagreb), Vlado Šakić (Zagreb), Dinko Šokčević (Zagreb), Dražen Živić (Vukovar)

Tajnica uredništva:

Arijana Kolak Bošnjak

Lektorica:

Ivona Filipović Grčić

Prijevod sažetaka na engleski:

Mirjana Paić-Jurinić

Grafički urednik:

Zlatko Rebernjak

Prijelom i priprema za tisak:

Grafički studio Forma ultima, Zagreb

Tisak:

ITG, Zagreb

Časopis izlazi dva puta godišnje.

Cjelovit sadržaj časopisa dostupan je na mrežnim stranicama Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar: www.pilar.hr

Cijena ovom primjerku je **25 kn** (za inozemstvo: **€ 5**)

Godišnja pretplata: **40 kn** (za inozemstvo: **€ 8**)

Rukopisi se šalju na:

Časopis PILAR, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Marulićev trg 19/I., HR-10000 Zagreb

E-mail: Ivana.Zebec@pilar.hr

Telefon: (+385 1) 4886-800

Telefaks: (+385 1) 4828-296

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta
iznesena u pojedinim prilogima.

Copyright © 2016. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Pilar

ČASOPIS ZA
DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE
STUDIJE

21

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2016.

Dr. **Ivo Pilar** (Zagreb, 1874.—1933.), po struci pravnik i ekonomist (studirao u Beču i Parizu). Od početka XX. stoljeća do 1920. živi i radi u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, Tuzla), potom do smrti u Zagrebu. Sudjelovao i u političkom životu: do jeseni 1918. zalagao se za održanje višenacionalne i multikulturne Austro-Ugarske Monarhije, ali pod uvjetom da se — u državno-političkom i nacionalno-političkom smislu — *reformira*, o čemu je napisao nekoliko važnih programskih spisa. U novostvorenoj južnoslavenskoj državi (Kraljevina SHS — Kraljevina Jugoslavija) politički je proganjan. Znanstvenik i publicist širokih interesa (umjetnost, povijest, sociologija, psihologija, demografija, politička geografija itd.). Najvažnija djela: studija *Secesija* (Zagreb 1898., kojom stječe »legitimaciju teoretičara modernizacije«), stručni rad o recepciji Općeg austrijskog građanskog zakonika u Bosni i Hercegovini (*Entwicklungsgang der Rezeption des Österreichischen ABG in Bosnien und Herzegowina...*, Wien, 1911.), opsežna studija *Die südslawische Frage und der Weltkrieg* (Beč, 1918., pod pseudonimom L. v. Südland), pionirski rad u hrvatskoj psihologiji (*Borba za vrijednost svoga »ja«*. *Pokus filozofije slavenskog individualizma*, Zagreb 1922.), političko-ekonomska studija *Immer wieder Serbien. Jugoslawiens Schicksalsstunde* (Berlin, 1933., pod pseudonimom Florian Lichtträger).

Sadržaj

7 Riječ glavne urednice

RASPRAVE

- 11** Daniel PATAFTA:
Hrvatski liberalni tisak o reformnom pokretu
djela katoličkog nižeg klera (1918.–1923.)
- 45** Tomislav JONJIĆ:
Ivo Pilar prema rasnom učenju i eugenici
- 113** Domagoj ČIČKO:
Socioekonomski razvoj trgovišta Krapina i položaj njegovih stanovnika
u XVII. stoljeću temeljem »Krapinskih zapisnika«

OSVRTI S POVODOM

- 131** Ivan ROGIĆ:
Ivo Pilar i pitanja o modernizaciji hrvatskog društva

PRILOZI

- 157** Bibliografija časopisa Pilar 2006.—2015. (Vlatka Dugački)

OCJENE I PRIKAZI

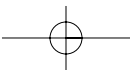
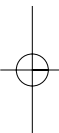
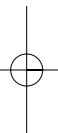
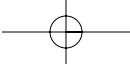
- 175** *Krakov Zagrebu. Album posvećen stradalnicima potresa 1880. godine / Kraków Zagrzebiowi. Album poświęcony ofiarom trzęsienia ziemi z 1880 roku*, ed. by Maciej Czerwiński, Magdalena Najbar-Agičić, publ. by Srednja Europa, Zagreb 2011, 161 pages (T. Pudłocki)
- 178** Tematski broj Luciusa, časopisa studenata povijesti Hrvatskih studija posvećen povijesti nacionalnih manjina u Hrvatskoj, Zagreb, 2015. (Lj. Dobrošak)
- 181** Kaj : časopis za književnost, umjetnost i kulturu, god. XLIX (2016), br. 3-4, 144 str. (N. Kovačev)

OBJETNICE

- 187** Zlatko MATIJEVIĆ:
Deset godina časopisa Pilar: kronologija — ljudi — teme

KRONIKA

- 199** Otkrivanje spomen ploče Ivi Pilaru
- 200** Kolokvij Četiri lika Ive Pilara

Riječ glavne urednice

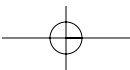
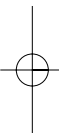
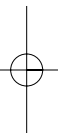
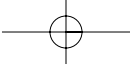
Ovim 21. po redu brojem našeg časopisa obilježavamo 10 godina od njegova pokretanja te 25. obljetnicu osnutka Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar. Tijekom proteklih deset godina objavljeno je u časopisu *Pilar* više od 3000 stranica posvećenih »pilarovskim temama«. Nastojeći slijediti koncepciju koju je u prvom broju postavilo uredništvo na čelu s pok. Srećkom Lipovčanom, broj 1 za 2016. otvara rubriku *Rasprave* tekstom Daniela Patafte o zahtjevima dijela nižega katoličkog klera za reformama u Katoličkoj Crkvi u Hrvatskoj. Rad Tomislava Jonjića donosi glavne elemente Pilarovih ideoloških i sociološko-političkih pogleda kao odgovor na neutemeljen pokušaj prikaza Ive Pilare kao pristaše rasnog tumačenja povijesti i zagovornika teze o hrvatskoj rasnoj superiornosti. Posljednji tekst u rubrici *Rasprave* stanovit je pomak od dosadašnje uređivačke politike i nastojanje je uredništva da otvori vrata časopisa studentskim radovima, stoga rubriku zatvaramo prilagođenim tekstom diplomskog rada Domagoja Čička o društvenim i ekonomskim prilikama u Krapini u 17. stoljeću.

U *Osvrtima s povodom* donosimo esej Ivana Rogića u kojem autor na temelju četiri Pilarova djela — *Secesija* (1898.); *Južnoslavensko pitanje i svjetski rat* (1918.); *Borba za vrijednost svoga »Ja«* (1922.) i *O sistematizovanju sociologije* (1927.) — promišlja Pilarove odrednice modernizacije hrvatskog društva.

Okrugla obljetnica izlaženja časopisa *Pilar* prava je prilika za svojevrsnu rekapitulaciju dosadašnjeg rada. Stoga u rubrici *Obljetnice* donosimo tekst Zlatka Matijevića, glavnog urednika u razdoblju od 2009. do 2012., koji donosi presjek djelovanja časopisa proteklih deset godina. Iz istog razloga u rubrici *Prilozi* objavljujemo bibliografiju časopisa *Pilar* koju je priredila Vlatka Dugački. Rubrike *Prikazi* i *Kronika* nalaze se, kao i do sada, na završnim stranicama časopisa.

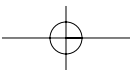
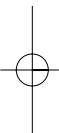
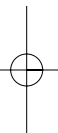
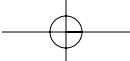
Ovom prigodom posebno zahvaljujem dosadašnjim članovima Uredničkog vijeća mons. Juri Bogdanu, prof. dr. sc. Anđelku Akrapu, prof. dr. sc. Tihomilu Maštroviću, dr. sc. Antunu Paveškoviću i dr. sc. Filipu Hameršaku na njihovu doprinosu časopisu *Pilar*, a novim članovima želim uspješan rad.

U Zagrebu, 18. travnja 2017.

ПРОБЛЕМЫ

RASPRAVE

Hrvatski liberalni tisak o reformnom pokretu djelata katoličkog nižeg klera (1918.—1923.)

Daniel PATAFTA
Zagreb

Izvorni znanstveni rad
(primljeno 21. rujna 2016.)
UDK 050:272/273(497.5)
272-9(497.5)"1918/1923"

Kraj Prvog svjetskog rata značio je prekretnicu u hrvatskoj nacionalnoj povijesti. S druge strane Crkva u Hrvata suočila se s pokretom nižeg katoličkog klera koji je zahtijevao poboljšanje svoga materijalnog statusa. Ovaj pokret prerastao je s vremenom u reformni pokret ili tzv. »žuti pokret« koji je u svojim zahtjevima zalazio u crkvenu disciplinu tražeći velike reformske zahvate na tom području. Dok je službeni i poluslužbeni katolički tisak oštro nastupao prema reformnom pokretu liberalni tisak je s neskrivenim simpatijama gledao na sam pokret i otvoreno ga podržavao. Zahtjevi članova reformnog pokreta usko su se podudarali s liberalnim pogledom na Crkvu te su liberalne novine toga vremena veliki prostor davali reformašima i njihovim zahtjevima. Ovo otvoreno podržavanje reformnog pokreta od strane hrvatskog liberalnog tiska bilo je neupitno sve do donošenja Vidovdanskog ustava u lipnju 1921. godine. Zbog potpore koju je pokret uživao od strane tiska bliskog Pribičevićevoj Samostalnoj demokratskoj stranci hrvatski liberalni tisak potpuno mijenja svoj odnos prema reformnom pokretu. Od otvorene podrške na njega se sada gleda kao produženu ruku beogradske vlade kojom se želi oslabiti hrvatski nacionalni korpus, u kojem katolicizam ima bitnu ulogu. Osnivanje Hrvatske starokatoličke crkve krajem 1923. godine liberalni tisak popratiti će poprilično nezainteresirano.

Ključne riječi: reformni pokret, crkvena disciplina, katolicizam, katolički tisak, liberalni tisak, liberalizam, Vidovdanski ustav, Samostalna demokratska stranka

Reformni pokret nižeg katoličkog klera u Hrvatskoj trajao je od 1919. do 1923. godine. Za to je vrijeme prošao više faza razvoja. Djelovanje preteča reformnog pokreta (1917.—1918.) pokazalo je da dio nižeg klera nije bio zadovoljan tadašnjim odnosima unutar Katoličke Crkve. Ujedno je to bio nagovještaj da će uskoro doći do pokreta koji će imati za cilj provedbu reformi koje bi trebale demokratizirati katoličku crkvenu organizaciju i popraviti materijalni i društveni položaj nižeg klera. Svoj puni zamah reformni je pokret doživio u novonastaloj Kraljevini SHS. »Savremene želje«, odnosno zahtjevi katoličkih svećenika u Hrvat-

skej, formulirani na tzv. »Boljševičkoj sinodi«, predstavljali su smjernicu u borbi za provedbu reformi u Katoličkoj Crkvi. Značajno je da nijedan zahtjev nije dirao u temeljna vjerska pitanja tj. dogme, nego su se isključivo kretali na području crkvene discipline i organizacije. Katoličke crkvene vlasti u Hrvatskoj oštro su osudile reformni pokret i njegove zahtjeve. Na prijelazu iz 1919. u 1920. godinu među svećenicima je došlo do diferencijacije oko pitanja daljnjeg vođenja akcije za reformu Katoličke Crkve. Većina je odlučno ostala na tome da se tražene reforme moraju provesti legalnim putem unutar Katoličke Crkve. Manjina je pak smatrala da je uspjeh moguć jedino ako se provede prekid svih veza s Katoličkom Crkvom i osnuje nova, neovisna vjerska zajednica. Koprivnička faza pokreta (1920.) pokazala je da jugoslavenski katolički episkopat, držeći se potpuno stava Svete Stolice prema češkom reformnom pokretu, nema namjeru prihvatiti sada ponešto izmijenjene zahtjeve sebi podređenog svećenstva i da je nasilno zauzimanje rimokatoličke župe te njeno pretvaranje u »hrvatsko-katoličku župu« neostvarivo. U svojoj posljednjoj fazi (razdoblje od 1921. do 1923.) reformni pokret zapada u naizgled bezizlaznu krizu i definitivno prekida organizacijske i dogmatske veze s Katoličkom Crkvom.

Političke stranke i skupine u Hrvatskoj gledale su na reformni pokret isključivo s aspekta svojih uskih političkih interesa. U svrhu suzbijanja reformnog pokreta katoličke crkvene vlasti imale su, na zakonu utemeljenu, podršku najviših državnih organa. Jedini način da se prevlada kriza pokreta i ostvari željena reforma bio je prelazak na starokatoličku vjeroispovijest. Nemogućnost provedbe reformi u Katoličkoj Crkvi u Hrvatskoj dovela je do stvaranja nove vjerske zajednice — Hrvatske starokatoličke crkve. Sva ta događanja pratio je onodobni hrvatski tisak, kako katolički, koji je od samih početaka izravno usmjeren protiv pokreta, tako i liberalni. U liberalnom tisku možemo pratiti dvije faze pisanja o reformnom pokretu. Prva obuhvaća razdoblje od 1917., dakle prije nego što se pokret uopće formirao, do 1921. godine, donošenja Vidovdanskog ustava. U tome razdoblju liberalni tisak uglavnom piše afirmativno o reformnom pokretu, a u razdoblju do 1923. počinje na cijeli pokret gledati kao na produženu ruku pretenzija beogradskih vlada. Tijekom toga razdoblja jedinu podršku dobivat će još samo od liberalnog tiska povezanog s Pribičevićevom Samostalnom demokratskom strankom. Cilj ovoga rada nije rekonstruirati događanja vezana uz djelovanje i organizaciju reformnog pokreta, nego prikazati kako je liberalni tisak pratio događanja na crkvenom polju od 1917., vremena koje je pretходило pokretu, do 1923. godine kada je reformni pokret već konstituiran i smjera prema raskolu s Katoličkom Crkvom.

Razdoblje preteča reformnog pokreta (1917.—1918.)

Već u razdoblju pred Prvi svjetski rat počeli su se okupljati neki katolički svećenici na tajnim sastancima i raspravljati o aktualnim crkvenim problemima i mo-

D. Patafta: *Hrvatski liberalni tisak o reformnom pokretu dijela katoličkog nižeg klera...*

gućnostima za njihovo rješavanje. Jedan od takvih sastanaka održan je pred Prvi svjetski rat u Rasinji, župi kojom je upravljao Stjepan Menziger,¹ kasnije jedan od pokretača reformnog pokreta. Sastanku su nazočili župnici Rikard Korytnik, Stjepan Zagorac i Stjepan Haberstock.² Svi će oni 1919. postati vodeće osobe reformnog pokreta.

Može se pretpostaviti je kako je izbijanje Prvog svjetskog rata onemogućilo daljnje razvijanje samog pokreta, odnosno kako nije pogodovalo daljnjem nastavku razgovora o konkretnim i aktualnim pitanima crkvene stvarnosti toga vremena. Ovaj prividan mir trajao je do 1917. godine, kada polako izbijaju određeni znakovi među katoličkim svećenstvom koji ukazuju da među njima postoje određena previranja i nezadovoljstva u vezi s moralnim, disciplinskim, ekonomskim i socijalnim pitanjima.³ Odnosno, te iste, 1917. godine izbiti će dvije afere koje potvrđuju ranije rečenu tvrdnju. U prvom redu radi se o istupu solinskog natpopa don Nike Petrića s njegovom knjižicom *Rane u katoličkoj Crkvi* i tzv. *Svetokuzamskoj sinodi* održanoj iste godine u mjestu Sveti Kuzam kod Bakra.

Upravo je Niko Petrić prekinuo šutnju nezadovoljnog katoličkog svećenstva izdajući svoju knjižicu *Rane u katoličkoj Crkvi*. Knjižica je tiskana u Splitu 1917. godine. O Katoličkoj Crkvi Petrić kaže da je ona *Bogom ustanovljeno društvo, ona je savršena i bez mane* ali da i *poput drugih ljudskih društava ima svojih mana i rana koje se dadu liječiti*.⁴ Zato zahtijeva da se *čista i uzvišena Kristova nauka što više oslobodi i pročisti od ljudskog upliva, i da se povrati na izvornu svoju čistoću*.⁵ Prema njemu tri su rane koje štete Katoličkoj Crkvi: farizeizam ili formalizam, klerikalizam i celibat.

Od sve te tri rane koje Petrić spominje u svojoj knjižici svakako najdublje zadiru u crkvenu disciplinu govorom o celibatu.⁶ Pitanje ukidanja celibata bit će

¹ Menziger se od početka zalagao za raskid s Katoličkom Crkvom i za osnivanje posebne vjerske zajednice. On je bio prvi reformni svećenik u Hrvatskoj koji je prešao na starokatoličku vjeru koja tada na teritoriju Kraljevine SHS nije imala ni jednu svoju župu ili kakvu drugu organizaciju. (Niko PETRIĆ, «Uspomene iz godine 1919.», *Hrvatski katolički kalendar Grgur Ninski*, Zagreb, 1939., 45; Zlatko MATIJEVIĆ, «Reformni pokret dijela nižega katoličkog svećenstva u Hrvatskoj (1919–1924. god.)», *Povijesni prilozi* (dalje: PP), 8/1989., br. 9).

² Usp. *Starokatolička crkva u Jugoslaviji*, Beograd 1960., 30.

³ Usp. Viktor NOVAK, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb 1948., 85.

⁴ Niko PETRIĆ, *Rane u katoličkoj Crkvi*, Split 1917., 1.

⁵ Isto, 2.

⁶ Pitanje celibata u Hrvatskoj odnosno pitanje njegova dokidanja ne pojavljuje se prvi put u Petrićevoj knjižici. Već je Pavao Štoos u svojoj knjižici *O poboljšanju čudorednosti svećenika* tiskanoj u Zagrebu 1848. godine napao ustanovu celibata. Zanimljivo je što je njegov prijedlog naišao na odobravanje dijela svećenstva koje je javno odlučilo poduprijeti Štoosovu tezu o ukidanju celibata. Štoos je svoje teze poslije javno opozvao (usp. «Književnost», *Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske*, br. 23., 3. VI. 1848., 95; Velimir DEŽELIĆ, *Kardinal Haulik nadbiskup zagrebački*, Zagreb 1929., 96–103; Juraj KOLARIĆ, *Ekumenska trilogija*, Zagreb 2005., 647). S druge strane među *Zahtijevanjima naroda* iz 1848. nalazio se članak koji je tražio ukidanje celibata za katoličke svećenike. Ta točka izazvala je žestoku reakciju biskupa Jurja Haulika koji u svojoj okružnici o tome kaže slijedeće: *Osim toga nemogu mukom minuti i zamučati onu točku zahtjevanjah, nedavno u ime naroda nj. veličanstva podnesenih, koja govori o ukinutju celiba-*

jedno od središnjih pitanja reformnog pokreta i jedan od zahtjeva koje će reformni svećenici stavljati pred crkvene poglavare. Već samim time što Petrić prvi progovara nakon dužeg vremena o neopravdanosti celibata može se nazreti utjecaj liberalizma koji će dijelom utjecati na reformni pokret. Govoreći o celibatu autor započinje konstatacijom kako je celibat protiv naravi stvaranja jer je Bog odredio da se ljudi množe. Navodi kako i u Starom zavjetu Bog ne preporučuje celibat. Čak i od svih dvanaest apostola samo je Ivan bio neženja.⁷ Zato je za njega celibat *teško i nesnošljivo breme*.⁸ Prema njemu upravo celibat u Katoličkoj Crkvi uzrokuje farizeizam jer je garancija da mnoge svećeničke beneficije neće biti dotaknute.⁹ Petrić zatim nadodaje kako je sa socijalnog gledišta to *velika nepravda koja se protivi zdravom razumu*.¹⁰ Dakle, prema Petriću celibat je protiv naravi i za čovjeka je moralno nemoguće da čitav život živi u celibatu. Nagon za opstankom i potomstvom usađen je u ljudsku narav. Uvođenje obvezatnog celibata u Zapadnoj Crkvi za pape Grgura VII. autor pripisuje političkim

ta (beženstva duhovničkog) i promeni (latinskog) jezika svete liturgije. Točka ova veliku je pozornost svagde porodila i nije najbolje mnjenje o hrvatskom duhovništvu pobudila, dapače je ovdašnjoj apostolskoj (papinskoj) nuncijaturi mnogo brige zadala. Ja sam tvrdo uveren, da predlog ovaj nije učinjen od strane duhovništva, da uveren sam, da je, osim nekoliko njih, koji slese puteno nego duhovno, ova točka u duhovništvu naše biskupije pobudila nepovoljno čuvstvo dapače gnjev. Biskup na kraju izražava gnjev zbog 30. zaključka Zahtijevanja naroda. Urednik Novina dalmatinskih-hrvatskih-slavonskih to izričito opovrgava i kaže kako većina svećenika prihvata tu točku, dapače ga svagde hvalje i odobravaju osim nekoliko mračnjaka i jezuitah, koji nisu zadovoljni s jednom ženom. Nadalje se urednik okomio na sam celibat kao nešto neprirodno, kao nešto što nikad nije želio ni božji spasitelj ni njegovi učenici i neposredni apostoli. Nego je celibat luda volja pape, koji je ovim okrutnim i nečovečnim zakonom privukao na se prokletstvo od miliona duhovnikah («Dalmacija, Hrvatska i Slavonija», *Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske* (Zagreb), br. 41, 29. IV. 1848., 1). Na ovaj zahtjev reagirali su 23. lipnja 1848. svećenici i bogoslovi Zadarske nadbiskupije, koji su ga odlučno odbacili i potvrdili svojim potpisima («Protivno ozvanje /protestiranje/, *Zora dalmatinska* (Zadar), br. 25, 20. VI. 1848., 101). No, u *Novinama J. Dvornića* odgovara na tu reakciju i kaže za celibat da se protivi božanskoj volji i nagonu prirode (*Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske* (Zagreb), br. 23, 3. VI. 1848., 96). Neki su u svojim zahtjevima otišli i dalje; tako Janko Uzelac, učitelj u Podravini, navodi iste godine kako su želje Podravaca da se olakša klericima napuštanje kleričkog staleža, ukinu redovnički zavjeti i crkveni redov, pričest dijeli pod obje prilike, popravi zakon o postu, ukinu zakon o obveznom nošenju svećeničke odjeće i ukinu zakon o zabrani vjenčavanja inovjeraca (*Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske* (Zagreb), br. 65, 24. VI. 1848., 3). Kroz cijelu 1848. *Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske* donose niz članaka o potrebi ukidanja celibata («Ostanci stare dobe», *Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske* (Zagreb), br. 87, 15. VIII. 1848., 1; «Cerkva i naša doba», *Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske* (Zagreb), br. 88, 17. VIII. 1848., 1-2; *Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske* (Zagreb), br. 91, 25. VIII. 1848., 7). Već 1849. donose samo jedan članak vezan uz temu ukidanja celibata (*Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske* (Zagreb), br. 28, 6. III. 1849., 3). Pitanje ukidanja celibata za katoličko svećenstvo plod je prosvjetiteljskih ideja koje su putem ideja Francuske revolucije preuzeli liberalni mislioci 19. stoljeća i duboko ga usadili u liberalno mnijenje toga vremena. Pitanje celibata nije tada bilo aktualno samo u revolucionarnim previranjima u Hrvatskoj. I Stjepan Radić je u Hrvatskom saboru jednom prilikom javno predložio ukidanje celibata za katoličke svećenike (SVEČENIK, «Ženidba katoličkih svećenika», *Hrvatska njiva* (Zagreb), br. 22-23, 1917., 382).

⁷ N. PETRIĆ, *Rane u katoličkoj Crkvi*, 35.

⁸ Isto, 37.

⁹ Isto, 38.

¹⁰ Isto, 39.

D. Patafta: *Hrvatski liberalni tisak o reformnom pokretu dijela katoličkog nižeg klera...*

i crkvenim prilikama toga vremena.¹¹ Celibat je također prepreka pomirenju Zapadne i Istočne Crkve, ali i s protestantima, jer njihovo svećenstvo nikako ne bi poduprlo ustanovu celibata.¹² Svoj govor o celibatu završava sljedećim riječima: *Moje je čvrsto uvjerenje da kat. crkva ili prije ili kasnije ili svojevolutno ili prisiljena vanjskim okolnostima, doći će do toga, da će ukinuti obvezatni svećenički celibat. Iz toga ne slijedi, da u kat. crkvi među svećentvom ne će biti celibata. Bit će ga i tada, i taj će celibat biti pravi, koji neće biti uzrokom hipokrizije, te rak-rane kat. klera...*¹³ I u dogovoru cenzoru Splitsko-makarske biskupije don Luki Grgiću Petrić će vrlo oštro tvrditi kako je celibat posljedica farizeizma.¹⁴

Crkvene vlasti Splitsko-makarske biskupije 15. svibnja 1917. prvo su osudile Petrićevu knjižicu zbog *sablažnjivih skoro heretičkih i heretičkih stavaka i jer je uopće napisana u protestantskom modernističkom duhu i smislu*. Ordinarijat je zatražio da se u roku od tri dana dostave sve tiskane knjižice.¹⁵ Petrić u otpisu ordinarijatu kaže kako u njoj ne nalazi nikakve heretičke stavke i da se rane o kojima govori ne odnose na doktrinu, već na disciplinu.¹⁶ Dana 13. svibnja 1917. godine dijecezanski cenzor donio je odluku prema kojoj se osuđuje knjižica don Nike Petrića *Rane u katoličkoj Crkvi* i zaključuje kako *veleč. Petrić nije samo arogantno, javno osudio Crkvene disciplinarne propise, nego je zapao u tolike sablažnjive tvrdnje i heretične ili blizu heretične bludnje na tešku sablazan čitalaca da barem donekle to popravi on mora javno opozvati i osuditi ex lege non solum ecclesiastica sed ex lege naturali, mislivši koliko je do njega, svoju sablažnjivu, otrovnu i pogubnu brošuru*.¹⁷ Sam Petrić napisao je vrlo oštar odgovor na cenzorovu osudu¹⁸ što je očito dovelo do poziva na odreku *ab officio et beneficio curato* od 16. lipnja 1917. godine od strane kaptolskog vikara Vincencija Palunka.¹⁹ Ukratko, Petrić je nakon objavljivanja svoje knjižice od Biskupskog Ordinarijata u Splitu 3. svibnja 1917. suspendiran od služenja sv. mise i strogo mu je zapovijedeno da obustavi daljnji tisak knjižice, a rukopis i sva ostala izdanja preda biskupskoj Kuriji. Kako to nije učinio, 7. srpnja 1917. oduzeta mu je župa i beneficij u Solinu. Protiv toga postupka na temelju kanona 22. dekreta *Maxima cura* uložio je utok, koji mu je kako sam svjedoči pomogao sastaviti kanonik Marko Kalogjerá, koji ga je jedini podupirao u zahtjevima.²⁰ Žalbu koju je

¹¹ Isto, 36.

¹² Isto, 40.

¹³ Isto, 41; »Rane u katoličkoj Crkvi«, *Primorske novine* (Sušak-Rijeka), br. 137, 15. VI. 1917., 2-3.

¹⁴ Niko PETRIĆ, *Kad rimska Crkva progoni (Povijest moje suspenzije)*, Zagreb 1920., 16.

¹⁵ Isto, 5.

¹⁶ Isto, 6.

¹⁷ Isto, 15.

¹⁸ Isto, 15-25.

¹⁹ Isto, 26-27.

²⁰ Usp. Niko PETRIĆ, »Uspomene iz reformnog pokreta«, *Hrvatski katolički kalendar Grgur Ninski*, Zagreb 1937., 47; N. PETRIĆ, *Kad rimska Crkva progoni (Povijest moje suspenzije)*, 35-38.

poslao Svetoj Stolici također mu je pomogao sastaviti Marko Kalogjera.²¹ Dana 17. kolovoza 1917. u Beču ga je primio apostolski nuncij i njegovu molbu prosljedio u Rim.²² Odgovor iz Rima stigao je vrlo brzo. Već u studenom 1917. odgovoreno je iz Rima s *Lectum*, što će u svojim sjećanjima na reformni pokret potvrditi i sam Petrić. Prema pisanju tadašnjeg tiska to je značilo da zahtjevu nije udovoljeno ili da zahtjev nije dostojan odgovora. Time je potvrđena odluka o suspenziji Nike Petrića.²³ Nakon neuspjelog priziva na Svetu Stolicu Petrić napušta svećenički stalež i odlazi u Rijeku gdje se počeo baviti svjetovnim zanimanjem; postao je trgovac vinom.²⁴

Liberalni tisak pokazao je velike i neskrivene simpatije za Petrićev tekst, ali očito ga nije ozbiljno shvaćao. O tomu svjedoči i tekst u *Hrvatskoj njivi*, u kojem stoji kako bi *slučaj i iznesene misli dobili tek onda za našu javnost i za naš kulturni život veće značenje, kada bi za njima stajao čovjek velike moralne vrijednosti. A ljudi koji poznaju izbliza solinskog natpopa to poriču. Zato je taj slučaj tek prosti dnevni kuriozitet.*²⁵ *Hrvatska straža* nazvala je Petrićevo knjižicu *dragocjenim biserom u prilog liberalizmu.*²⁶

Petrićeva knjižica svakako sadrži niz elemenata koji će biti glavni motivacijski razlozi reformnog pokreta, čime je on jedan od preteča reformnog pokreta, a poslije i njegov aktivan sudionik. Pitanja koja je otvorio svojom knjižicom kao i njegova suspenzija i napuštanje kleričkog staleža učinit će ga jednom od vodećih osoba reformnog pokreta.²⁷ Tiskanje njegove knjižice u prvom redu znači iskorak onog dijela nezadovoljnog katoličkog svećenstva koje je smatralo da je reforma Crkve nužna. Iako *Rane u katoličkoj Crkvi* ne zadiru u doktrinu nego samo propituju disciplinu Crkve, odmah po izlasku naišle su na velik otpor crkvene hijerarhije Splitsko-makarske biskupije. Takvu reakciju može se protumačiti samo u kontekstu vremena koje je još od pape Pia X. bilo obilježeno snažnim antimodernizmom u Katoličkoj Crkvi, pa je ovakva reakcija crkvenog vrha razumljiva samo u tom kontekstu.

²¹ N. PETRIĆ, »Uspomene iz reformnog pokreta«, 47.

²² Isto.

²³ Usp. N. PETRIĆ, »Uspomene iz reformnog pokreta«, 47; »Afera don Nike Petrića«, *Obzor* (Zagreb), br. 318, 1. XI. 1917., 3.

²⁴ Usp. N. PETRIĆ, »Uspomene iz reformnog pokreta«, 47; »Reformacija katoličkog klera«, *Jugoslavenska njiva* (Zagreb), br. 12, 1919., 184.

²⁵ V. K. D., »Niko Petrić. Rane u katoličkoj Crkvi«, *Hrvatska njiva* (Zagreb), br. 18, 1917., 322.

²⁶ »Rane u katoličkoj Crkvi«, *Hrvatska straža* (Zagreb), 16/1917., 419.

²⁷ Vladimir Vučić pisat će u *Starokatoličkom glasniku* 1963. kako niti Petrić niti njegova knjižica nisu utjecali na reformni pokret, kao i to da Petrić uopće nije bio aktivan u tome pokretu, dapače da je cijelo vrijeme bio pasivan sudionik te da se aktivirao tek kad je 1923. priznata Hrvatska starokatolička crkva. (Vladimir VUČIĆ, »Reformni pokret«, *Starokatolički glasnik* (Zagreb), br. 6, 1963., 7); Ovakav stav koji izričito negira Petrićevu aktivnu ulogu u reformnom pokretu proizlazi iz kasnijih događanja u Hrvatskoj starokatoličkoj crkvi koju su potresali veliki sukobi i raskoli, a sam Petrić imao je velikog udjela u svemu tome. Z. MATIJEVIĆ, »Reformni pokret dijela nižeg katoličkog svećenstva u Hrvatskoj (1919–1924. god.)«, 3; Zlatko MATIJEVIĆ, *U sjeni dvaju orlova*, Zagreb 2005., 219–220.

D. Patafta: *Hrvatski liberalni tisak o reformnom pokretu dijela katoličkog nižeg klera...*

Gotovo istodobno s pojavljivanjem Petrićeve knjižice katolički svećenici bakarskog kotara i grada Bakra održali su 27. travnja 1917. sastanak u Sv. Kuzmi iznad grada Bakra. Motivacija sastanka bila je isključivo socijalne naravi, za razliku od Petrićeve knjižice koja je sadržavala i određene liberalne poglede na katoličku disciplinu. Godine 1917. u liberalnim *Primorskim novinama* objavljen je članak pod nazivom *Materijalne prilike svećenstva u našem Primorju*, svojevrsna deklaracija svećenika bakarskog kotara upućena biskupskom ordinarijatu u Senju.²⁸ Glavni organizator i sastavljač pisma bio je trsatski župnik Andrija Rački.²⁹ Velika ratna neimaština koja je zahvatila stanovništvo Austro-Ugarske ratnih godina odrazila se i na materijalni položaj katoličkog svećenstva, osobito župnika i kapelana, stoga je pismo bilo odgovor na takvo teško stanje. I u samom uvodu *Primorskih novina*, koje donose cjelovit tekst pisma, navodi se kako je *uslijed prekomjerne skupoće, koja je svuda zavládala, palo i svećenstvo našega kraja u nevolju*.³⁰ Andrija Rački u *Spomen knjizi župe na Trsatu* navodi kako je cilj sastanka u Sv. Kuzmi bio radi pravednije raspodjele crkvenih dobara čime bi se olakšao težak socijalni položaj nižeg svećenstva u Primorju.³¹

Oštar i polemičan ton *Spomenice* bio je svojevrsna kritika nižeg katoličkog klera usmjerena prema njegovim biskupima. Sama *Spomenica* obiluje latinskim izrazima i citatima kanonskog prava koji upućuju na to da su biskupi dužni brinuti se o materijalnim potrebama svojih svećenika. Tako da završava vrlo ostrim tonom: *Bogatstvo velikih nadarbenika u Hrvatskoj i Slavoniji s jedne, a skrajnji pauperizam najveće većine klera s druge strane jest doista sramota današnjeg vijeka! To se stanje protivi nauci Kristovoj! To se stanje protivi demokratskoj lozinci: jedinstvo, bratstvo i sloboda! A prema nauci božanskog utemeljitelja i kršćanstvo je u biti demokratsko!... Neka episkopat Hrvatske i Slavonije učini svoju dužnost*.³² Uredništvo *Primorskih novina* koje je odmah stalo uz sudionike *Svetokuzamske sinode* otvoreno piše o teškim materijalnim prilikama svećenika senjsko-modruške biskupije, koja je od svih hrvatskih biskupija najsiromašnija, te u jednom članku donoseći statistiku svećeničkih prihoda kaže da je bolje da mladi ljudi ni ne ulaze u svećenstvo ako ih biskupija nije u stanju materijalno zbrinuti.³³ Fran Binički, svećenik senjsko-modruške biskupije i istaknuti član *Seniorata* i Hrvatskog katoličkog pokreta, u *Vrhbosni* napao je autora *Spomenice* i

²⁸ «Materijalne prilike svećenstva u našem Primorju», *Primorske novine* (Sušak-Rijeka), br. 111, 12. V. 1917., 1.

²⁹ Robert SKENDEROVIĆ, «Andrija Rački i »Svetokuzamska sinoda« 1917. godine», *Riječki teološki časopis* (dalje: RTC), 16/2007., br. 2, 325.

³⁰ «Materijalne prilike svećenstva u našem Primorju», *Primorske novine* (Sušak-Rijeka), br. 111, 12. V. 1917., 1.

³¹ ARHIV ŽUPE SV. JURJA TRSAT (dalje: AŽJT), *Spomen knjiga župe na Trsatu*, 123.

³² «Materijalne prilike svećenstva u našem Primorju», *Primorske novine* (Sušak-Rijeka), br. 111, 12. V. 1917., 1.

³³ «Pitanje povećanja plaće za svećenstvo biskupije senjsko-modruške», *Primorske novine* (Sušak-Rijeka), br. 112, 13. V. 1917., 2.

nazvao ga *jadnim čovjekom, koji služi na sramotu crkvi i svećenstvu, jer je crkva katolička savršeno nejednako društvo, što ga je uređio sam Isuskrst. A kako se ustanova Isuskrstova ne može mijenjati, očito je da ustav crkve mora ostati do konca svijeta jednak. O demokraciji crkve, mogu govoriti samo neupućeni ljudi i oni koji su s crkvom raskrstili.*³⁴ Vrlo brzo uslijedio je od strane jednog dijela svećenstva opoziv *Spomenice*, ali ga uredništvo *Primorskih novina* nije htjelo objaviti smatrajući da je opoziv izvršen pod pritiskom i kako to nije više samo stvar Crkve nego *to je stvar naroda i čitave naše javnosti i ne će više silaziti s dnevnog reda, niti se može ugušiti nasiljem nad pojedinim svećenicima.*³⁵ Dana 26. svibnja javio se autor pod pseudonimom *Svećenik*, koji u članku *Na adresu popa Stipe Vučetića*, tada zastupnika Stranke prava (frankovaca) u Saboru, brani *Spomenicu* i razloge njezina pisanja. I ovdje autor samo progovara o teškom materijalnom položaju svećenstva i kritizira svećenike koji su materijalno zbrinuti. Zanimljiv je i dio u kojem pokazuje odanost svome biskupu kada kaže: *Gdje je ondje napadaj na našeg biskupa dr. J. Marušića?* i u isto vrijeme sam odgovara: *Pisac biskupa svoga nadasve poštuje, ali pisac je ogorčen radi zapostavljanja materijalnog stanja svoje halje. Zato je ono napisano.*³⁶ Robert Skenderović smatra da je autor članka sam Andrija Rački, glavni organizator sastanka u Sv. Kuzmi i sastavljač *Spomenice*.³⁷ Tomu u prilog može ići i zapis Andrije Račkog u *Spomen knjizi župe na Trsatu* kako je jedini cilj njihova okupljanja u Sv. Kuzmi bilo poboljšanje materijalnog stanja primorskog svećeništva, a ne ikakav sukob s nadležnim crkvenim vlastima.³⁸ To je vidljivo i iz ovoga članka jer njegov autor želi problem svesti samo na materijalna pitanja ne proširujući ga ni na što drugo.

Izgleda da su se do kraja svibnja svi potpisnici *Spomenice* osim Andrije Račkog povukli. No, Rački je potporu dobio iz drugih krajeva. *Primorske novine* 1. lipnja objavljuju članak pod pseudonimom *Banovinski župnik* koji također ističe nepodnošljivo stanje nižeg klera i traži pravedniju preraspodjelu crkvene imovine jer bi se time riješili njihovi materijalni problemi. Autor ovoga članka polemičnim tonom ide puno dalje od *Spomenice* te se obrušava na kanonsku poslušnost koju svećenici duguju biskupu i traži organiziranje staleškog društva i časopisa koji bi zastupao njihova prava. Koliko je daleko otišao svjedoči i izjava: *I ta nam dakle točka pruža obilje gradje, da budemo socijaliste. Trebat će dakle pokret svećenstva proširiti, pa početi borbu za materijalno-pravno poboljšanje odnošaja naših.*³⁹ Za razliku od Račkog koji je svrhu sastanka u Sv. Kuzmi svo-

³⁴ Fran BINIČKI, «Stramputice», *Vrhbosna* (Sarajevo), br. 10-11, 5. VI. 1917., 138-141.

³⁵ «K spomenici svećenstva bakarskog kotara», *Primorske novine* (Sušak-Rijeka), br. 119, 23. VI. 1917., 2-3.

³⁶ «Na adresu popa Stipe Vučetića», *Primorske novine* (Sušak-Rijeka), br. 122, 26. V. 1917., 2.

³⁷ Usp. R. SKENDEROVIĆ, «Andrija Rački i «Svetokuzamska sinoda» 1917. godine», 329.

³⁸ AŽJT, *Spomen knjiga župe na Trsatu*, 123.

³⁹ BANOVINSKI ŽUPNIK, «Svećenstvo grada Bakra i kotara za poboljšicu beriva — i banovinski kler», *Primorske novine* (Sušak-Rijeka), br. 126, 1. VI. 1917., 2.

D. Patafta: *Hrvatski liberalni tisak o reformnom pokretu dijela katoličkog nižeg klera...*

dio na poboljšanje materijalnih prilika, autor ovog članka otišao je puno dalje zadirući čak i u crkvenu disciplinu, ali i na svojevrsan način najavio organiziranje reformnog pokreta koji će nastati dvije godine poslije.

Akcija primorskih svećenika potporu je dobila i od nepoznatog autora u *Hrvatskoj njivi*.⁴⁰ Iako je članak uglavnom cenzuriran, taj *svećenik demokrata*, u svome zaključku zahtjeva poboljšanje života nižeg svećenstva na području hrvatsko-slavonske crkvene pokrajine i to iz velikih dobara koje Crkva posjeduje u Hrvatskoj i Slavoniji. Čak ide i toliko daleko da zahtjeva autonomiju hrvatsko-slavonske crkvene pokrajine, iako ne precizira što pod tim misli.⁴¹

Dok je Petrićeva knjižica zadirala duboko u crkveno ustrojstvo i njezinu disciplinu te kao takva sadržavala mnoge elemente koje će poslije preuzeti reformni pokret, sa *Svetokuzamskom sinodom* bilo je drukčije. Potpisnici *Spomenice* jesu prekršili neka crkvena pravila, osobito o načinu održavanja i sazivu svećeničkih sastanaka, ali je njihov jedini cilj bio da se uredi materijalno stanje nižeg katoličkog svećenstva na području hrvatsko-slavonske crkvene pokrajine. Dok se kod Petrića mogu naći mnogi elementi koji zadiru u disciplinu Crkve i čak traže veći stupanj demokratičnosti u njoj, kod zahtjeva svećenika okupljenih u Sv. Kuzmi toga nema.

Oštar i odrješit odgovor crkvenog vrha na Petrićevu knjižicu i *Svetokuzamsku sinodu* učinio je da više do kraja 1917. godine nijedan katolički svećenik nije na ovakav način istupio u javnost. No, ostaje nesporna činjenica da su oba slučaja pokazala nezadovoljstvo dijela katoličkog svećenstva u Hrvatskoj, stoga tijekom 1918. godine u liberalno orijentiranim novinama, kao što je bila *Hrvatska/Jugoslavenska njiva*, izlaze nepotpisani članci ili članci pod pseudonimom koje su objavljivali nezadovoljni svećenici. Danas je teško utvrditi tko su bili autori tih članaka, ali za većinu se zna da je to bio tadašnji kapucin iz Rijeke o. Jeronim Tomac.⁴² U ljeto 1918. u Župi Dekanovec u Međimurju sastala su se tri katolička svećenika — Vinko Žganec,⁴³ Đuro Vilović⁴⁴ i o. Jeronim (Dragutin To-

⁴⁰ Tekstove u *Hrvatskoj njivi* protiv celibata pisali su Jeronim (Dragutin) Tomac i Đuro Vilović.

⁴¹ *Hrvatska njiva* (Zagreb), 1917., br. 13, 224.

⁴² HRVATSKI DRŽAVNI ARHIV (dalje: HDA), *Ostavština dr. Dragutina (Jeronima) Tomca*, Korespondencija Tomac-Petrić, Zagreb 23. IX. 1937., kut. 2, fasc. 6; Niko PETRIĆ, »Hrvatski reformni pokret. Uspomene iz godine 1918. i 1919.«, *Hrvatski katolički kalendar Grgur Ninski*, Zagreb 1938., 44.

⁴³ Vinko Žganec (Vratišinec 22. I. 1890. — Zagreb, 12. XII. 1976.) osim što je bio aktivan sudionik reformnog pokreta, nakon napuštanja svećeničke službe bavio se pravom, a nakon toga privatno je započeo s etnomuzikološkim istraživanjima. Bio je član JAZU-a. Glavno djelo mu je *Narodne popijevke Hrvatskog Zagorja*, tiskano u tri sveska (»Vinko Žganec«, *Leksikon Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, Zagreb 1974., 1093; »Vinko Žganec«, *Muzička enciklopedija*, sv. 3., Zagreb 1977., 774; »Vinko Žganec«, *Hrvatski leksikon*, Zagreb 1997., 728-729).

⁴⁴ Đuro Vilović (Brela, 11. XII. 1889. — Bjelovar, 22. XII. 1958.), književnik i publicist. Svojom prozom zauzima vidno mjesto u hrvatskoj beletristici. Nakon što je napustio svećeništvo radio je kao novinar u zagrebačkim i beogradskim dnevnim listovima. Tijekom Drugog svjetskog rata pristupio je četnicima i našao se u krugu najbližih suradnika Draže Mihailovića. Prvo značajnije djelo mu je spjev o Mihovilu Pavlinoviću, ali profilirao se isključivo kao prozni pisac. Važnija djela su mu: *Esteta* (1919.), *Međimurje*

mac).⁴⁵ Raspravljali su o potrebi reforme u cijeloj Katoličkoj Crkvi, a posebno u provedbi reformi organizacije Katoličke Crkve u Hrvatskoj. Vilović i Žganec trebali su poduzeti korake u vezi s organiziranjem pokreta u sjevernoj Hrvatskoj. Glavno pitanje kojim su se bavili bilo je supitanje celibata i zavjeta čistoće katoličkih redovnika. Konačan rezultat dogovora bio je da svatko od njih promiče ideju reforme u svom krugu djelovanja i da se u tisku objavljuje što više članaka kako bi se pridobilo i pripremilo laike i svećenike za pokret usmjeren reformi Katoličke Crkve.⁴⁶

Tako je 1918. izašao članak koji raspravlja o celibatu, a potpisao ga je autor pod pseudonimom *Svećenik* koji se *prilično* široko osvrće na pitanje celibata izražavajući javno kako je većina katoličkog klera protivna celibatu, kao i sav prosvjetljeni narod. Zatim pozdravlja pojedince iz *slobodoumnog klera, kao reprezentante svojih supatnika* koji su istupili protiv te institucije.⁴⁷ Autor navodi mnoge argumente protivne ustanku celibata na tragu liberalnih shvaćanja svoga vremena. Za njega je celibat glavni uzrok nedostatka svećeničkih zvanja u Zagrebačkoj dijecezi i štetan je za pojedince i Crkvu jer je mnoge *upropastio tjelesno, duševno i moralno*. On nanosi štetu odgoju svećeničkog pomlatka i u isto vrijeme nanosi štetu državi i društvu jer je mnoge *zdrave i sposobne ljude oteo svome naravnom pozivu po toj neprirodnoj instituciji*. Nakon toga slijedi poduža povijest uvođenja celibata u Katoličku Crkvu, a članak zaključuje tvrdnjom kako je *celibat breme teško i nesnosno, koje je Crkva natovarila na ledja svome svećenstvu, a ta Crkva ni prstom ne će da makne, da to breme olakša*.⁴⁸ Na taj članak nadovezao se svojim člankom autor koji se potpisao kao *Katolik-svjetošnjak* koji otvoreno podupire ukidanje celibata smatrajući ga *kao društvenu sramotu*.⁴⁹ Potvrđujući sve rečeno u prethodnom članku i taj pisac na kraju kaže kako je *naša dužnost da se odazovemo ovom piscu svećeniku, pa da sva naša inteligencija podupre borbu za dokinuće sredovječnog duševnog ropstva našeg svećenstva*.⁵⁰ Ta dva članka objavljena u *Hrvatskoj njivi* 1918. godine pokazatelj su očitih liberalnih tendencija dijela katoličkog svećenstva, ali i katoličkog laikata, koje je svoje nezadovoljstvo postojećim stanjem u Crkvi uglavnom

(1923.), *Hrvatski sjever i jug* (1930.), *Majstor duša* (1931.), u kojem tematizira pitanje celibata s psihološko-moralne strane, *Tri sata* (1935.) i *Zvono je oplakalo djevicu* (1938.) (*Književni godišnjak*, Krsto Špoljar — Miroslav Vaupotić (ur.), Zagreb 1961., 221-222; Krešimir NEMEC, «Svi paradoksi Đure Vilovića», Đuro VILOVIĆ, *Majstor duša*, Zagreb 2003., 231-253; «Đuro Vilović», *Hrvatski leksikon*, Zagreb 1997., 643-644; Strahimir PRIMORAC, «Bilješka o piscu», Đuro VILOVIĆ, *Picukare*, Zagreb 2010., 311-312).

⁴⁵ Tomac je 21. VIII. 1918., koristeći se pravom na ljetni odmor, otišao iz Rijeke u Dekanovec, Međimurje, gdje je tada župnik bio Vinko Žganec (HDA, *Ostavština dr. Dragutina /Jeronima/Tomca*, Korespondencija Tomac — Petrić, kut. 2, fasc. 6).

⁴⁶ Usp. Z. MATIJEVIĆ, *U sjeni dvaju orlova*, 221.

⁴⁷ SVEĆENIK, «Ženidba katoličkih svećenika», *Hrvatska njiva* (Zagreb), br. 22-23, 1918., 382.

⁴⁸ Isto, 382-386.

⁴⁹ KATOLIK-SVJETOVNJAK, «Ženidba katoličkih svećenika», *Hrvatska njiva* (Zagreb), br. 36, 1918., 618.

⁵⁰ Isto, 618-619.

D. Patafta: *Hrvatski liberalni tisak o reformnom pokretu dijela katoličkog nižeg klera...*

izražavao raspravom o celibatu. Ovdje ponovno treba napomenuti kako će pitanje održivosti celibata biti jedno od ključnih pitanja koja će pred crkveni vrh i širu javnost stavljati reformni pokret. Na članke je reagirao *Katolički list*. Uredništvo je već početkom travnja 1918. otvoreno napalo *Hrvatsku njivu* kako vodi javni rat protiv Katoličke Crkve.⁵¹ Tako se Pavao Lončar, svećenik i pripadnik Hrvatskog katoličkog pokreta, kasnije jedan od istaknutijih članova orlovskog pokreta, sredinom lipnja 1918. osvrnuo na članak *Ženidba katoličkih svećenika* te nastojao obraniti službeno stajalište Katoličke Crkve prema celibatu.⁵²

Nakon toga u *Hrvatskoj njivi* izašla su tri članka koja je potpisao pod pseudonimom *Jedan svećenik* riječki kapucin o. Jeronim Tomac. U prvome, *Ispovijest jednog svećenika*, također piše o potrebi ukidanja celibata govoreći o svome primjeru sazrijevanja od najranijih dana preko formacije kod hrvatskih kapucina do dana kada je napisao članak. Opisujući svoje moralne dileme oko opravdanosti celibata kaže kako je *zakon celibata neodrživ* te da *zakon celibata sili svećenike da budu farizeji: jedno naučavaju, a drugo čine*. Zanimljiv je i pomalo patetičan ton kojim autor piše, osobito kada kaže: *ovo je moja ispovijest, ovo je krik potlačene i prevarene svećeničke duše. Da me nije sjemenišni odgoj zavarao i prevario nadom, da ću u sebi moći ugušiti zahtjev ljubavi, ne bih se bio dao nikada rediti, bio bih žrtvovao svoju čežnju za svećeničkim stališem, da ne budem farizej*.⁵³ Početkom 1919. uslijedio je i drugi njegov članak, *Farizejstvo u katoličkoj Crkvi*. Nakon povijesnog uvoda o farizejima i samom pojmu farizejština autor progovara kako je glavna odlika farizejštine u Crkvi da se *boji istine* i *nastoji svim mogućim sredstvima zapriječiti otvorenu i iskrenu kritiku prema Crkvi*. Tako se Crkva odnosi u svome odgoju, u svome pisanju i u svome tisku. Potom kaže kako je sasvim normalno i kako *svaki zdrav organizam upravo ide za tim, da olakša slobodnu kritiku onih nezdravih pojava koje u njemu zavladaavaju, da se time upoznaju i izliječe. Ali Crkva radi farizejske tjesnogrudnosti, koja u njoj prevladava, ne uživa te pogodnosti*. Prema njemu Crkva se boji istine i zdrave kritike svojih članova i službenika i zato ne može ozdraviti od farizejštine. Žestoko se obrušuje na crkvene povlastice i udobnost svećeničkog staleža, ali i redovništva. Napada i istaknute predstavnike Katoličkog pokreta, osobito Petra Rogulju. Ne zaboravlja ni celibat, koji je za njega samo karika u nizu crkvene farizejštine. U istom tonu i završava članak pozivajući na rušenje farizejskog sustava koji vlada u Crkvi, sistem *zabašuravanja istine, poljepšavanja stvari i farizejskog pretvaranja, ono zakonsko zabranjivanje slobodne kritike crkvenih prilika, one cenzure, one suspenzije i izopćenja...* Kriv je tomu *onaj farizejski sistem, na koji se mi obaramo i koji moramo srušiti, makar nam u tome pomogli i framazuni*.⁵⁴ Kratkim uvidom u ova dva članka Jeronima (Dragutina)

⁵¹ »Hrvatska njiva«, *Katolički list* (Zagreb), br. 15, 11. IV. 1918., 176.

⁵² Pavao LONČAR, »Ženidba katoličkih svećenika«, *Katolički list* (Zagreb), br. 25., 20. VI. 1918., 277-279.

⁵³ JEDAN SVEĆENIK [Jeronim TOMAC], »Ispovijest jednog svećenika«, *Hrvatska njiva* (Zagreb), br. 40, 1918., 680-681.

Tomca može se zaključiti kako on ostaje na tragu dogovora iz Dekanovca stavljajući u prvi plan pitanje celibata i reforme odnosa u Crkvi. Na isti način može se vidjeti kako autor ostaje dosta na tragu razmišljanja Petrićevih *Rana u katoličkoj Crkvi*, osobito vezano uz pitanje celibata i farizeizma. Posljednji članak koji je Tomac objavio u *Jugoslavenskoj njivi* 1919. odnosi se na otpadništvo, apostaziju, katoličkog svećenstva u prvoj godini nakon kraja rata. On za to krivi samu Crkvu jer guši svaki oblik demokratizma i slobode savjesti svojim uskogrudnim službenim sistemom i despotizmom. Ponovno se okomljuje na *sistem lice-mjerstva, sistem tjesnogrudnosti, sistem farizejstva. Svi protagonisti toga sistema, svi njihovi epigoni i epigončići boje se istine, boje se slobodne kritike i shvaćanja koje nije stegnuto i okovano u uske granice zakona i dekretah crkvenih*. Optužuje Crkvu da se boji rasprave o zastarjelosti starih i preživjelih formi, kao i da ponižava čovjeka time što mora pogaziti svoju savjest i svoj karakter želi li ostati službenik Crkve. Glavne krivce prvenstveno vidi u najvišim krugovima Crkve u Rimu, a zatim u biskupima koji podržavaju taj sustav vrijednosti i funkcioniranja na koji se autor silovito obrušio u svome članku.⁵⁵ Na te Tomčeve članke uslijedio je odgovor dr. Josipa Pazmana u *Katoličkom listu*. Pazman se osobito pozabavio *Ispoviješću jednog svećenika* gdje je detaljnom analizom Tomčeve *Ispovijesti* prilično oštro i bitko napao samog autora izlažući nauk Katoličke Crkve o celibatu. Osobito je autoru zamjerio što je članak objavio u *socijalističkim i bezvjerskim novinama*.⁵⁶

Svojim člankom u *Jugoslavenskoj njivi* javio se i Niko Petrić početkom 1919. godine. Petrić uglavnom ponavlja sve što je napisao u *Ranama*, ali pokazuje i stanovito zadovoljstvo što se razmišljanja prema reformi pokreću, bez obzira na to što mnogi tako riskiraju gubitak beneficija.⁵⁷ Međutim Petrić otvara i jednu drugu temu, koja će također imati veliku ulogu u reformnom pokretu — pitanje nacionalnog ujedinjenja koje će za sobom povlačiti i pitanje vjerskog ujedinjenja Istočne i Zapadne Crkve. Ovaj čimbenik stalno će se provlačiti kroz djelovanje svećenika reformnog pokreta, iako neće biti nužno dominantan. Nacionalni čimbenik postati će puno važniji u vrijeme konstituiranja Hrvatske starokatoličke crkve. Na tom tragu u istom časopisu početkom 1919. izaći će nekoliko članaka vezanih uz nacionalno, a time i vjersko ujedinjenje južnih Slavena. Autor članaka Denis Ivan detaljno će analizirati odnose katolicizma i pravoslavlja na prostoru Kraljevstva SHS s očitim naglaskom kako nacionalno ujedinjenje sada

⁵⁴ JEDAN SVEĆENIK [Jerolim TOMAC], »Farizejstvo u katoličkoj Crkvi«, *Jugoslavenska njiva* (Zagreb), br. 10, 1919., 154-156.

⁵⁵ JEDAN SVEĆENIK [Jerolim TOMAC], »Apostazije katoličkih svećenika«, *Jugoslavenska njiva* (Zagreb), br. 29, 1919., 461-462.

⁵⁶ Usp. Josip PAZMAN, »Ex ore tuo te iudico«, *Katolički list* (Zagreb), br. 1, 2. I. 1919., 3-6; ISTI, »Ex ore tuo te iudico«, *Katolički list* (Zagreb), br. 2, 9. I. 1919., 15-18; ISTI, »Ex ore tuo te iudico«, *Katolički list* (Zagreb), br. 3, 16. I. 1919., 30-32.

⁵⁷ Usp. Niko PETRIĆ, »Reformacija katoličkog klera«, *Jugoslavenska njiva* (Zagreb), br. 2, 1919., 184-185.

D. Patafta: *Hrvatski liberalni tisak o reformnom pokretu dijela katoličkog nižeg klera...*

treba dovesti do vjerskog ujedinjenja. Odlazi toliko daleko da predlaže osnivanje *Nove Crkve, koja neće živjeti samo u episkopatu i svećenstvu uza nj...*⁵⁸ Javili su se i otvoreni istupi protiv vjeronauka u školama i protiv povezanosti Crkve i države.⁵⁹

Kraj Prvog svjetskog rata i nestanak Austro-Ugarske Monarhije doveli su do stvaranja nove južnoslavenske države Kraljevstva/Kraljevine SHS. Upravo je nestanak Monarhije otvorio prostor za početak promicanja liberalnih ideja dijela katoličkog svećenstva koji su do tada, uglavnom kroz liberalni tisak, promicali svoje ideje. Uska povezanost Habsburgovaca, tradicionalnih zaštitnika Katoličke Crkve, i same Crkve tijekom stoljeća očitovala se u svim sferama javnog života. Kao jedan od stupova Monarhije Crkva je uživala velike povlastice i snažno utjecala na društveni život. Ta uska povezanost najbolje se u ovom slučaju očitovale pri zapljeni knjižice *Rane u katoličkoj Crkvi*, što je bila zajednička akcija Crkve i austrougarskih državnih vlasti. Slobodno se može pretpostaviti kako bi državne vlasti Monarhije sigurno pomogle Crkvi u slamanju bilo kakvog pokušaja organiziranja svećenstva s ciljem provedbe reformi u samoj Crkvi.⁶⁰ Silaskom s političko-društvene scene Habsburgovaca kao tradicionalnih zaštitnika katolicizma otvorio se prostor za reformno djelovanje dijela nižeg katoličkog klera. Iz svega prije rečenog može se uočiti da su pretpostavke za takav pokret počele već 1917. godine i da su počeci vezani uza sve očitije nezadovoljstvo položajem nižeg svećenstva u Monarhiji, a najviše se očitovale različitim novinskim člancima objavljivanim u časopisima liberalnog usmjerenja. U središtu interesa reformnih svećenika toga predeformskog razdoblja bila su dva ključna pitanja — pitanje celibata i pitanje pravednije raspodjele crkvenih beneficija. Tomu se kao relativno sporedni mogu pridodati i odnosi u Crkvi koji su dovodili do farizejštine i krutog stava prema svakom reformnom pokušaju, a što je opet posljedica snažnog antimodernizma Crkve u prvoj polovini 20. stoljeća. Pitanje celibata bilo je svakako najaktualnije. Tako su primjerice u bečkom Carevinskom vijeću češki zastupnici svećenici Staněk i Zahradnik-Brodský, budući vođa reformnog pokreta u Češkoj, podnijeli interpelaciju u vezi s celibatom.⁶¹ U Hrvatskom saboru to je učinio Stjepan Radić.⁶² Matijević smatra kako su između Radića i predstavnika reformnog pokreta postojale uske veze koje su ga potaknule na saborski angažman protiv celibata.⁶³ Tomu u prilog ide i činjenica da su predstavnici nezadovoljnog svećenstva održali potkraj 1918. godine sastanak s

⁵⁸ Usp. Denis IVAN, »Religiozni problem južnih Slavena«, *Jugoslavenska njiva*, br. 13, 1919., 200-203; ISTI, »Religiozni problem južnih Slavena«, *Jugoslavenska njiva* (Zagreb), br. 14, 1919., 214-219.

⁵⁹ Davorin TRSTENJAK, »Vjeronauk u školi«, *Jugoslavenska njiva* (Zagreb), br. 16, 1919., 252-253.

⁶⁰ Z. MATIJEVIĆ, »Reformni pokret dijela nižeg katoličkog svećenstva u Hrvatskoj (1919-1924. god.)«, 8.

⁶¹ Usp. N. PETRIĆ, »Reformacija katoličkog klera«, *Jugoslavenska njiva* (Zagreb), br. 12, 1919., 184.

⁶² Ante DONKOVIĆ, »Stjepan Radić«, *Starokatolik* (Zagreb), br. 8, 31. VIII. 1928., 1.

⁶³ Usp. Z. MATIJEVIĆ, »Reformni pokret dijela nižeg katoličkog svećenstva u Hrvatskoj (1919-1924. god.)«, 8.

predstavnicima HPSS-a. Sastanku su prisustvovali Stjepan Radić, Vladko Maček i Josip Predavec⁶⁴ te svećenici Ante Donković i Rikard Korytnik, član privremenog odbora HPSS-a 1914. godine.⁶⁵ Očito je da su predvodnici reformnog pokreta tražili i političku potporu, a kao najpogodnija stranka pokazao se HPSS, već samim time što je Korytnik bio jedan od osnivača stranke, ali i zbog izraženog antiklerikalizma i antikatolicizma Stjepana Radića.⁶⁶ Osim pitanja celibata jedan od motiva početka reformnog pokreta bit će i pitanje položaja Katoličke Crkve u Kraljevini SHS. Kod stvaranja nove države južnih Slavena otvorit će se i pitanje vjerskog ujedinjenja, odnosno reformski svećenici sve će više zahtijevati da se nadiđu barijere koje razdvajaju katolicizam i pravoslavlje, a s druge strane težit će se da Crkva dobije što više narodni karakter i obilježja.

Od 1919. do Vidovdanskoj ustava (1921.)

Dana 10. veljače 1919. na poziv Stjepana Menziger i Rikarda Korytnika u Zagrebu su se sastali nezadovoljni katolički svećenici u Kraljevini SHS.⁶⁷ Gunčević navodi kako su sastanak sazvali Juraj Cenkić, Rikard Korytnik i Menziger.⁶⁸ Dok Petrić spominje kako su ga sazvali Cenkić i Korytnik.⁶⁹ Na sastanku se okupilo 20 do 25 svećenika.⁷⁰ Uglavnom se radilo o mladim svećenicima i kapelanima.⁷¹

⁶⁴ Maček i Predavec poslije će stupiti u Hrvatsku starokatoličku crkvu. Maček je pristupio starokatolicizmu jer se rastavio od prve supruge i oženio njezinom sestrom (Ante ŠKEGRO, »Nadbiskup Šarić i starokatolicizam u južnom Uskoplju«, *Ivan Šarić. Vrhbosanski nadbiskup*, Pavao Jurišić (ur.), Sarajevo 2007., 333-334).

⁶⁵ A. DONKOVIĆ, »Stjepan Radić«, 1. Ovaj susret predstavnika HPSS s Donkovićem i Korytnikom znak je da je Korytnik uspio pridobiti za svoje reformne ciljeve predstavnike ubrzo najjače hrvatske stranke. Sam Korytnik bio je uz braću Radić jedan od osnivača HPSS-a, stoga ni taj susret nije bio bez određene političke težine. (»Uspomeni Rikarda Koritnika«, *Nova reforma* (Zagreb), sv. 2, 1919., 11). Poslije će otvoreno pisati i govoriti o tome da trebaju za svoje ciljeve pridobiti političke stranke i državu kako bi spriječili moguće progone od strane biskupa i osigurali si jako društveno-političko zaleđe (»Duhovnička smrt od Emila Mariota«, *Nova reforma* (Zagreb), sv. 2, 1919., 31).

⁶⁶ U nekrologu u povodu smrti Stjepana Radića urednik *Katoličkog lista* Stjepan Bakšić napisao je: *ako su osnovnim, pokretnim idejama smatrani u Radićevom pokretu nazori naturalističke filozofije, onda je ponajprije jasno, da u radićevom pokretu ne može biti govora o idejama, koje je kao osnovku ljudskog društva donijelo kršćanstvo. I mi doista vidimo, da Radić već od početka svojeg javnog rada odlučno ustaje i protiv kršćanstva i protiv Crkve i protiv svećenstva. Kao uvod u ovu njegovu javnu nauku služi nam izjava koju je g. 1904. dao u Beogradu rekavši: »Hrvati neće biti tako dugo sretni, dok ih Rim ne prokune.« ovom svojem naziranju ostao je vjeran uvijek, a naročito mi je dao izražaja poslije rata, kada je pogodujući u propagandističke svrhe svim i najlošijim narodnim instinktima, tako reći dnevice, udarao protiv klera i Crkve* (Stjepan BAKŠIĆ, »Stjepan Radić«, *Katolički list* (Zagreb), br. 33, 16. VIII. 1928, 427).

⁶⁷ *Starokatolička crkva u Jugoslaviji*, 20.; SVEČENIK, »Za slobodu mišljenja u katol. crkvi«, *Jugoslavenska njiva* (Zagreb), br. 22, 1919., 348; »Na okup«, *Reforma* (Zagreb), sv. 1, 1919., 1.

⁶⁸ Josip GUNČEVIĆ, »Godišnjica pokreta nižeg klera u Jugoslaviji I.«, *Glasnik biskupija bosanske i srijemske*, 29. II. 1920., br. 3-4, 12.

⁶⁹ N. PETRIĆ, »Uspomene iz reformnog pokreta«, 45.

⁷⁰ Petrić navodi brojku od 20 svećenika (N. PETRIĆ, »Uspomene iz reformnog pokreta«, 45), a Gunčević brojku od 25 svećenika (J. GUNČEVIĆ, »Godišnjica pokreta nižeg klera u Jugoslaviji I.«, 12).

D. Patafta: *Hrvatski liberalni tisak o reformnom pokretu dijela katoličkog nižeg klera...*

Glavnu riječ vodili su Korytnik,⁷² Cenkić, Menziger, Haberstock i Stjepan Horvat. Cilj sastanka bio je da se od crkvenih vlasti zatraži rješavanje *socijalnih nepravdi koje pritišću niži kler*.⁷³ Tom prilikom sudionici su dali i izjavu za javnost (komunikej) koju su u cijelosti prenijeli *Katolički list* i liberalni *Obzor*. Između ostalog u njoj stoji: *Danas, kad se svi slojevi naroda okupljaju u redove, da naglase svoja prava stališka i da uredi svoje materijalne interese, sastali su se zastupnici kat. nižeg klera iz čitavog područja države SHS na pouzdani sastanak, da vijećaju o crkvenim i staleškim prilikama unutar kat. crkve. Bitni predmet vijećanja bila je situacija socijalnih nepravda, koje pritištu sav niži kler katoličke Crkve u državi SHS. U tom pogledu prihvaćen je čitav niz rezolucija, koje će služiti za smjernice budućem skorom sastanku i akciji cjelokupnog nižeg klera države SHS*.⁷⁴ Rezultat vijećanja bila je veća rezolucija, uz gore spomenutu izjavu za javnost od 11. veljače 1919., prihvaćena i potpisana u ime *Užeg odbora Jugoslavenskog katoličkog svećenstva primljena na sjednici od 10. veljače u Zagrebu u pogledu uređenja crkvenih i staleških prilika na teritoriju države SHS*.⁷⁵ Tekst rezolucije bit će objavljen u knjižici *Savremene želje katoličkog nižeg klera države SHS* tiskanoj u Bjelovaru 1919. godine. Autorstvo rezolucije i izjave obično se pripisuje Cenkiću, Korytniku ili Menzigeru,⁷⁶ iako Matijević smatra da je njezin konačan oblik rezultat kolektivnog rada reformnih svećenika iz užeg odbora izabranog na zagrebačkom sastanku 10. veljače.⁷⁷ S obzirom na to da su korice knjižice bile žute boje, a sama je knjižica predstavljala temeljni dokument organiziranja i djelovanja reformnog pokreta, cijeli pokret nazvan je *žutim pokretom*.

Reformni svećenici dobili su podršku liberalnih listova u Hrvatskoj. *Riječ Srba-Hrvata-Slovenaca*, glasilo Pribićević-Davidovićeve Demokratske stranke, u sažetom članku donosi smjernice djelovanja reformnog pokreta naglašavajući kako *niži katolički kler ide za nizom vanjskih reforma katoličke crkve u Jugoslaviji a da ne dira u članke katoličke vjere s ciljem da provedu reformu katoličke crkve u našim krajevima u duhu modernog vremena*.⁷⁸ Autor članka ističe još jedan segment djelovanja reformnog pokreta, a koji je uvijek nekako bio po strani iako je istaknut i u samim *Savremenim željama*, a to je rad na zbližavanju Is-

⁷¹ JEDAN SVEĆENIK VRHBOSANSKI, «Crkveni celibat», *Vrhbosna* (Sarajevo), br. 7-9, 5. V. 1919., 76.

⁷² Rikard Korytnik vrlo brzo nakon zagrebačkog sastanka umire (9. travnja 1919.). («Uspomeni Rikarda Koritnika», 10-12.)

⁷³ *Starokatolička crkva u Jugoslaviji*, 20.

⁷⁴ «Pouzdan sastanak nižeg klera države SHS», *Katolički list* (Zagreb), br. 7, 13. II. 1919., 82; «Pokret u nižem katoličkom kleru države SHS», *Obzor* (Zagreb), br. 34, 11. II. 1919., 3; *Savremene želje katoličkog nižeg klera u državi SHS*, Bjelovar 1919., 1.

⁷⁵ V. NOVAK, *Magnum crimen.*, 89.

⁷⁶ V. VUČIĆ, «Reformni pokret», 6; *Starokatolička crkva u Jugoslaviji*, 20.

⁷⁷ Usp. Z. MATIJEVIĆ, «Reformni pokret dijela nižeg katoličkog svećenstva u Hrvatskoj (1919–1924. god.)», 10; Z. MATIJEVIĆ, *U sjeni dvaju orlova*, 224.

⁷⁸ «Pokret nižeg hrvatskog klera», *Riječ Srba-Hrvata-Slovenaca* (dalje: *Riječ SHS*) (Zagreb), br. 239, 1919., 3.

točne i Zapadne Crkve. Autori *Savremenih želja* navode kako je celibat glavna prepreka ujedinjenju crkava te da zato i zagovaraju njegovo ukidanje kako bi, prema njima, nestalo glavne prepreke u odnosima dviju crkava te izražavaju duboko uvjerenje da će se konačno latinska crkva s istočnom izmiriti baš na Balkanu.⁷⁹ Ta nacionalno-religijska komponenta reformnog pokreta uvijek je ostajala po strani svakog govora o tome pokretu, a s druge je strane bila jedno od središnjih pitanja cijelog njegovog djelovanja. Pitanje celibata koje su reformni svećenici dugo stavljali u prvi plan nije bilo samo pitanje promjene katoličke discipline nego i pitanje uklanjanja prepreka prema pravoslavlju. No, taj način razmišljanja ponovno treba promisliti u kontekstu liberalnih idejnih strujanja koja su dugo dominirala hrvatskom društvenom i političkom scenom u vremenu neposredno nakon ujedinjenja, kada se nastojalo što više učvrstiti jedinstvo postignuto u novoj državi. Učvršćivanje tog jedinstva nije počivalo samo na liberalnim shvaćanjima jedinstva zajedničke države na temelju ravnopravnosti svih triju naroda, nego se odražavalo i na religijskom planu u pokušajima približavanja katolicizma pravoslavlju. Taj zahtjev očitovao se i u želji da se na području cijele Katoličke Crkve u Hrvatskoj uvede u bogoslužje narodni jezik, odnosno da se povlastica služenja staroslavenske službe Božje protegne na čitavu Crkvu u Hrvata kao svojevrsan most prema pravoslavlju. I u tome su reformni svećenici nailazili na podršku liberalnog javnog mnijenja.⁸⁰

Pojava reformnog pokreta i knjižice *Savremene želje katoličkog nižeg klera u državi SHS* neugodno je iznenadila crkveno vodstvo koje je odmah reagiralo prezidijalnom okružnicom nadbiskupa Bauera i angažiralo jake intelektualne snage kako bi već u samom početku onemogućili organiziranje i širenje pokreta nižeg svećenstva neovisnog o crkvenoj hijerarhiji. Katoličke službene i poluslužbene novine otvoreno su napale reformni pokret i njegove zahtjeve, a kroz organiziranje *Svećeničke zajednice* nastojalo se, i to prilično uspješno, stvoriti svećeničko staleško društvo pod kontrolom crkvenog vrha. Prvi udarac crkvenih vlasti, potpomognut katoličkim tiskom i organizacijama, uspio je na početku oslabiti započetu akciju reformnog svećenstva. Sam pokret bio je dodatno oslabljen smrću Rikarda Korytnika, jednog od vodećih ljudi pokreta s velikim političkim utjecajem.

Premda su neki svećenici napustili pokret, on se i dalje širio. Za početak se to vidjelo u tome što je promijenjeno ime časopisa *Reforma* u *Nova reforma*. Urednik starog časopisa s novim imenom bio je i dalje Juraj Cenkić. Nesporna je činjenica da je naziv promijenjen kako bi se izbjegla nadbiskupova prijetnja Cenkiću i užem odboru reformnog pokreta, odnosno svima onima koji su sudjelovali u izdavanju lista. Nadbiskup Bauer bio je svjestan te činjenice i zato 29. rujna 1919. saziva sjednicu kojoj su uz njega nazočili pomoćni biskup dr. Josip

⁷⁹ *Savremene želje katoličkog nižeg klera u državi SHS*, 23.

⁸⁰ „Osječki katolici za slavensko bogoslužje“, *Riječ SHS* (Zagreb) br. 241, 1919., 3; „Pokret kat. nižeg klera u državi SHS“, *Obzor* (Zagreb), br. 112, 20. V. 1919., 2.

D. Patafta: *Hrvatski liberalni tisak o reformnom pokretu dijela katoličkog nižeg klera...*

Lang i dr. Angelo Ruspini, crkveni pravnik. Na sjednici su raspravljali o reformnom pokretu i mogućoj zabrani lista *Nova reforma*.⁸¹ Očito je kako je nadbiskup bio svjestan da se time nastoji izbjeći provedba njegove odluke, ali unatoč tome nije poduzeo ništa čime bi ugrozio daljnje izlaženje časopisa i djelovanje reformnih svećenika, barem ne s pravne strane kao do tada, iako je na nižim razinama djelovanja, prvenstveno kroz katolička glasila i *Svećeničku zajednicu*, nastojao aktivno suzbiti reformni pokret. Dana 8. kolovoza zagrebački je nadbiskup poslao okružnicu svim velikim županima prema kojoj ima svako pravo smijeniti župnika u određenoj župi prema svome nahođenju. Kao razlog naveo je *kako im nekoja lica terorom nalažu, da u javnosti nastupaju prema njihovoj volji i granicama što ih ono odrede*.⁸² Odredba je očito bila usmjerena prema onim svećenicima koji su javno podržavali reformni pokret, pa se biskupu daje vlast da dotične svećenike makne iz službe.

U samoj Dalmaciji nije bilo nikakvog jačeg pristajanja uz reformni pokret, osim eventualno potajnog simpatizerstva, a sve se svodilo na novinsko nadmudrivanje između procrkvenog časopisa *Jadran*, glasila Hrvatske pučke stranke, poslije Katoličke akcije, i liberalnog *Novog doba*. Jedan od simpatizera reformnog pokreta u Dalmaciji javlja kako je *naša inteligencija bez iznimke za naš reformni i unionistički pokret. Samo treba da se formalno organizujemo, a onda ćemo lakše financirati stvar*.⁸³ Nešto drukčije stanje bilo je u Primorju, točnije na Sušaku. Ondje je u gradskoj vijećnici 26. srpnja 1919. na poticaj Nike Petrića osnovano društvo *Reformator* s ciljem da potpomogne svećenike koji stradavaju u sukobu s episkopatom zbog svojih reformnih ideja i potpomaganja časopisa *Reforma*.⁸⁴ Na sastanku je pročitana proglašenja koji su objavile *Primorske novine*⁸⁵ i izabran *promicateljni odbor* koji su činili dr. Gjivo Supilo, odvjetnik i nećak Frana Supila, Andro Knez, općinski bilježnik i poslije ministar, Niko Petrić, novinar i pravnik Maksim Mrzljak, Peroslav Ljubić,⁸⁶ vlasnik i urednik *Primorskih novina*, Srećko Kovačević, trgovac i posjednik, prof. Ivo Brgić, prof. Vladimir Dečak, odvjetnik dr. Ante Kraljić, pravnik Ivan Krzmarić i prof. dr. Mate Kević.⁸⁷ Očito je da je uz reformni pokret na Sušaku pristao onaj dio građanstva koji je s obzirom na svoje zvanje i društveni položaj bio uglavnom liberalno orijentiran. Ne čudi ni uključivanje Peroslava Ljubića, koji je u *Primorskim novinama* od samih

⁸¹ NADBISKUPIJSKI ARHIV U ZAGREBU (dalje: NAZ), *Dnevnici nadbiskupa Bauera*, sv. IV.

⁸² DRŽAVNI ARHIV U VARAŽDINU (dalje: DAVŽ), *Gradsko poglavarstvo Koprivnica*, br. 4288.

⁸³ N. PETRIĆ, «Hrvatski reformni pokret. Uspomene iz 1919.», 46.

⁸⁴ «Reformator. Društvo za potporu svećenika liberalnog nazivanja i za potpomaganje njihova glasila «Reforma» zvanog», *Nova reforma* (Zagreb), sv. 2, 1919., 36.

⁸⁵ «Jugoslavenski narode!», *Primorske novine* (Sušak), br. 170, 31. VII. 1919., 1.

⁸⁶ Vidi: Mira KOLAR, «Dokumenti o vlasti narodnog vijeća Države SHS nad Rijekom listopad/studen 1918.», *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci*, sv. 66-67, Rijeka 2000., 4-11.

⁸⁷ «Reformator. Društvo za potporu svećenika liberalnog nazivanja i za potpomaganje njihova glasila «Reforma» zvanog», 36.

početaka pokazivao neskrivene simpatije za reformni pokret, ali i stvarao društvenu klimu koja će taj pokret poduprijeti. Naime, Ljubić cijelu 1919. godinu izdaje niz članaka u kojima napada tobožnju rimsku protalijansku politiku po pitanju Rijeke.⁸⁸ Njegovo otvoreno neprijateljstvo prema Rimu i papinstvu izbit će u jednome od članaka u kojemu je napisao: *Ako Čehoslovaci idu u Rim, našima to nije potrebno, već se jednostavnim načinom prekine svaki odnošaj s Rimom. Mi ne trebamo tražiti odluku onoga pape, čiji se pobočnik kardinal Gasparri još pred neko dva meseca izrazio talijanskim novinarima da je talijanska vojna okupacija u našim krajevima opravdana. Jedan papa koji ne oseća za nas, ne oseća naše boli u onoj meri u kojoj je Hrist propovedao, takvog nam poglavice ne treba.*⁸⁹ Proglas društva *Reformator* na tome je tragu sadržavao mnoge elemente koji su išli puno dalje od reforme i polagano zagovarali raskol, osobito u dijelu u kojem kažu slijedeće: *Mi kao Jugoslaveni veselimo se i rado podupiremo svaki onaj pokret, koji ide za blagostanjem naše mlade države. Pokret našeg nižeg kat. svećenstva ne samo što je kulturnog, već je i političkog značenja. Taj pokret ne samo što priznaje jedinstvo našeg troimenog naroda, već ide za njegovim vjerskim ujedinjenjem. To je ono što nas u velike veseli, jer uvjereni smo dokle god ne budemo vjerski ujedinjeni i dokle god ne budemo imali našu narodnu crkvu, da će uvijek izmedju nas biti trzavica koje će uglavnom dolaziti iz latinskog Rima, a preko našeg višeg klera. sa današnjim našim višim klerom, koji je rekrutiran po kriterijima Beča i Rima, mi Jugoslaveni nećemo moći ništa učiniti.*⁹⁰ U ovom slučaju zamjetna je jedna novost koja će dovesti do toga da se reformni pokret s vremenom sve više radikalizira, a to je ulaženje svjetovnjaka u reformni pokret, što je učinjeno prvi put osnivanjem *Reformatora* na Sušaku. Iako su i svećenici pristaše reforme znali oštro nastupiti prema episkopatu, njihov primarni cilj nije bio niti je vodio raskidu s crkvenom hijerarhijom i Rimom. Glavni cilj bio im je provesti reformu zacrtanu u *Savremenim željama* koja nije predviđala raskid s Rimom. Dok su vodeću ulogu uglavnom imali svećenici, moglo se zamijetiti kako ipak imaju određen respekt, ako ne i strah, od crkvenih kazni, za što su najbolji primjer Cenkić i časopis *Reforma*. Bez obzira na

⁸⁸ «Češko svećenstvo i naše», *Primorske novine* (Sušak), br. 140, 24. VI. 1919., 2; «Naši odnošaji prema Rimu», *Primorske novine* (Sušak), br. 142, 26. VI. 1919., 3; «Braniteljima Vatikana», *Primorske novine* (Sušak), br. 150, 5. VII. 1919., 2; «Moderni pokret među jugoslavenskim katoličkim klerom», *Primorske novine* (Sušak), br. 157, 13. VII. 1919., 2-3; «Braniteljima Vatikana», *Primorske novine* (Sušak), br. 164, 24. VII. 1919., 1; «Braniteljima Vatikana», *Primorske novine* (Sušak), br. 165, 25. VII. 1919., 1-2; «Braniteljima Vatikana», *Primorske novine* (Sušak), br. 166, 26. VII. 1919., 1-2; «Braniteljima Vatikana», *Primorske novine* (Sušak), br. 167, 27. VII. 1919., 1-2; «Vatikan i Jugoslaveni», *Primorske novine* (Sušak), br. 169, 30. VI. 1919., 1-2.

⁸⁹ «Češko svećenstvo i naše», *Primorske novine* (Sušak), br. 140, 24. VI. 1919., 2.

⁹⁰ «Jugoslavenski narodel», 1; Ovaj tekst proglasa društva *Reformator* pročitao je i o. Jeronim Tomac, tada još riječki kapucin, koji je uz tekst ostavio neke bilješke među kojima i onu u kojoj se ne slaže sa stvaranjem zasebne Crkve neovisne o papi i crkvenoj hijerarhiji. On je uglavnom kao i većina svećenika pristalica i simpatizera reformnog pokreta zastupao ideju reforme katoličke Crkve u Hrvatskoj a ne raskid s Rimom. (HDA, *Ostavština dra. Tomca*, kut. 1, fasc 4).

D. Patafta: *Hrvatski liberalni tisak o reformnom pokretu dijela katoličkog nižeg klera...*

to što nisu odustajali od svojih ciljeva, reformski su svećenici uglavnom pazili da ne upadnu u suspenziju. Ulaženjem svjetovnjaka u pokret stvari se u velikoj mjeri radikaliziraju jer njihov društveni status ne ovisi o crkvenim beneficijama, a s obzirom na njihovu liberalnu orijentaciju ni crkvene kazne nisu im predstavljale neki poseban problem. Očit primjer toga jest ovaj proglas liberalnog građanstva okupljenog u društvu *Reformator* gdje se prvi put otvoreno zagovara stvaranje narodne crkve i raskid s Rimom. Na osnivanje društva *Reformator* ponovno su se oborila katolička glasila. Najoštrije ga je napadao dr. Petar Rogulja⁹¹ u *Narodnoj politici*. Rogulja prvi spominje tu razliku između reformnog pokreta kao pokreta katoličkog svećenstva, i navodi da u državi ima više od 1500 pristalica, dok je *Reformator* laičko udruženje koje podupire reformni pokret svećenstva.⁹²

Usporedno s pojavom reformnog pokreta katoličkog nižeg svećenstva na području Zagrebačke nadbiskupije, u Rijeci, u kapucinskom samostanu, na reformnom tragu počinje 1919. godine djelovati i o. Jeronim Tomac. Njegove reforme bila su usmjerene prema reformi redovničkog života i Katoličke Crkve, što je Tomac zamišljao da će provesti s papinim dopuštenjem, odnosno dopuštenjem najviše crkvene hijerarhije. Već je spomenuto kako je objavio tri reformska članka u *Hrvatskoj/Jugoslavenskoj knjizi*⁹³ kao plod susreta u Dekanovcu 1918. godine,⁹⁴ o čemu je već bilo riječi.

Sukobi koji su izbili u riječkom samostanu između o. Bernardina Škrivanića i pristalica reforme na čelu s Tomcem privremeno su se smirili Tomčevim odlaskom u Varaždin. Otvoreni sukobi u riječkom samostanu počeli su izborom nove uprave na čelu s provincijalom o. Odorikom Ožegom koja nije bila sklon Tomcu i njegovoj reformskoj grupaciji.⁹⁵ Želeći se osloboditi kontrole i pritiska kojima je bio podvrgnut u riječkom samostanu Tomac je otišao u kapucinski samostan u Varaždinu 24. kolovoza 1919. godine. Talijanska okupacija Rijeke onemogućila je Tomčev povratak sve do početka siječnja 1920. godine. To vrijeme Tomac je iskoristio za uže povezivanje s predstavnicima reformnog pokreta odnosno s redakcijom *Nove reforme*. Redakciju su tada vodili svećenici D. M. Ivanović i Nikola Cerjak te su objavili Tomčeva *Načela za obnovu i uređenje života u našima samostanima* pod nazivom *Reforma crkvenih redova*.⁹⁶

⁹¹ Jure KRIŠTO, »Petar Rogulja i razvoj Hrvatskoga katoličkog pokreta: uz 80. obljetnicu smrti«, *Croatia Christiana Periodica*, 25/2001., br. 47, 207-223.

⁹² Petar ROGULJA, »Demokrati hoće da pooštre svoj kulturkampf«, *Narodna politika* (Zagreb), br. 191, 1919., 3.

⁹³ Usp. JEDAN SVEČENIK [Jeronim TOMAC], »Ispovijest jednog svećenika«, *Hrvatska njiva* (Zagreb), br. 40, 1918., 680-681; JEDAN SVEČENIK [Jeronim TOMAC], »Farizejstvo u katoličkoj Crkvi«, *Jugoslavenska njiva* (Zagreb), br. 10, 1919., 154-156; JEDAN SVEČENIK [Jeronim TOMAC], »Apostazije katoličkih svećenika«, *Jugoslavenska njiva* (Zagreb), br. 29, 1919., 461-462.

⁹⁴ HDA, *Ostavština dr. Dragutina (Jeronima) Tomca*, Korespondencija Tomac-Petrić, kut. 2, fasc. 6.

⁹⁵ Alfons NEDLETZKI, »Pokret među čč. oo. kapucinima«, *Preporod* (Koprivnica), sv. 2, 1920., 18.

Reformni pokret našao se u tom trenutku pred mogućnošću raspadanja na više smjerova — Petrić s *Reformatorom*, Božo Milošević i Ante Ivelić s akcijom osnivanja *narodne crkve*, J. Cenkić i njegovi istomišljenici, Stjepan Zagorac i dr. Stjepan Vidušić u Koprivnici, Žaganec i Vilović u Međimurju. Tomac se angažirao u pronalaženju zajedničke platforme na kojoj bi djelovale sve te skupine reformnog pokreta. S tim je ciljem u Zagrebu 29. kolovoza 1919. predao Ivanoviću nacrt odnosno memorandum u sedam točaka prema kojem bi se izgradila zajednička platforma svih pravaca reformnog pokreta.⁹⁷ Nacrt je ostao bez ikakvog značenja za daljnji razvoj reformnog pokreta.⁹⁸

Usporedno s pojavom reformnog pokreta u kontinentalnoj Hrvatskoj u Dalmaciji se pojavio još jedan *reformni pravac*. Bio je to pokret za osnivanje *narodne crkve* čiji je začetnik bio bivši dalmatinski franjevac Božo Milošević.⁹⁹ Zbog svoga djelovanja Milošević je 12. lipnja 1919. isključen iz Franjevačkog reda, ali je bez obzira na to imao znatnog uspjeha među dalmatinskim franjevcima i svjetovnim svećenstvom. Tijekom dvogodišnjeg djelovanja, od 1919. do 1921. godine, navodno je vjenčao znatan broj katoličkih svećenika i redovnika. Neki od njih poslije su prešli u Starokatoličku crkvu, a dio ih se vratio u Katoličku Crkvu.¹⁰⁰ Tu tvrdnju teško je potkrijepiti drugim izvorima, stoga se može pretpostaviti kako se radi o relativno malom, dapače neznatnom, broju svećenika i redovnika.

Svoje javno djelovanje započeo je zajedno s bivšim franjevcem Antom Ivelićem u Splitu, a zatim je održao sličan niz predavanja diljem Dalmacije. Liberalna *Riječ SHS* poklanjala je prilično mnogo pažnje Miloševićevim javnim nastupima. Tako prenosi sažetak jednoga njegovog predavanja održanog u Splitu 8. srpnja 1919. godine: *Narodni svećenik Božo Milošević održao je u fojeru općinskog kazališta predavanje: »Uskrsnuće na život!«... To je uglavnom šest vjersko-narodnih refleksija. Predavač ih je kao duboki poznavatelj narodne duše uspje-*

⁹⁶ Jeronim TOMAC, »Reforma crkvenih redova«, *Preporod* (Koprivnica), sv. 2, 1920., 22-24.

⁹⁷ HDA, *Ostavština dr. Dragutina (Jeronima) Tomca*, Aktivnosti u reformnom pokretu, kut. 2, fasc. 6.

⁹⁸ Z. MATIJEVIĆ, *U sjeni dvaju orlova*, 234.

⁹⁹ Božo Milošević rodio se 25. prosinca 1888. godine u Gradcu kraj Makarske. Nakon završene pučke škole pohađao je franjevačku gimnaziju u Sinju, a zatim je studirao filozofiju i teologiju na franjevačkim učilištima u Šibeniku i Makarskoj, i naposljetku u Münchenu. Godine 1912. zaređen je za svećenika. Kao župnik služio je u Zavojanima kod Vrgorca, u Velikom Brdu kraj Makarske i u Zaostrogu. Već se kao student zanosio idejama jugoslovenstva, osobito bratstva Srba i Hrvata. Slom Austro-Ugarske Monarhije dočekao je s velikim oduševljenjem i odmah je krenuo s radom na povezivanju naroda na području Kraljevine SHS. S grupom mladih svećenika napustio je Katoličku Crkvu i započeo propovijedati osnivanje samostalnih Jugoslavenske narodne crkve. Proputovao je cijelu Dalmaciju, a kasnije i cijelu državu. Godine 1919. pokrenuo je u Zagrebu tjednik *Novi rod* u kojem je širio ideje svoga pokreta. Nakon dvije godine, potaknut neuspjehom svoje *narodne crkve*, 1921. napušta Kraljevinu SHS i emigrira u Ameriku te se nastanio u Chicagu gdje je nastavio s izdavanjem svoga časopisa *Novi rod*. Svoje memoare sabrao je u knjizi *My Conversion or Why I Left the Church of Rome*, tiskanoj u New Yorku 1948. Krajem 1949. vratio se u, sada socijalističku, Jugoslaviju. Umro je 19. rujna 1951. u Beogradu. Usp. Božo MILOŠEVIĆ, *Matica*, 2(1952.)1, 19; Božidar MILOSEVICH, *My Conversion. Why I Left the Church of Rome*, New York City 1948., 9-10.

¹⁰⁰ V. VUČIĆ, »Reformni pokret I.«, 7.

D. Patafta: *Hrvatski liberalni tisak o reformnom pokretu dijela katoličkog nižeg klera...*

žno obradio. U njima iznosi vjerske zablude našeg svijeta, te rak-rane na duši našeg naroda. Pokazuje i na uzroke zašto je naš svijet još uvijek praznovjeran. U prvome su redu krivi tome loša pouka u vjeri i stalno-vjersko duhovno trgovanje. U formi odgovora i upita pruža on lijek našem narodu što će ga od te kužne bolesti stalno izliječiti. Najbolji lijek jest zdrava i nepatvorena religija, čisti i veliki moral svijeta, te svjestan odgoj puka sa strane narodnih odgojitelja.¹⁰¹ Ako je vjerovati tadašnjim novinama, uglavnom antikatolički raspoloženoj *Riječi SHS*, Miloševićeva predavanja bila su dobro posjećena.¹⁰² Isto će potvrditi i nadbiskup Bauer u svome *Dnevniku* prigodom jednog predavanja Bože Miloševića u Zagrebu.¹⁰³ Isti list prenosi kako je uz Miloševića predavanja držao i Ivelić te kako su ih držali duž cijeloga primorja i u ostalim krajevima slobodne Dalmacije.¹⁰⁴ Milošević je u svojim javnim predavanjima uglavnom nastupao s pozicija napada na Katoličku Crkvu, ali govoreći poprilično neodređeno o *narodnoj crkvi*. Tijekom jednog predavanja u Zagrebu govorio je na tom tragu: *duh licemjerstva i korupcije, duh formalizma vlada u rimskoj crkvi. Fanatici u katakombama, cezaropapizam, kojim je Konstantin vizijoner, zaulario crkvu u državne okove, križarske vojne, španjolska inkvizicija, očito kažu da Hrist rimske crkve nije Hrist. Zato vjerski preporod hoće crkvu nutrinje, duha i morala.*¹⁰⁵ O tom predavanju ostavio je bilješku i nadbiskup Bauer: *danias je exfratar Božo Milošević držao dugo svoje predavanje, kojim hoće da osnuje »Narodnu crkvu.« Slušateljima imade dosta — osobito demokrata, radnika i đaka. Taj je čovjek počeo sve to jače agitirati za svoju »pogansku« narodnu crkvu, a vlast mu ide na ruku (demokratska), daje mu pače slobodnu vožnju, da svoje crkvene ideje širi i propagira.*¹⁰⁶ Također i liberalna *Jugoslavenska njiva* podržava njegov rad i piše o apostaziji dvojice dalmatinskih franjevac, Bože Miloševića i Ante Ivelića, *koji ostaviše red, jer ne mogahu da slože rimsku tiraniju i svoje demokratske kršćanske težnje sa svojom savješću...*¹⁰⁷ Milošević je u Zagrebu održao nekoliko javnih predavanja i bio žestoko napadan od *Katoličkog lista* i *Narodne politike*.¹⁰⁸ Dok je Milošević držao predavanja u Zagrebu, u Dalmaciji je Mate (Ante) Ivelić osnovao u Vrlici *Odbor za narodnu crkvu u Dalmaciji* i pokušao organizirati pokret koji su vodili on i Milošević.¹⁰⁹ Trenutačnog uspjeha imao je pokret za *na-*

¹⁰¹ »Jedno vjersko predavanje u Splitu«, *Riječ SHS* (Zagreb), br. 243, 15. VII. 1919., 4.

¹⁰² »Jedno vjersko predavanje u Splitu«, 4.; »Za narodnu crkvu u Dalmaciji«, *Riječ SHS* (Zagreb), br. 313, 24. IX. 1919., 5.

¹⁰³ NAZ, *Dnevnik nadbiskupa Bauera*, sv. IV., 9. XI. 1919.

¹⁰⁴ »Dalmacija se listom diže za narodnu crkvu«, *Riječ SHS* (Zagreb), br. 350, 5. XI. 1919., 4.

¹⁰⁵ »Narodna crkva«, *Riječ SHS* (Zagreb), br. 355, 10. XI. 1919., 3.

¹⁰⁶ NAZ, *Dnevnik nadbiskupa Bauera*, sv. IV., 9. XI. 1919.

¹⁰⁷ Dragutin PROHASKA, »Franjevci i Rim«, *Jugoslavenska njiva* (Zagreb), br. 30, 1920., 480.

¹⁰⁸ »Pokret za narodnu crkvu«, *Riječ SHS* (Zagreb), br. 357, 12. XI. 1919., 4; »Treće predavanje g. Bože Miloševića«, *Riječ SHS* (Zagreb), br. 365, 21. XI. 1919., 4; »Metoda i sredstva protivnika narodne crkve«, *Riječ SHS* (Zagreb), br. 365, 22. XI. 1919., 4; »Odgovor Katoličkom listu br. 46. na vijest o narodnoj crkvi«, *Riječ SHS* (Zagreb), br. 366, 22. XI. 1919., 4.

rodnu crkvu na području Vrljke, Solina, Splita, sinjske krajine i u makarskom primorju.¹¹⁰ *Seljčke novine* optužile su Miloševića da je politički ovisan o Pribićeviću i da provodi crkvenu politiku koja ide njemu u prilog.¹¹¹ Svećenici članovi reformnog pokreta ogradili su se od Miloševića i njegove *narodne crkve*. Prvi je to javno učinio svećenik Davorin Ivanović, koji navodi kako u Hrvatskoj postoje dva pravca reforme, jedan oko Miloševića, a drugi oko časopisa *Nova reforma*.¹¹²

Milošević je pokrenuo časopis *Novi rod* i biblioteku *Narodna crkva* kako bi propagirao svoje ideje. Krugovi bliski vrhu Katoličke Crkve u Hrvatskoj često su napadali reformni pokret i pokret Bože Miloševića da su djelo masonerije. Teško je reformni pokret svrstati na tu stranu, ali pokret za *narodnu crkvu* imao je prilično mnogo dodirnih točaka s masonskim shvaćanjem crkve i religije.¹¹³ Ova tvrdnja, iako radikalna, nije daleko od istine ako se samo malo pogleda program *narodne crkve* koji je Milošević objavio u *Novom rodu*:

1. Vratiti čovjeka k sebi i svojoj nutrini.
2. Izgraditi u čovjeku Čovjeka vodeći ga k pobjedi čovjeka duše nad čovjekom gole materije i bez duše.
3. Voditi čovjeka k općem izmirenju svih ljudi na zemaljskoj kugli, bez razlike vjere, staleža, plemena, jezika-bez obzira na mejaše i granice.
4. Iskupati čovjeka iz pandža duhovnih i tjelesnih krvnika, oteti ga bujici zla i voditi ga do u odluku Dobra.
5. Osloboditi čovjeka uopće, a napose onoga naše zemlje iz mreža Vatikana, Bizanta, Augsburga, Meke i Jeruzolima.
6. Privesti čovjeka iz crkve vanjskog sjaja i ropskog klanjanja u crkvu gole nutrine i slobodnog klanjanja u znaku Duha i istine.
7. Pripraviti i uputiti čovjeka na njegovu sopstvenu sreću i blaženstvo po djelima iskrene Ljubavi i Pravde.
8. Donijeti i konačno zatvoriti neprekidni vez i nerazdruživi život među čovjekom i Bogom: Dobrote, Istine i Ljepote.
9. Jednom riječi: Provesti potpuno oslobođenje duše.¹¹⁴

Ta neodređenost u programu Miloševićeve *narodne crkve*, odnosno nekakav duhovni doživljaj crkve i religije, opisan je u jednom članku u *Novom rodu*: jed-

¹⁰⁹ »Novi odbor za Narodnu Crkvu«, *Riječ SHS* (Zagreb), br. 372, 28. XI. 1919., 4; »Narodna crkva u Dalmaciji«, *Riječ SHS* (Zagreb), br. 372, 28. XI. 1919., 4.

¹¹⁰ »Pokret u Dalmaciji«, *Riječ SHS* (Zagreb), br. 377, 4. XII. 1919., 4; »Pokret u makarskom kotaru«, *Riječ SHS* (Zagreb), br. 387, 15. XII. 1919., 4.

¹¹¹ »Narodna crkva«, *Riječ SHS* (Zagreb), br. 396, 24. XII. 1919., 5.

¹¹² »Svećenički pokret«, *Riječ SHS* (Zagreb), br. 360, 24. IX. 1919., 4.

¹¹³ Usp. Vojislav KUJUNDŽIĆ, *Slobodno-zidarska čitanka. Istina o slobodnom zidarstvu*, Beograd 1940., 119-120.

¹¹⁴ »Misli vodilje narodne crkve«, *Novi rod* (Zagreb), br. 1, 16. X. 1920., 1; Stjepan BAKŠIĆ, »Novi rod«, *Katolički list* (Zagreb), br. 42-43, 28. X. 1920., 332; »Novi rod — glasilo narodne crkve«, *Obzor* (Zagreb), br. 268, 23. X. 1920., 2.

D. Patafta: *Hrvatski liberalni tisak o reformnom pokretu dijela katoličkog nižeg klera...*

na zove drugu. Harmonija nutrine je samo preteča religije nutrine. Harmonija sama po sebi ne znači još čovjeka religije. Po harmoniji, po skladnoj vezi srca i uma, mi smo blizu brda Svijetlosti. Ali još ne na brdu... Harmonija nutrine stvara idealne akorde čovekove duše..., a zatim govori o religiji nutrije, religiji ljubavi i religiji slobode.¹¹⁵ Nakon djelomičnog uspjeha u Zagrebu, Milošević se početkom 1920. ponovno nakratko vraća u Dalmaciju da utvrdi započeti rad na *narodnoj crkvi*. Tom prilikom nekog uspjeha imao je u makarskom primorju.¹¹⁶ U Splitu je osnovano *Povjerenstvo za narodnu crkvu* koje je odmah tiskalo oglas *Crkva i Narod*.¹¹⁷ U Šibeniku je također osnovan *Odbor narodne crkve* i uz to organiziran je *centralni odbor za akciju narodne crkve u Dalmaciji*.¹¹⁸ Nakon Dalmacije Milošević se ponovno vraća na kontinent i početkom lipnja drži predavanje u Sisku o *oslobođenju duha od religije formalizma Rima i Carigrada*.¹¹⁹

Pokret za *narodnu crkvu* Bože Miloševića bio je žestoko napadan od katoličkih glasila, ali u isto vrijeme odbacivan i od reformnog pokreta. Sam Milošević je tijekom svojih putovanja na svojim javnim predavanjima uz Katoličku Crkvu žestoko napadao i reformni pokret, zato Vučić i smatra da je cijeli taj pokret *bio na štetu reformnog pokreta*.¹²⁰ Potpora koju je Milošević dobivao od Pribićevića i njegove stranke razumljiva je s obzirom na Pribićevićeva ideološka stajališta prema kojima su Hrvati i Srbi jedan narod te treba porušiti među njima sve barijere koje ih dijele, napose one religijske.¹²¹ Ideja Bože Miloševića o *narodnoj crkvi* nije se odnosila samo na Hrvate i Katoličku Crkvu, nego je istom žestinom napadao i pravoslavlje, odnosno Carigrad i Rim, smatrajući da su oboje izdali Kristovu ideju crkve i da zato treba nadići podjele stvaranjem neke neodređene duhovne narodne crkve. Takvo shvaćanje poklapalo se s Pribićevićevom idejom u ujedinjenju Hrvata i Srba u jedan narod, osobito na vjerskom planu gdje su te razlike možda bile najočitije. Uspjesi koje je Miloševićev pokret imao u Dalmaciji i puno manje na kontinentu bili su trenutačni jer je pokret doživio potpun neuspjeh. Milošević, razočaran, 1921. odlazi u Ameriku gdje je 1924. u Chicagu počeo ponovo izdavati *Novi rod*, ali bez ikakvog uspjeha među hrvatskom emigracijom. S vremenom se njegovo vjersko djelovanje potpuno ugasilo.¹²²

Godina 1920. za reformni je pokret u Hrvatskoj predstavljala novu fazu djelovanja. Sve aktivnosti uglavnom su vezane uz Koprivnicu i njezina tadašnjeg

¹¹⁵ »Religija Novog roda«, *Novi rod* (Zagreb), br. 3, 15. XI. 1920., 1-3.

¹¹⁶ »Pokret u Dalmaciji«, *Riječ SHS* (Zagreb), br. 3, 5. I. 1920., 3.

¹¹⁷ »Narodna crkva-Pokret u Dalmaciji«, *Riječ SHS* (Zagreb), br. 11, 13. I. 1920., 5.

¹¹⁸ »Narodna crkva u okupiranom području«, *Riječ SHS* (Zagreb), br. 156, 13. VIII. 1920., 4; »Grohote na Šolti za narodnu Crkvu«, *Riječ SHS* (Zagreb), br. 156, 13. VIII. 1920., 4.

¹¹⁹ »Predavanje narodnog svećenika u Sisku«, *Riječ SHS* (Zagreb), br. 102, 9. VI. 1920., 7.

¹²⁰ V. VUČIĆ, »Reformni pokret I.«, 7.

¹²¹ Usp. Hrvoje MATKOVIĆ, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, Zagreb 1972., 85-89.

¹²² Usp. V. VUČIĆ, »Reformni pokret I.«, 6-7; B. MILOSEVICH, *My Conversion. Why I Left the Church of Rome*, New York City 1948.

župnika Stjepana Zagorca.¹²³ Zbog pritiska crkvene hijerarhije i polaganog osipanja reformaških redova sjedište reformnog pokreta preneseno je 1920. u Koprivnicu, gdje su tamošnji župnik Stjepan Zagorac i njegov kapelan dr. Stjepan Vidušić bili oduševljeni reformnim idejama iako sve do toga razdoblja nisu imali značajniju ulogu u pokretu. Oblikovanje dviju struja unutar reformnog pokreta, Cenkićeve i Petrićeve, stavilo je pred reformni pokret nove izazove koje je trebalo riješiti i iznova definirati postavljene ciljeve te usmjeriti rad pokreta. Zagorac, potpomognut svojim *glavnim štabom* — Vidušić, Haberstock, Štemberger, Jiroušek i Žličar, preuzima vodstvo u reformnom pokretu nižeg katoličkog svećenstva.¹²⁴

Prvi koraci koje je Zagorac poduzeo bili su pokretanje časopisa reformnog svećenstva *Preporod*, nastavljajući dotadašnje *Nove reforme*, 20. veljače 1920., i sazivanje *Udruženja hrvatskog katoličkog klera za Zagrebačku nadbiskupiju u Koprivnici* 5. veljače.¹²⁵

Bez obzira na sukobe i zaoštavanje odnosa s crkvenim vrhom Zagorac je od Koprivnice učinio sjedište reformnog pokreta kroz čitavu 1920. godinu. Crkveni vrh svoje je daljnje razračunavanje započeo micanjem Zagorca s mjesta župnika u Koprivnici i postavljanjem katehete Špoljara, neprijateljski raspoloženog prema reformnom pokretu.¹²⁶ Kroničar župe sv. Nikole u Koprivnici¹²⁷ opisuje Zagorca kao *čovjeka naobražena, krasnih sposobnosti, ljubazna ponašanja, ali i la-*

¹²³ Stjepan Zagorac rodio se u Karlovcu 12. prosinca 1868., a umro je na Sušaku 1. kolovoza 1936. Teološke studije završio je u Zagrebu. Godine 1892. zaređen je za svećenika Zagrebačke nadbiskupije. Župnikom je bio u Jakuševcu i Koprivnici (1905.–1920.). U Velikoj Gorici izabran je 1904. za saborskog zastupnika Hrvatske stranke prava. Od 1907. do 1918. godine bio je koprivnički narodni zastupnik. U Sisku je osnovao i izdavao listove *Radnički glas* i *Sisački glas*, a u Zagrebu *Glas naroda*. Tijekom boravka u Koprivnici osnovao je i izdavao list *Hrvatska podravska straža*. Godine 1920. osniva i izdaje kao glavni urednik reformno glasilo *Preporod*. Nakon što je bio prisiljen napustiti službu koprivničkog župnika odlazi u Karlovac gdje 1921. postaje gradonačelnikom i na toj službi ostaje do 1924. godine. Organizira hrvatske katoličke župe u Koprivnici i Karlovcu. Godine 1925. imenovan je tajnikom starokatoličkog biskupa Marka Kalogijere. Tijekom šestosiječanske diktature ponovno postaje gradonačelnik Karlovca, od 1932. do 1934., kao član Jugoslavenske nacionalne stranke. Napustivši svećeničku službu oženio se Klotildom Reš s kojom je imao dvoje djece. Nakon Karlovca djeluje na Sušaku («Stjepan Zagorac», *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti 925-1925*, Zagreb 1925., 287; «Stjepan Zagorac», *Hrvatski katolički kalendar Grgur Ninski*, Zagreb 1937., 70-72; DRŽAVNI ARHIV U KARLOVCU (dalje: DAKA), *Poglavarstvo grada Karlovca, Sjednički zapisi*; «Stjepan Zagorac», *Primorske novine* (Sušak), br. 313, 1936., 6; «Stjepan Zagorac (IN MEMORIAM)», *Primorske novine* (Sušak), br. 322, 1936., 2; «Stjepan Zagorac», *Starokatolik* (Zagreb), br. 8, 1936., 8; Zlatko MATIJEVIĆ, «Koprivnički župnik Stjepan Zagorac i reformni pokret nižeg rimokatoličkog klera u Hrvatskoj (1920.)», *Podravina*, 4/2005., br. 7, 82; Zlatko MATIJEVIĆ, *Između sna i jave. Rasprave o hrvatskoj političkoj povijesti 20. stoljeća*, Zagreb 2016., 183-195; ARHIV ŽUPE SV. NIKOLE KOPRIVNICA (dalje: AŽNKC), *Spomenica župe sv. Nikole Koprivnica 1845.–1934.*, 22).

¹²⁴ N. PETRIĆ, «Uspomene iz reformnog pokreta», 49; Dragutin TOMAC, «Preteče organizacije Hrv. Starokatoličke crkve u Zagrebu», *Hrvatski katolički kalendar Grgur Ninski*, Zagreb 1934., 43; Z. MATIJEVIĆ, Koprivnički župnik Stjepan Zagorac i reformni pokret nižeg rimokatoličkog klera u Hrvatskoj (1920.), 83; Z. MATIJEVIĆ, *Između sna i jave*, 190-191.

¹²⁵ V. NOVAK, *Magnum crimen*, 98; «Reformni pokret Hrvata-katolika», *Hrvatski katolički kalendar Grgur Ninski*, Zagreb 1931., 60.

D. Patafta: *Hrvatski liberalni tisak o reformnom pokretu dijela katoličkog nižeg klera...*

koumna, što je na svoju štetu dokazao.¹²⁸ Zagorac, međutim, nije prihvaćao nadbiskupovu odluku nego je i dalje ostao u župnoj kući ne želeći se odreći svoje službe. Također je u srpnju 1920. angažirao dr. Stjepana Vidušića da ga zastupa kod Nadbiskupskog duhovnog stola.¹²⁹ Postupak smjenjivanja Stjepana Zagorca išao je ovim tijekom. Dana 14. svibnja 1920. u Koprivnicu je nadbiskup Bauer poslao pomoćnog biskupa dr. Dominika Premuša. On je od Zagorca, u nadbiskupovo ime, zatražio da potpiše izjavu kojom osuđuje pokret nižeg klera za demokratizaciju Crkve i za dokinuće obvezatnog celibata.¹³⁰

Poslije podne toga istoga dana delegacija *Udruženja hrvatskih katoličkih svjetovnjaka* pohodila je biskupa Premuša i izjavila kako se građanstvo Koprivnice solidarizira sa svojim župnikom i ne prihvaća nametnutog administratora župe g. Jurja Špoljara.¹³¹ Zagorac je svega nekoliko dana poslije pisao nadbiskupu Baueru najavljujući protiv eventualne suspenzije pravni postupak, na što je nadbiskup okarakterizirao taj postupak kao čin neposluha. U nastavku pisma upućenog Zagorcu nadbiskup Bauer kaže kako su *Udruženje kat. klera* i »Preporod« konspiracija protiv zakonitih glavara, a takvo što ne može trpjeti nikoje društvo. Za to ti nisam smio pripustiti osnutak takova društva — niti izdavanje takvog časopisa, te sam s punim pravom izdao protiv vas gornja dva naloga, a kad ih nećete da izvršite, morao sam vas udariti censurom suspenzije *ad officio et beneficio et administratione et bonorum beneficii* — to sve ostaje na snazi, dok Sveta Stolica ne reče svoju. Izvolite priposlati dakle svoj utok, da ga proslijedim na Sv. Stolicu.¹³² Na Duhovsku nedjelju 23. svibnja održalo je koprivničko gradsko zastupstvo tematsku sjednicu *Zahvala župnika Zagorca na župi*. Gradonačelnik Kraljić pročitao je Zagorčevu izjavu prema kojoj je on bio prisiljen odstupiti sa župničkog mjesta. Nakon toga je podnačelnik Žličar pročitao prijedlog koji je cijelo gradsko zastupstvo jednoglasno prihvatilo. Prema tom prijedlogu grad Koprivnica: 1. protestira proti postupku crkvenih oblasti prema župniku Stjepanu Zagorcu; 2. ono traži od župnika Stjepana Zagorca, kao patron župe, da povuče svoju zahvalu na župi; 3. izjavljuje se solidarnim sa čitavim reformnim pokretom hrvatskog nižeg klera jer ga smatra ne samo vjerskom nego i nacionalnom stvari.¹³³ Nato je reagirao i Zagorac, koji je dotad tvrdio da se po-

¹²⁶ NAZ, *Nadbiskupski duhovni stol*, 1920., br. 6700.

¹²⁷ Najvjerojatnije je te bilješke unio kasniji župnik Stjepan Pavunić.

¹²⁸ AŽNKC, *Spomenica župe sv. Nikole Koprivnica 1845.–1934.*, 22.

¹²⁹ NAZ, *Nadbiskupski duhovni stol*, 1920.

¹³⁰ Zapisnik koji je Zagorac trebao potpisati sastavljen je u Zagrebu 3. svibnja i glasio je ovako: *nadbiskup dr. Ante Bauer traži od vlč. g. Župnika Stjepana Zagorca izjavu slijedećeg sadržaja. Ovim svečano izjavljujem: 1. odlazem privremeno predsjedništvo udruženja hrv. kat. klera te istupam iz odbora i samog udruženja; 2. obustavljam izdava nje i napuštam uredništvo »Preporoda«; Podjedno mu nadbiskup nalaže, da ovu izjavu potpiše u roku od 8 dana pod prijetnjom, da će ga inače udariti cenzurom ab officio et beneficio. na dnu izjave nalazi se Zagorčev potpis. (NAZ, *Nadbiskupski duhovni stol*, 1920.)*

¹³¹ »Suspenzija koprivničkog župnika Zagorca«, *Riječ SHS* (Zagreb), br. 83, 15. V. 1920., 2.

¹³² NAZ, *Nadbiskupski duhovni stol*, 1920., br. 4587.

vukao sa službe jer mu nije bilo *poznato raspoloženje naroda*¹³⁴ te je poslao nadbiskupu poruku u kojoj *povlači svoju odreku i na želju župljana ostaje i dalje župnikom*.¹³⁵ Nadbiskup je odgovorio suspenzijom *a divinis* i raspisao natječaj za Koprivničku župu, a kapelana dr. Vidušića preselio je u Novu Bukovicu. Kako Vidušić nije htio otići u novu župu ni napustiti reformni pokret, nadbiskup ga je suspendirao *a divinis*.¹³⁶ Zagorac je nasilu istjerao Špoljara iz župnog ureda, a ovaj je cijeli slučaj prijavio nadbiskupu. Bauer je cijeli slučaj dojavio vladu, na što je načelnik Koprivnice dobio od bana Matka Laginje priopćenje kako Zagorca mora odstraniti iz župnog ureda. Zagorac je na to ostavio Koprivnicu i nakratko otišao u Karlovac. Punomoć je ostavio Vidušiću, koji je predao Špoljaru župu u prisutnosti načelnika Kraljića i umirovljenog župnika Levina Kollaya kao predstavnika duhovne oblasti.¹³⁷ Kollay 6. kolovoza šalje Nadbiskupskom duhovnom stolu izvještaj o primopredaji župe Koprivnica.¹³⁸ Izvještava Nadbiskupski duhovni stol kako je primopredaja izvršena 2. kolovoza i kako je bila manjkava jer nije odmah popisan inventar u župnom uredu i župnoj kući.¹³⁹

Reformni svećenici otišli su u rujnu korak dalje. Kako se pokazalo nemogućim da rimokatoličku župu pretvore u hrvatsku katoličku župu na čelu sa Zagorcem, svećenici su, udruženi s laicima, osnovali u Koprivnici novu župu za pristalice reformnog pokreta i zatražili od vlasti da prizna novu župu.¹⁴⁰ Uvod za takav čin bio je događaj od 15. kolovoza kada je pjevačko društvo *Domoljub*, u prisutnosti drugih pjevačkih društava iz Hrvatske, slavilo svoju desetu obljetnicu postojanja. Članovi su blagoslov nove zgrade povjerali Zagorcu iako je on već bio suspendiran. Pristalice reformnog pokreta iskoristili su tu priliku i na jav-

¹³³ «Odlučni istup grada Koprivnice za reformni pokret hrvatskog nižeg klera», *Demokrat* (Koprivnica), br. 22, 30. V. 1920., 1; NAZ, *Nadbiskupski duhovni stol*, 1920., br. 213; «Reformni pokret u Koprivnici», *Katolički list* (Zagreb), br. 17, 27. V. 1920., 135.

¹³⁴ Odlučni istup grada Koprivnice za reformni pokret hrvatskog nižeg klera, 1.

¹³⁵ AŽNKC, *Spomenica župe sv. Nikole Koprivnica 1845.-1934.*, 23.

¹³⁶ Isto; Kako u ovom dopisu od 24. svibnja t. g. br. 213., kojim odgovarate na moj dopis od 20. svibnja t. g. br. 4803., sami priznajete rezignirali ste na župi Koprivnica dne 14. svibnja i ovu je resignaciju u moje ime prihvatio moj generalni vikar presv. g. biskup Dr. Premuš, a ja sam vam to u svom dopidu od 20. svibnja potvrdio. Vaša je dakle resignacija prema c.186 valide factai prema c. 187 §1legitime acceptata, te je prema tomo po c. 190 nadarbina župe Koprivničke upražnjena. C. 191 pak jasno kaže §1. Semel legitime facta renuntiatione, non datur amplius poenitentiae locus. Vaš dakle opoziv više nema mjesta, te sam prema tomu već i raspisao natječaj za župu Koprivničku, što je i patronu župe saopćeno. Vas poradi neposlušnosti i javnog istupanja protiv odredaba svoga ordinarija udaram censurom suspenzije a divinis. Ne ćete li pak predati župu imenovanom administratoru zatražiti ću po §5. interkonfesionalnog zakona brachium saeculare. Zagreb, dne 29. svibnja 1920. (NAZ, *Nadbiskupski duhovni stol*, 1920., br. 5026.) Istoga dana nadbiskup je raspisao natječaj za popunjavanje upražnjene župe i zatražio da se sve molbe šalju na Nadbiskupski duhovni stol (NAZ, *Nadbiskupski duhovni stol*, 1920., br. 9936).

¹³⁷ AŽNKC, *Spomenica župe sv. Nikole Koprivnica 1845.-1934.*, str. 24; NAZ, *Nadbiskupski duhovni stol*, 1920.

¹³⁸ NAZ, *Nadbiskupski duhovni stol*, 1920., br. 6700.

¹³⁹ NAZ, *Nadbiskupski duhovni stol*, 1920., br. 309.

¹⁴⁰ «Osnutak hrv. katoličke župe», *Demokrat* (Koprivnica), br. 35, 5. IX. 1920., 4.

D. Patafta: *Hrvatski liberalni tisak o reformnom pokretu dijela katoličkog nižeg klera...*

nom šetalištu održali misu na hrvatskom jeziku. Kako Zagorac nije mogao služiti misu jer je bio pod suspenzijom našli su svećenika Andresa, učitelja pjevanja na preparandiji, koji još nije bio suspendiran. On je služio hrvatsku misu, a asistirali su mu Zagorac i Vidušić. Prije mise održao je govor Dragutin Tomac, koji se reformatorima pridružio u Koprivnici, a nakon mise obratio im se Zagorac. Uglavnom su napadali Rim i govorili kako su oni nasljednici sv. Ćirila i Metoda.¹⁴¹ Organizirao se upis članova nove župe i uredilo se pitanje doprinosa za uzdržavanje župe i župnika. Uglavnom su pristalice našli među liberalnom inteligencijom i građanstvom. Seljaštvo se vrlo neprijateljski postavilo prema cijelom pokretu. Zagorac, Anders, Tomac i Haberstock oženili su se krajem 1920. godine.¹⁴² Zagorac ubrzo napušta Koprivnicu i seli se prvo na Sušak, a zatim odlazi u Karlovac, gdje radi na reformi Katoličke Crkve. Vodstvo pokreta u Koprivnici preuzima Vidušić, iako glavnu riječ ima bivši kapucin Dragutin Tomac.¹⁴³

Odlukom o premještanju sjedišta djelovanja reformnog pokreta iz Koprivnice u Zagreb završila je koprivnička faza reformnog pokreta koja je obuhvatila čitavu 1920. godinu. Tijekom djelovanja pokreta u Koprivnici zaoštrili su se odnosi episkopata i svećenstva koje je pristajalo uz crkveno vodstvo s članovima reformnog pokreta. Nepopustljivost nadbiskupa Bauera s jedne strane i sve veće radikaliziranje reformnog svećenstva, osobito članova vodstva, s druge strane, doveli su do izricanja prvih crkvenih kazni suspenzija *a divinis*. Reformni pokret u tome je razdoblju usmjerio svoje djelovanje prema konkretnim ciljevima, ali konačna bilanca pokazala se krajem godine negativnom. Velik dio svećenika koji su u početku podržavali pokret, reakcijama nadbiskupa Bauera povukao se iz pokreta. Laici koji su sa simpatijama te moralno i materijalno potpomagali pokret povukli su se nakon što je nadbiskup Bauer energično počeo primjenjivati crkvene kazne. S druge strane dio laika povukao se jer je smatrao kako je pitanje reformnog pokreta svećeničko staleško pitanje i kao takvo zanimljivo samo uskom svećeničkom krugu. Unutar pokreta javile su se i prve trzavice i neslaganja, osobito u pitanju odnosa prema Svetoj Stolic i organiziranja narodne crkve na autonomnoj bazi. Koprivničko razdoblje reformnog pokreta pokazalo je njegova konkretna usmjerenja, ali i njegove slabosti. Nedostatak jedinstvene platforme djelovanja, koja se očitovala u različitom poimanju provedbe zacrtanih reformi, bio je pokazatelj kasnijih raskola u Hrvatskoj starokatoličkoj crkvi već od njezinih samih početaka.

¹⁴¹ AŽNKC, *Spomenica župe sv. Nikole Koprivnica 1845.–1934.*, 24.

¹⁴² Isto, 25.

¹⁴³ V. VUČIĆ, »Reformni pokret (II.)«, 5.

Reformni pokret — od pokušaja legalizacije do osnivanja Hrvatske starokatoličke crkve (1921.-1924.)

Početak 1921. godine bio je nepovoljan za reformni pokret. Dragutin Tomac to opisuje ovim riječima: *Bilo je to početkom g. 1921. Pošto su već ugasnuli prvi zanosi i stižali se valovi revolucionarnog raspoloženja, koje je u god. 1919. i 1920. obuzelo veliki broj svećenika i svjetovnjaka rimske crkve-počeo je mali broj onih koji su ustrajali kod ideje, da se ostvari narodna hrvatska Crkva gledati istini u oči. Stvarnost se nije ukazivala nimalo ružičastom. Od »prvoboraca« neki su nestali na poprištima (n. pr. Koritnik je umro, Cenkić se pokorio, a mnogi župnici na dobrim župama su se »pritajili« pa čekali što će biti dalje bojeći se previše izložiti.*¹⁴⁴ Vodstvo reformnog pokreta na čelu sa Zagorcem u siječnju 1921. preselilo je djelovanje pokreta iz Koprivnice u Zagreb.

Dana 19. siječnja 1921. održan je u prostorijama Braće Hrvatskog Zmaja (dalje: BHZ) u Kamenitim vratima sastanak na kojem su sudjelovali E. pl. Laszowski, A. Donković, N. Cerjak, S. Vidušić, D. Tomac i dr. Miho Đuranec.¹⁴⁵ Činjenica da je reformni pokret, barem privremeno, našao utočište kod prokatoličke organizacije kao što je BHZ izazvala je negativnu reakciju predstavnika Katoličke Crkve.

Val negodovanja izazvao je članak Antonije K. Cvijić tiskan u liberalnom *Jutarnjem listu* 10. travnja 1921. godine.¹⁴⁶ Autorica se osvrće na jedan od sastanaka reformnog pokreta održan u prostorijama BHZ-a u Kamenitim vratima gdje se govorilo o ujedinjenju kršćanskih crkava, uvođenju narodnog jezika u liturgiju i ukidanju celibata. Između ostalog piše i o trojici bivših svećenika, članova, kako ona to naziva, *Narodne crkve* odnosno reformnog pokreta koji su se oženili tj. stupili u građanski brak. Nadalje kaže: *među braćom našeg društva nalazi se više takovih smjelih raspopa, koji su iz crkve istupili jedino zato da se slobodnijih ruku mogu za nju boriti.*¹⁴⁷ Reagirao je veliki meštar BHZ-a Emilij Laszowski pismom *Jutarnjem listu* od 14. travnja 1921. godine govoreći kako Družba nije povezana s reformnim pokretom bez obzira na to što im je ustupila svoje prostorije.¹⁴⁸ Laszowski 11. travnja 1921. kao veliki meštar BHZ-a uputio je pismo i Antoniji K. Cvijić u vezi s njezinim člankom. Laszowski navodi kako članak može *imati ozbiljnih posljedica*. Zatim dodaje kako Družba neće pristupiti reformnom pokretu te da je svaki njegov angažman u njemu stvar njega kao privatne osobe a ne stvar Družbe BHZ-a. Također kaže da neki reformni svećenici jesu članovi Družbe, ali da je to njihova privatna stvar a ne stvar BHZ-a. Na

¹⁴⁴ D. TOMAC, »Preteče organizacije Hrv. Staro-katoličke Crkve u Zagrebu«, *Hrvatski katolički kalendar Grgur Ninski*, Zagreb, 1934., 43.

¹⁴⁵ Z. MATIJEVIĆ, *U sjeni dvaju orlova*, 255.

¹⁴⁶ Antonija K. CVJIĆ, »Svećenički brakovi«, *Jutarnji list* (Zagreb), 10. IV. 1921., 6.

¹⁴⁷ Isto.

¹⁴⁸ HDA, *Družba »Braća Hrvatskog Zmaja«*, 126/235.

D. Patafta: *Hrvatski liberalni tisak o reformnom pokretu dijela katoličkog nižeg klera...*

kraju opominje autoricu da nastoji ispraviti tu pogrešku kojom je povezala BHZ s reformnim pokretom.¹⁴⁹ Ovaj oprez i uporno negiranje povezanosti BHZ-a s reformnim pokretom može se razumjeti s obzirom na okolnosti u kojima se pokret nalazio početkom 1921. godine. Stoga je bilo oportuno i poprilično rizično povezivati se s pokretom. No, to ne znači da dio članova BHZ-a nije bio povezan s reformnim pokretom barem na osobnoj razini kao što je to bio Laszowski. Za Laszowskog je važna činjenica da je u to vrijeme bio veliki meštar Družbe čime je u očima protivnika reformnog pokrata cijeli BHZ bio pod sumnjom za povezanost s reformnim svećenicima i simpatiziranje s njihovim pokretom. *Narodna politika* će u članku *Karjatide* »Narodne crkve« napasti BHZ da zajedno sa svojim velikim mešтром Laszowskim širi ideje reformnog pokreta.¹⁵⁰ Na članak je reagirao Laszowski; u pismu navodi kako vjersko opredjeljenje članova Družbe nije presudno za njihovo članstvo i da je ono osobne naravi te da se stoga ne može cijelu Družbu BHZ-a povezati s reformnim pokretom. Družba prema svome Statutu poštuje vjersko opredjeljenje svakog od svojih članova.¹⁵¹ Očito je kako je u počecima Laszowski negirao povezanost Družbe s reformnim pokretom, no nešto kasnije, 1923. godine kada je pokret ušao u drugu, povoljniju fazu svoga djelovanja Laszowski okuplja velik broj članova 3. siječnja 1923. na sjednicu kojom obilježavaju *historijski dan praznovanjem u zmajskom domu na spomen dana, kada je »Zmaj« dr. Vidušić, Međimurski, ustoličen kao župnik hrvatske katoličke župe sv. Ćirila i Metoda u Karlovcu*. Istoga je dana BHZ-u sa svojom suprugom pristupio župnik hrvatske katoličke župe sv. Križa u Zagrebu Ivan pl. Cerovski.¹⁵² Očito je dakle da je veći dio članova Družbe podupirao reformni pokret, ali razvidno je također da je očito postojao unutarnji sukob između onih koji su bili ne samo podupiratelji nego i članovi pokreta, kao Laszowski, i onih koji su mu se protivili, kao što su Stjepan Pavunić i Svetozar Rittig.

Misa na hrvatskom jeziku u Zagrebu bila je povod da na Božić 1921. nadbiskup Bauer ekskomunicira Vidušića, Donkovića i Luketića.¹⁵³ Ekskomunikacija je trebala poslužiti kao opomena svima koji su još uvijek otvoreno radili na propagiranju ideja reformnog pokreta i u konačnici je dovela do početka raskola.¹⁵⁴

¹⁴⁹ HDA, *Družba »Braća Hrvatskog Zmaja«*, 126/235.

¹⁵⁰ »Karjatide »Narodne crkve«, *Narodna politika* (Zagreb), br. 15, 20. I. 1922., br. 3.

¹⁵¹ HDA, *Družba »Braća Hrvatskog Zmaja«*, 126/235.

¹⁵² Isto.

¹⁵³ Stjepan BAKŠIĆ, »U novoj godini...«, *Katolički list* (Zagreb), br. 1, 5. I. 1922., 3; V. NOVAK, *Magnum crimen*, 103, 179; *Starokatolička crkva u Jugoslaviji*, 23; Z. MATIJEVIĆ, *U sjeni dvaju orlova*, 260.

¹⁵⁴ Vladimir Vučić u svojim sjećanjima na reformni pokret navodi slijedeće: *iza prvih hrvatskih misa većina svećenika, pristaša reformnog pokreta, napustila je svećeničku službu. Svi su potražili namještenje u građanskoj službi. Tako je Dr. Vidušić kao npovinar u »Jugoslavenskom Llojdu« dobio namještenje posredovanjem Zagorca. Nikola Cerjak bio je namješten kao činovnik kod agrarne reforme u Zagrebu. Dragutin Andres bio je profesor u muškoj preparandiji i nastavnik u Glazbenom zavodu; Stjepan Haberštok bio je premješten iz koprivničke gimnazije u Zagreb Odjelu za bogoštovlje i nastavu tadašnje pokrajinske uprave. Upisao se je na filozofski fakultet i završio predmete povijest i zemljopis; Dragutin Tomac*

Prva misa na hrvatskom jeziku u Zagrebu bila je dočekan s odobravanjem liberalnog tiska što je ponovno reformni pokret dovelo na stranice dnevnih tiskovina, kako onih liberalne orijentacije tako i onih prokatoličke. Sve do tada liberalni je tisak podržavao i pokazivao otvorene simpatije za reformni pokret, no nakon donošenja Vidovdanskog ustava stanje se iz temelja promijenilo. Donošenje Vidovdanskog ustava 28. lipnja 1921. godine, pri čemu su vodeću ulogu imali Pribićević i njegova Demokratska stranka, dovelo je do toga da se hrvatska liberalna javnost svrstala uz oporbeni blok predvođen Stjepanom Radićem. Zbog veza reformnog pokreta sa zemaljskom vladom u Hrvatskoj i centralnom vladom u Beogradu, kao i zbog otvorene naklonosti Pribićevića i njegovih demokrata, liberalni je tisak počeo promatrati reformni pokret kao svojevrsan eksponent antihrvatske politike.¹⁵⁵ Najzornije to svjedoči članak vodećeg liberalnog glasila *Obzor*, koje je sve do tada simpatiziralo s pokretom, a sada piše sljedeće: *Ovaj pokret podupiran je od prvog časa od demokrata i to naročito onih, kojima nije stalo do hrvatstva ni do hrvatskog bogoslužja, prvo zato jer su Jugoslaveni a ne više Hrvati, a drugo zato jer su antiklerikalci, pa im je posve svejedno da li se uopće čita kakova misa. Ti demokrati najjače podupiru taj pokret, jer misle da će tim pokretom oslabiti i Hrvatstvo i katolicizam, a tim ojačati indirekte pravoslavlje, protiv koga nemaju ništa, mada je pravoslavlje kud i kamo »klerikalnije« nego je katolicizam. Naravno ti demokrati i katolički antiklerikalci tvrde da smo svi mi Srbi i Hrvati jedan narod, ali da mi Hrvati imademo tuđu vjeru i Talijana za vjerskog poglavicu, a da je pravoslavna crkva skroz nacionalna »srpska«... Naročito su demokrati išli za tim da oslabe upliv katoličke crkve i njenu snagu podupirući svaki pokret protiv katoličke crkve... Zar ti reformisti ne vide za čim se ide? Zar ne vide da su samo orudje demokrata, koji hoće da i na taj način pospješe »asimilaciju« Hrvata. Mi smo zaista odlučni protivnici svakog ultramontanstva i klerikalizma... No kad vidimo da se vjera upotrebljuje u političke svrhe i da se navaljuje na katolicizam, jer ga ispovijedaju Hrvati i Slovenci, onda mi... branimo... instituciju. Dopuštamo, da ti reformni svećenici rade bona fide, no njihov je rad i logički i psihološki jedna zabluda... Nesumnjivo će Hrvati odbiti ovaj politički pokret, koji pod krinkom nacionalnog hrvatstva, faktično slabi hrvatstvo. A onima koji to podupiru i inspiriraju preporučujemo, da je ovaj ref. pokret sasvim loše sredstvo da se Hrvate prevede u pravoslavlje.*¹⁵⁶ Taj zaokret u stavu liberalnog tiska zapazila je i *Narodna politika*: ovaj ponovni nastup žutih (misa na hrvatskom jeziku u Zagrebu, op. a.) izazvao je u jednom di-

bio je namješten u sirotištu na Josipovcu i upisao se na pravni fakultet; Janko Hitrec bio je poštanski činovnik u Pošti 2 u Zagrebu; Nikola Vučinovec bio je isto tako službenik pošte u Zagrebu; Josip Luketić, bivši franjevac bio je namješten kao knjigovoda u Hrvatskom tiskarskom zavodu. Ante Donković bio je sudionik u raznim tiskarama u Zagrebu, a kasnije je bio član redakcije lista *»Slobodna tribuna«*. Davorin Ivanović upisao se na filozofski fakultet na matematiku i fiziku (Vladimir VUČIĆ, »Uspomene iz reformnog pokreta«, *Starokatolički glasnik* (Zagreb), 1962., br. 9-10, 16-17).

¹⁵⁵ Z. MATIJEVIĆ, *U sjeni dvaju orlova*, 261.

¹⁵⁶ »Reformni kler«, *Obzor*, 62/1921., br. 355, 3.

D. Patafta: *Hrvatski liberalni tisak o reformnom pokretu dijela katoličkog nižeg klera...*

jelu naše liberalne štampe komentare, iz kojih se vidi, da se naši liberalci ne slažu u smjeru kojim bi imala poći nova crkva naših reformaša, pa prema tomu ne pozdravljaju onako jednodušno reformni pokret kao što su to činili kada se kada se taj pokret prvi puta pojavio. Tada je sva liberalna štampa bez razlike političkog naziranja oduševljeno pozdravila reformatore nazrijevajući u njima jakog saveznika u borbi protiv katolicizma. Ona je bila puna sokoljenja i pohvala za pokretače reformnog pokreta kod nas i u Čehoslovačkoj. Sadašnji rascjep naše liberalne javnosti u promatranju reformnog pokreta prouzročila je razvitkom reformnog pokreta u Čehoslovačkoj... Čehoslovački reformatori s kojima su naši reformatori sklopili najuže bratstvo doveli su svoju narodnu crkvu u srpsko-pravoslavnu crkvu.¹⁵⁷

Od liberalnog tiska jedino glasilo koje je podržalo osnutak hrvatsko-katoličke župe sv. Križa u Zagrebu bila je *Slobodna tribuna*, bliska demokratima i slobodnim zidarima: pokret za hrvatsku katoličku crkvu donesao je pozitivne rezultate. To više nije pokret već jedan dovršeni čin u svojoj prvoj etapi. Trogodišnjom borbom sa svim poteškoćama, koje nisu bile malene, ako se uoče sredstva, kojima se služio klerikalizam da omete idealna nastojanja hrv. kat. svećenika i svjetovnjaka t. zv. reformaša, učvrstili su se pojedinci, prikupili su se pristaše iz svih društvenih slojeva i iz svih naših krajeva, a određene su i jasne smjernice vjerske i socijalne. Tako je pokret konačno okrunjen osnutkom hrv. kat. crkve u našoj državi.¹⁵⁸

Tijekom 1922. većina liberalnih listova uglavnom je ignorirala djelovanje reformnog pokreta iz već spominjanih razloga, ili je iz istih razloga o njemu pisala nepovoljno. Katolički listovi i dalje su se svom žestinom obarali na reformni pokret.

Osnivanje *hrvatsko-katoličke župe* u Zagrebu, prve takve institucije reformnog pokreta neovisne o Katoličkoj Crkvi, predstavlja trenutak razgraničenja u reformnom pokretu, svojevrsan međaš. Upravo je taj čin udario temelje organiziranja nove vjerske zajednice reformnih svećenika koja će 1923. prerasti u Hrvatsku starokatoličku crkvu i kao takva dobiti priznanje države. Neuspješna borba za legalizaciju reformnog pokreta kroz 1922. godinu svoje će ostvarenje dobiti u osnivanju Hrvatske starokatoličke crkve. Godina 1922. razdjelnica je u tijeku reformnog pokreta koji se sve više udaljava od Katoličke Crkve i postaje zasebna stvarnost koja se usmjerava prema definitivnom raskolu.

Pokret je i u 1923. nastavljao svoj put prema legalizaciji osnivanjem novih hrvatsko-katoličkih župa. Uz već postojeće u Zagrebu, Koprivnici i Bjelovaru, 11. ožujka 1923. osnovana je nova župa u Karlovcu. U Karlovcu su u gradskoj vijećnici predavanje održali Stjepan Zagorac i Stjepan Vidušić. Predavanje je bilo na temu *O celibatu ili neženstvu*. U svom predavanju predavači su kritizirali

¹⁵⁷ »Liberalci o žutima«, *Narodna politika* (Zagreb), br. 2, 3. I. 1922., 1.

¹⁵⁸ »Papinski nuncij i hrv. katolička crkva«, *Slobodna tribuna*, br. 297, 29. IX. 1922., 3.

praksu celibata koju je provodila Rimokatolička Crkva. Predavanju je prisustvovalo oko 150 osoba. Nakon predavanja, odlučeno je da se već sljedeće nedjelje održi prva misa na hrvatskom jeziku u Karlovcu. Misa na hrvatskom jeziku održana je 11. ožujka 1923. u 10 sati u Zorinu domu: *svetu je misu služio dugogodišnji župnik u Hrnetiću (gradska karlovačka župa), sada župnik hrvatsko-katoličke župe sv. Križa u Zagrebu Ivan K. Cerovski sa asistencijom.*¹⁵⁹ Nakon što je Ministarstvo vjera u Beogradu 6. ožujka 1923. odbilo priznati Hrvatsko-katoličko reformnu crkvu, u Karlovcu je 8. travnja u velikoj dvorani Zorina doma održana protestna skupština pristaša Hrvatsko-katoličke reformne crkve.¹⁶⁰ Unatoč tom nepriznavanju od strane državnih vlasti, bilo je odlučeno da se u Karlovcu osnuje hrvatsko-katolička župa. To je i ostvareno u nedjelju 3. lipnja 1923. Izvještaj o tom događaju iz kojeg možemo doznati nešto više o situaciji hrvatsko-katoličkog reformiranog pokreta u Karlovcu na dan osnivanja župe nalazimo u liberalno usmjerenim novinama *Hrvatska sloboda*: *hrvatsko-katolička župa u Karlovcu broji danas preko 500 duša što je za početak i za rad od samo 4 mjeseca vrlo lijepi uspjeh... ovaj pokret imade tri glavne oznake: on je vjerski, kulturni i nacionalni (hrvatski). Tko prihvaća sve tri oznake može odmah biti njegovim pristašom, bez obzira na političko mišljenje. Odmah poslije skupštine konstituirao se odbor te izabrao župnik. Župnikom je izabran velečasni i veleučeni gospodin Dr. Stjepan Vidušić iz Zagreba, koji je ujedno služio svečanu svetu misu uz asistenciju preč. g. Cerovskia i g. A. Donkovića. Pod misom, poslije propovijedi, koju je držao g. Donković, pozdravio je predsjednik župnog vijeća gosp. Jakšić, novog župnika. Ovaj se biranim riječima zahvalio i položio prisegu vjernosti u ruke predsjednika, a vjeroispovijest u ruke preč. g. Cerovskia.*¹⁶¹

Nemogućnost da Hrvatsko-katolička crkva dobije priznanje države, prema članku 12. Vidovdanskog ustava, dovela je do toga da je radi opstanka samog pokreta osnovana Hrvatska starokatolička crkva koju je priznavala Unija starokatoličkih crkava u Utrechtu. Dok se katolički tisak svim silama, često ne birajući riječi, obrušavao na Hrvatsku starokatoličku crkvu, liberalni tisak nije poklonio veću pažnju novoj vjerskoj zajednici. Spominjana je samo usputno i kao nešto nebitno.

Bez obzira na snažan otpor i osporavanje katoličke strane HSC je nakon izdavanja službenih dokumenata postala pravno priznata i ozakonjena vjerska zajednica u Kraljevini SHS. Od tog trenutka život te vjerske zajednice krenuo je vlastitim putem — putem koji je obilovao nesuglasticama i sporovima koji su često ugrožavali njezinu stabilnost i egzistenciju.¹⁶² Pred novom crkvenom zajednicom našli su se sada izazovi organizacije i uređenja crkvene strukture.

¹⁵⁹ »Hrvatska misa u Karlovcu«, *Hrvatska sloboda* (Karlovac), br. 11, 16. III. 1923., 2.

¹⁶⁰ »Prosvjedna skupština pristaša hrvatsko-katoličke reformne crkve u Karlovcu«, *Preporod* (Zagreb), 4/1923., br. 7, 46-49; »Reformni pokret Hrvata-katolika«, 64.

¹⁶¹ »Osnutak hrvatsko-katoličke župe u Karlovcu«, *Hrvatska sloboda* (Karlovac), br. 23, 8. VI. 1923., 3.

¹⁶² Z. MATIJEVIĆ, *U sjeni dvaju orlova*, 276.

D. Patafta: Hrvatski liberalni tisak o reformnom pokretu dijela katoličkog nižeg klera...

Zaključak

Pojavu reformnog pokreta u Hrvatskoj liberalni je tisak dočekao s odobravanjem i afirmacijom. Višegodišnji ideološki sukobi liberalizma i katolicizma u Hrvatskoj odrazili su se i u pojavi tog pokreta. Dok je katolički tisak od početaka oštro i nepomirljivo nastupao prema pokretu, liberalni ga je tisak podržavao s neskrivenim simpatijama i otvoreno podržavao zahtjeve reformnog klera. U razdoblju koje je prethodilo organizaciji reformnog pokreta (1917.–1918.) neke su liberalne tiskovine podržavale i Niku Petrića i zahtjeve Svetokuzamske sinode, u istim se novinama počinju tijekom 1918. godine pojavljivati i članci uglavnom usmjereni prema reformi Crkve i ukidanju celibata. Takav način pisanja i pokrivanja događaja vezanih uz reformni pokret nastavit će se i u razdoblju formiranja pokreta do 1921. godine, kada će liberalni tisak otvoreno podržavati reformaše i njihove zahtjeve. Situacija će se iz temelja promijeniti nakon donošenja Vidovdan-skog ustava i promjene smjera na političkoj sceni Kraljevine SHS, kada će se na reformni pokret sve više gledati kao na produženu ruku Beograda s ciljem razbijanja hrvatskog etničkog korpusa. Iako to nikada nije bila namjera reformaša, liberalni tisak će cijeli pokret ocijeniti upravo takvim i iz temelja promijeniti svoj odnos prema njemu. Dok su do 1921. članci potpore reformnom pokretu bili vrlo česti u liberalnim tiskovinama toga vremena, od tada oni postaju rijetki ili ih gotovo uopće nema, a i oni koji se objavljuju negativno govore o samom pokretu. Tako će primjerice osnivanje Hrvatske starokatoličke crkve u liberalnom tisku proći gotovo nezamijećeno. Na općenacionalnom i na lokalnom planu jedinu podršku reformaši, a kasnije starokatolici, imat će od Svetozara Pribićevića i njegove Samostalne demokratske stranke, o čemu svjedoči i liberalni tisak blizak toj političkoj grupaciji.

Daniel PATAFTA

Croatian Liberal Press about Reform Movement of Part of Catholic Lower Clergy (1918-1923)

The end of First World War was turning-point of in Croatian national history. Catholic Church in Croatia was in this period confronted with movement of part of lower clergy which had demanded improvement of his material status. This movement had become Reform movement also called «Yellow movement» which had in his demands frequenting deep in the discipline matters of Catholic Church. Demands of Reform movement had correspond with liberal view on Church matters so Croatian liberal press of that time had given to the movement his full support. This support of Croatian liberal press to the Reform movement was strong until the June 1921 when the Vidovdan Constitution was voted. Because of support which Reform movement had from Pribićević's Independent Democratic Party Croatian liberal press completely changes his attitude to movement. From strong support they now write about Reform movement like extended hand

of Belgrade government for languishment of Croatian national being, in which Catholic Church had strong position. About foundation of Croatian Old Catholic Church at the end of 1923 liberal press will wrote with indifference.

Ivo Pilar prema rasnom učenju i eugenici

Tomislav JONJIĆ
Zagreb

Izvorni znanstveni rad
(primljeno: 1. ožujka 2017.)
UDK 32Pilar, 1.:323.1(497.1)

Tijekom gotovo četiri desetljeća svoga javnog djelovanja bio je Ivo Pilar sumnjičen, optuživan i klevetan za mnogošto, ali mu ni suvremenici niti kasniji protivnici njegovih političkih i društvenih zamisli nisu predbacivali pristajanje uz rasno učenje, sklonost rasističkim koncepcijama niti zagovaranje nasilnih i nedemokratskih načela borbe. Tek nakon sloma Jugoslavije pojavio se niz autora koji smatraju da se Pilara može proglasiti jednim od intelektualnih začetnika nedemokratske i rasističke ideologije koja je za ostvarenje svojih ciljeva navodno posezala i za eugeničkim metodama. Autor u ovom radu pokazuje što je zajedničko spomenutim kritičarima Pilarova djela, zbog čega su njihova stajališta pogrešna i zašto Pilarovo političko i znanstveno djelovanje treba kontekstualizirati te promatrati kao reakciju i odgovor na »srbohrvatstvo« i jugoslavenstvo, jedinu rasističku koncepciju koja je u hrvatskim zemljama do Pilarove smrti bila dosljedno smišljena i ozbiljno provođena.

Glavne riječi: Ivo Pilar, rasno učenje, rasizam, socijalni darvinizam, eugenika, rasna higijena, južnoslavensko pitanje, jugoslavenstvo

Svi današnji narodi su produkti etničnoga miješanja, rasno čistih naroda danas neima na svijetu. (...) Glavna značajka narodnoga života jest kultura. Sve kulturne elemente, koji su se zametnuli u pojedinim obiteljima preuzima narod i konzervira ih te razvija dalje. (...) Bez narodnog života nema kulture. Internacionalne ili nadnarodne kulture u opće neima. Svaka kultura je produkt jednoga naroda.

Ivo Pilar (1922.)¹

Hrvatski je narod isto tako jedan produkt narodne asimilacije najrazličitijih elemenata, kao i svaki drugi narod na svijetu.

Ivo Pilar (1925.)²

Narod je jedan više jezični, kulturni i historičko-državni, nego etnički ili rasni pojam. Drugim riječima: naroda, koji bi bili rasno čisti i jedinstve-

¹ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga »Ja«*. Pokus filozofije slavenskog individualizma, Naklada St. Kugli, Zagreb, 1922., 85-86.

² I. PILAR, »Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju (Predavanje, što ga je na 12. ožujka 1925. u »Pučkom sveučilištu« u Zagrebu držao Dr. Ivo Pilar)«, *Hrvat*, 7/1925., br. 1535, Zagreb, 11. IV. 1925., 9.

ni, danas nema. Svaki narod na svijetu je produkt etničkoga miješanja od više naroda i više rasa. To proizlazi iz one moralne sheme, po kojoj postaju narodi.

Ivo Pilar (1926.)³

Uvod

U organizaciji Katedre za sociologiju Pravnoga fakulteta u Zagrebu te Center for Inquiry Croatia, hrvatskog odvjetka udruge koja je 1991. osnovana u Sjedinjenim Američkim Državama i koja za sebe tvrdi kako joj je poslanje (»misija«) utvrđivati i jačati sekularno društvo na temeljima znanosti, razuma, slobode istraživanja i humanističkih vrijednosti,⁴ na zagrebačkom je Pravnom fakultetu profesor sociologije dr. sc. Duško Sekulić 2. travnja 2014. održao predavanje pod naslovom »Rasna znanost i porijeklo nacija. Mitovi: jučer i danas«. I predavač i organizator pokazali su ambiciju vrijednu hvale da se učena razmišljanja podijele sa što većim brojem zainteresiranih, pa su događaju htjeli dati znatniji publicitet.⁵ No, ta ambicija i taj optimizam pokazali su se nerealnima: predavanje je održano pred tridesetak slušatelja, od kojih su dvije trećine činili slabo motivirani seminaristi sociologije koji predavaču nisu uputili baš nijedno pitanje niti komentar, a videosnimku predavanja koja je i danas dostupna na internetu, na kanalu *Youtube*, tijekom nepune tri godine, do 7. siječnja 2017., otvorio je, a možda i odgledao svega 61 (šezdesetjedan) posjetitelj, dakle: u prosjeku nešto manje od dva mjesečno.⁶

Jasno je, dakako, da taj podatak ništa ne govori ni o kakvoći predavanja niti o uvjerljivosti teza i argumentacije sadržane u njemu, ali je ipak šteta što ambiciju predavača i organizatora nije pratila i težnja da se izložene teze predstavljaju, zastupaju i populariziraju na način koji je etičan, profesionalan i — zašto ne kazati — pristojan. Naime, udruga koja priseže znanosti, slobodi istraživanja i humanističkim vrijednostima, Sekulićevo je predavanje za internet priredila prilično osebujno: ne samo da se ono ne može komentirati na istoj mrežnoj stranici (što za predavanja sa znanstvenim pretenzijama nesumnjivo nije preporučljivo),⁷ niti se iz snimke uopće može razaznati koliko je (malo)brojna bila pu-

³ I. PILAR, »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda«, (5), *Hrvat*, 8/1926., br. 1932, 9. VI. 1926., 4.

⁴ »The mission of the Center for Inquiry is to foster a secular society based on science, reason, freedom of inquiry, and humanist values.« (<http://www.centerforinquiry.net/>, pristup 7. I. 2017.)

⁵ Najava Sekulićeve predavanja sa sažetkom iz pera Renate Požgaj dostupna je na <http://www.pravo.unizg.hr/?@=6njx#news-8980>. Taj je sažetak predavanja na mnoštvo adresa, kao obavijest o predavanju, 1. IV. 2014. elektroničkom poštom razaslao i dr. Slobodan Danko Bosanac sa zagrebačkog Instituta Rudera Boškovića. Istoga ju je dana posredno dobio i autor ovoga članka.

⁶ »Snimka tribine: 'Rasna znanost' i porijeklo nacija: mitovi danas i jučer« dostupna je na GEOSSET Croatia (<http://www.irb.hr/korisnici/bosanac-dav/cfirasznan.html>, pristup 23. VII. 2016. i 7. I. 2017.) te na Youtubeu (<https://www.youtube.com/watch?v=nj5aLYoVBZQ&noredirect=1>, pristup 23. VII. 2016.). Posjetom potonjoj mrežnoj adresi 7. I. 2017. ustanovili smo da je prilog naslovljen nešto drugačije: »Rasna znanost i porijeklo nacija: mitovi danas i jučer«. Sadržajnih razlika nema.

T. Jonjić: *Ivo Pilar prema rasnom učenju i eugenici*

blika na samome Pravnom fakultetu, nego je — što je puno važnije — njezinim gledateljima uskraćena i glavna rasprava nakon predavanja, napose onaj njezin polemični dio koji je pokazao više nego otužnu, pače zabrinjavajuću manjkavost Sekulićeva vladanja faktografijom i njegovo nepoznavanje čak i elementarnih činjenica iz hrvatske političke povijesti, pa tako i iz Pilarova životopisa i njegova djela, sve popraćeno još i predavačevom sklonosti da se inventivno domisli pojmovima i kategorijama koje hrvatska povijest i hrvatska historiografija ne poznaju.

Tako su, primjerice, Romani uporno nazivani »Romejima«, pojedine su političke stranke i grupacije preimenovane i smještene u doba u kojem kao takve nisu postojale, a nekim su hrvatskim javnim radnicima pripisane ideološko-političke simpatije i afilijacije koje oni ni izbliza nisu imali, i koje im ne bi mogao pripisati nitko tko je makar površno prolistao njihove spise ili se bar donekle uputio u njihovo djelovanje. Usporedno s time je predavač pokazao neobičnu spremnost da se s vrlo prepoznatljivom političkom tendencijom prikloni predrasudama i stereotipovima kojima se hrvatska nacionalnointegracijska ideologija prikazuje u negativnu svjetlu, dok je istodobno sumnjivom revnošću uspijevao vrlo temeljito prešutjeti ili u pozitivnu svjetlu prikazati one ideologije koje su Hrvatima odricale (ili im još i danas odriču) pravo na nacionalnu samobitnost i državnu neovisnost.⁸

Kako je tema ove rasprave hrvatski pravnik, političar, politički ideolog i sociolog dr. Ivo Pilar (1874.—1933.) i njegov odnos prema rasnome učenju i eugenici, ovdje ne ćemo navoditi druge primjere i ilustracije Sekulićeve neupućenosti niti ćemo u njih ulaziti. No, kad je Pilar posrijedi, valja istaknuti kako je u svom izlaganju Sekulić svoje teze o Pilaru izgradio isključivo na temelju nekoliko istrnutih kraćih fragmenata iz hrvatskog prijevoda Pilarova *Južnoslavenskog pitanja* iz 1943. godine. Nije pritom spomenuo inače razmjerno poznatu činjenicu da je posrijedi prijevod Fedora Puceka koji je 1943. u svojoj Prosvjetno-političkoj knjižnici objavila Matica hrvatska, a kojemu je Pucek napisao i predgovor te je knjigu obogatio razmjerno opsežnom bibliografijom.⁹ Nije se taj podatak, doduše, morao spomenuti, iako bi bilo korisno da je predavač priopćio slušateljima kako mu je poznato da je riječ o djelu koje je izvorno pisano na njemačkom jeziku, na kojem je i objavljeno u prvoj polovici 1918. godine,¹⁰ a jednako

⁷ Na mrežnim stranicama Center for Inquiry Croatia, gdje je objavljen i sažetak tribine, nju nije moguće komentirati («Posted by CFI on April 2014, Comments Off»). Usp. <http://www.cficroatia.hr/?cat=8>, pristup 7. I. 2017.

⁸ Snimka cijele priredbe, uključujući i raspravu nakon izlaganja D. Sekulića, u posjedu je autora ove rasprave.

⁹ L. v. SÜDLAND [I. PILAR], *Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1943.

¹⁰ L. v. SÜDLAND [I. PILAR], *Die Südslawische Frage und der Weltkrieg. Die übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems*, Manzschke k. u. k. Hof-, Verlags- und Universitätsbuchhandlung Wien, 1918.

tako bi bilo korisno da je kazao kako je manji dio te knjige Pucek preveo i objavio već 1928. godine u *Hrvatskoj mladici*, časopisu mladeži Hrvatske federalističke seljačke stranke (HFSS).¹¹ Jer, izostanak tih obavijesti mogao je biti posljedicom autorove neobaviještenosti — što je ozbiljan problem kad se radi o doktoru znanosti i sveučilišnom nastavniku koji hoće održati javno predavanje baš o Pilaru i njegovim pogledima! — a mogao je biti tek plod puke slučajnosti ili manjka vremena.

Nevolja je, međutim, u tome što cjelokupni sadržaj Sekulićeva izlaganja ostavlja vrlo malo prostora za uvjerljivo zastupanje potonje alternative. Pokazalo se, naime, da on o Pilarovim svjetonazorskim i političkim pogledima te o njegovu društvenom djelovanju znade malo ili gotovo ništa, da je više nego očito kako njegova djela nije uopće pročitao, ali je usprkos tomu autora spomenute znamenite knjige pokušao prikazati kao pristašu rasnog tumačenja povijesti i zagovornika teze o hrvatskoj rasnoj superiornosti kao jednom od stožernih uporišta hrvatske nacionalne (ili: nacionalističke) ideologije. Ivo Pilar je, kako je tom zгодom naime ustvrdio Duško Sekulić, »klasičan primjer« interpretacije hrvatsko-srpskih razlika i prijedora njihovom različitom rasnom pripadnošću i različitim rasnim svojstvima. U nastavku ove rasprave vidjet ćemo kojom se kvaziznanstvenom metodologijom Sekulić poslužio u dokazivanju te svoje teze, a već uvodno se može kazati da svatko tko o Pilaru išta zna, znade da je on Hrvate i Srbe smatrao pripadnicima jedne te iste rase (što je bar stotinjak puta javno kazao i napisao), dok je njihove sukobe objašnjavao koliko njihovim geopolitičkim položajem, toliko i suprotstavljenošću njihovih nacionalnih i gopodarsko-političkih interesa, ali i njihovom vjersko-kulturnom poviješću koja je oblikovala njihove kolektivne mentalitete i kulturne orijentacije.

Zahvaljujući činjenici da je Pilar objavio nekoliko knjiga i veliki broj članaka, a da su sačuvana i brojna njegova pisma te neobjavljeni spisi, njegove je ideološke i sociološko-političke poglede moguće prilično precizno rekonstruirati. Opširnije i temeljitije sam to učinio u disertaciji o Ivi Pilaru 2015. godine,¹² a ovdje će to biti prikazano u nešto skraćenu, a jednim dijelom i dopunjenu obliku. Čini se da je pritom najprimjerenije prikazati njegove poglede tijekom dvaju osnovnih razdoblja njegova javnog djelovanja. Prvo čini ono u doba Austro-Ugarske, a drugo razdoblje obuhvaća Pilarovo djelovanje u prvoj jugoslavenskoj državi, od 1918. do 1933. godine. Usprkos tomu što u prvom razdoblju postoji jasna vododijelnica, ona koja uzima u obzir da je Pilar od 1898. do 1903. odnosno do 1905. bio primarno zaokupljen nastojanjem da se afirmira na književno-

¹¹ F. v. Südland [I. PILAR], »Južnoslavensko pitanje«, *Hrvatska mladica*, 1/1928., br. 1 (ožujak 1928., 4-7), br. 2 (travanj 1928., 22-24), br. 3 (svibanj 1928., 38-41), br. 4 (lipanj 1928., 54-56), br. 5 (srpanj 1928., 69), br. 6 (kolovoz 1928., 86-87), br. 7 (rujan 1928., 104-107), br. 9 (studenj 1928., 134-137), br. 10a (prosinac 1928., 148-150). Ovdje ne ćemo ulaziti u opis razloga koji su vjerojatno doveli do inicijala F. v. Südland, ali je potrebno napomenuti kako oni nesumnjivo imaju veze s činjenicom da Pilar u to vrijeme nije bio ni nositelj autorskih prava na svoje najvažnije djelo.

¹² T. JONJIĆ, *Ivo Pilar kao politički ideolog (doktorska disertacija)*, Zagreb, 2015.

umjetničkome području, dok je od 1905. do 1918. nastojao djelovati na političkome planu kao jedan od glavnih pokretača, organizatora i ideologa Hrvatske narodne zajednice (HNZ), ovdje će biti korisnija drugačija periodizacija, ona koja pokazuje Pilarov manjak interesa za rasno učenje do Prvoga svjetskog rata (štoviše: do njegove druge polovice), i njegovu vrlo ograničenu upotrebu u posljednje dvije ratne godine. Drugo spomenuto razdoblje obuhvaća Pilarovo djelovanje u jugoslavenskoj državi, kad on, nakon sloma svojih političkih vizija, djeluje u neprijateljskome, jugoslavenskom državnompravnom i političkom okviru te se nastoji potvrditi na stručnome i znanstvenom području, razmatrajući brojna pitanja s društveno-humanističkog područja. I unutar tog razdoblja može se jasno razlikovati vrijeme 1918.—1924. (do naglašenijega Pilarova angažmana u Sociološkome društvu u Zagrebu), dinamično djelovanje u tom društvu (1924.—1927.) te ponovni povratak intenzivnijem studiju vjersko-kulturne povijesti i pokušaj ideološko-političkog angažmana u krugu oko vodstva Hrvatske seljačke stranke (HSS) posljednjih pet godina života (1928.—1933.).

Kao uvod u taj prikaz potrebno je istaknuti da Sekulićeve teze nisu samo Sekulićeve, nego su one *mutatis mutandis* zajedničke nizu autora. Znakovit je svojevrsni njihov zajednički nazivnik koji se ogleda u sličnom nepoznavanju Pilarova djela, u fragmentarnom korištenju čak i njegova najvažnijega spisa, u podjednakom trganju fragmenata iz cjeline, u interpretaciji događaja i procesa izvan povijesnoga i društvenoga konteksta te, ne na posljednjem mjestu, u dosljednom pripisivanju tuđih misli samomu Ivi Pilaru. U tom je svjetlu Sekulićevo predavanje vrijedno pozornosti samo kao ilustracija jedne škole ideološko-političkoga mišljenja. A njegovu pokušaju dokazivanja nedokazive teze o Pilaru kao pristaši rasnog tumačenja povijesti, može bitno i o njemu kao rasistu (ali svakako i neizostavno kao izdanku i reprezentantu hrvatske nacionalne ideologije koja ima nužno rasno i rasističko utemeljenje!), u Sekulićevu su izlaganju imali poslužiti i pojedini fragmenti istrgnuti iz djela nekolicine drugih hrvatskih autora.

Zato ga je tek pitanje iz publike — pitanje autora ovog teksta — prisililo priznati kako je zapravo jugoslavenska ideja bila ona koja je utemeljena na rasnome shvaćanju povijesti i na rasističkoj isključivosti. Do tada predavač to nije čak ni izdaleka nagovijestio, a kamoli izrijekom istaknuo (ponajmanje: obradio!), pa je u skladu s time publici uskratio i odgovor na sasvim konkretno pitanje istoga pitca: nije li jugoslavenska ideologija puno jasniji i rječitiji primjer rasnoga i rasističkog tumačenja povijesti, i nije li bilo logičnije kao predložak za dokazivanje teze uzeti baš nju, a ne hrvatsku nacionalnu (nacionalističku) ideologiju? I kao što su nazočni na predavanju ostali pošteđeni odgovora na to pitanje, tako je Center for Inquiry u internetskom izdanju tog predavanja — vrlo rječito — odlučio javnost pošteđjeti cjelokupne rasprave, pa tako i toga važnog pitanja, vjerojatno u skladu s visokim znanstvenim i etičkim postulatima na koje se u svojim programskim dokumentima poziva, i nesumnjivo u skladu sa svojom *misijom*.

Zajednička obilježja napadaja na Ivu Pilara kao pristašu rasnog učenja

Kao što je spomenuto, predavanje dr. Duška Sekulića na zagrebačkomu Pravnom fakultetu nije ni prvi niti usamljen slučaj takvoga i tomu sličnog tumačenja Pilarova djela. Sveučilišni profesor filozofije dr. sc. Nenad Mišćević već ranije je ocjenjivao da je Pilar branio »prilično rasističke poglede«,¹³ odnosno da je zastupao »politički prilično ekstremno« filozofsko razmišljanje te da je, štoviše, pozivao »na nacionalno homogeniziranje tonom koji anticipira užase devedesetih«. ¹⁴ Nije pritom Mišćević objasnio što je »politički ekstremno« a što »neekstremno« razmišljanje, ali je prilično očito kako je njegova sintagma o »užasima devedesetih« neskriveno svjedočila o autorovim političkim frustracijama skopčanim s »devedesetima« odnosno razdobljem raspada komunističke Jugoslavije i neuspjele jugoslavensko-velikosrpske agresije na Sloveniju i Hrvatsku, a potom i na Bosnu i Hercegovinu (BiH), koja nije dovela do stabilizacije i utvrđenja Jugoslavije nego do osamostaljenja i međunarodnog priznanja tih triju država. Te frustracije, u kojima su *svi nacionalizmi isti* i u kojima nema supstancijalne razlike između onoga koji napada i onoga koji se brani, očito su trebale imati legitimaciju i potvrdu u negativnoj ocjeni Pilarova djela, pa joj se Mišćević vraćao i na drugim mjestima, obično ne naznačavajući da je iste teze već objavio.¹⁵

Nekako u isto vrijeme i s podjednakom samovjerenošću kao i Mišćević, i Vojislav Šešelj, nekadašnji predavač na sarajevskom Pravnom fakultetu i hvalitelj »genijalnosti Titove misli«, potom politički osuđenik, srpski političar izrazito radikalne velikosrpske orijentacije i četnički vojvoda, a kasnije (bar u prvome stupnju oslobođeni) optuženik za teške povrede međunarodnoga humanitarnog prava pred Međunarodnim kaznenim sudom za bivšu Jugoslaviju, svrstao je Pilara u glavne ideologe »srpsko-hrvatskoga etničkog i kulturnog diferenciranja«, tvrdeći da je Ivo Pilar »jedan od najznačajnijih hrvatskih nacionalnih ideologa«. ¹⁶ No, uz taj sud koji bi se na određeni način i uz stanovite ograde mogao i braniti, Šešelj je dometnuo kako su Pilarove teze tek puka »naklapanja« i »rasističke gluposti«. ¹⁷ Nije posve jasno zašto bi se ozbiljan čovjek, kakvim Šešelj navodno hoće biti, bavio nečim što naziva »naklapanjem«, ali su prilično jasni njegovi motivi napadaja na Pilara: kako u skladu sa svojim ranijim političkim i vojnim dje-

¹³ N. MIŠĆEVIĆ, »Nacija: primordijalizam i konstruktivizam na domaći način«, *Novi Kamov*, 4/2004., br. 4, sv. 13, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 2004., 47.

¹⁴ N. MIŠĆEVIĆ, »Dva pogleda na naciju«, *Novi Kamov*, 4/2004., br. 3, sv. 12, Rijeka, 2004., 34.

¹⁵ Slične teze je Mišćević izrazio i u članku »Mislilac velike Hrvatske«, objavljenome u riječkom dnevniku *Novi list* 27. VI. 2004. u povodu dokumentarnog filma o Pilaru koji je prikazan na Hrvatskoj televiziji, u kojem su o Pilaru govorili Srećko Lipovčan, Zlatko Matijević i Stjepan Matković (www.novolist.hr/default.asp?WCI=Rubrike, pristup 28. VI. 2004.).

¹⁶ V. ŠEŠELJ, *Rimokatolički zločinački projekat veštačke hrvatske nacije*, 3. izd., Srpska radikalna stranka, Beograd, 2007., 15, 273 (srp. ćir.).

¹⁷ Isto, 281.

lovanjem, tako i u skladu s pozicijom u kojoj se nalazio u kaznenom postupku koji je tekao u vrijeme nastanka te njegove knjige, Šešelj je imao razloga etički i politički diskreditirati hrvatsku nacionalnu misao i hrvatski nacionalizam. To je bila i ostala jedna od uporišnih točaka njegove pravno-političke strategije, pa je u tom kontekstu logičan i pokušaj diskvalifikacije Ive Pilara.

Slično tomu četničkom vojvodi postupaju i neki drugi srpski autori. Tako, primjerice, banjolučki profesor povijesti Đorđe Mikić tvrdi da su Pilar i vrhbosanski nadbiskup Josip Stadler pred kraj Prvoga svjetskog rata planirali osnivanje nove političke stranke, »koja bi hrvatski narod etnički obnovila mešanjem rasa, ženidbom Dalmatinaca, Hrvata i Bosanaca, a sa Srbima bi se postupilo kao sa podređenom narodnošću.«¹⁸ Formulaciju je autor (dakako, ne naznačujući to!) preuzeo iz *Zapisaka* Ise Kršnjavoga odnosno iz njegove bilješke o susretu s Pilarom 1. lipnja 1918. godine.¹⁹ Ta Kršnjavijeva bilješka očito nije bila poznata Dušku Sekuliću i nekim drugim autorima koje ćemo ovdje spomenuti, a da su za nju znali, možda bi ih pokolebala u uvjerenju da je Pilar 1918., u vrijeme objavljivanja *Južnoslavenskog* pitanja, zagovarao »čistoću rase«, jer je Kršnjavi, kao što vidimo, mislio kako je od njega čuo zamisao o »miješanju rase« kao formulu za rješenje hrvatskoga pitanja. No, Mikiću nije palo na pamet upitati se o pouzdanosti Kršnjavijevih bilježaka (izvorno pisanih na njemačkome!) niti o kvaliteti njihova prijevoda, a još manje o tome označava li današnji pojam »rasa« isto ono što je za Kršnjavoga (i Pilara) značio prije stotinjak godina. A ako je Mikić pomislio da se ipak radi o istome sadržaju toga pojma, onda bi bilo korisno da je čitatelju objasnio, tko su — prema njegovu mišljenju — za Pilara ti »Dalmatinci, Hrvati i Bosanci«, i kojim to različitim rasama oni pripadaju, da bi do »mešanja rasa« uopće moglo doći. Takva pitanja još manje poduzimaju nekritički prepisivači i jeftini propagandisti.²⁰

Drugačija je pozicija mladoga i ambicioznoga britanskog povjesničara dr. Rorija Yeomansa, koji je u jednome naglašeno ideologiziranom dijelu hrvatske intelektualne javnosti postao razmjerno popularan usprkos očevito slabom poz-

¹⁸ Đ. MIKIĆ, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914–1918.*, Nezavisni univerzitet Banjaluka, Banjaluka, 2011., 20.

¹⁹ I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*. Prir. Ivan Krtalić, sv. II., Mladost, Zagreb, 1986., 796.

²⁰ U najnovije je vrijeme i novinar Vladimir FROLOV, »Ivo Pilar i satanizacija Srba«, <http://www.vidovdan.org/2016/09/10/vladimir-florov-ivo-pilar-i-satanizacija-srba/> (pristup 12. IX. 2016.) ustvrdio kako je Pilarovo *Južnoslavensko pitanje* dokaz i ilustracija »hrvatskog rasizma«, sugerirajući kako ni osnivanje (u stvari: preimenovanje!) Instituta za društvena istraživanja pod imenom Ive Pilara nije slučajno nego je pokazatelj kontinuiteta hrvatske protusrpske politike: »da nastave znanstvene (naučne) radove započete tokom postojanja NDH da naučno potkrepe rane radove ustaške vojnice na terenu, zadužene za radikalno rešenje 'srpskog pitanja'!«. Sam autor je u znanstvenome svijetu posve nepoznat, a toliko je informiran da ne zna čak ni to koje je godine Pilarova knjiga objavljena. Razumije se, njegov je tekst bez oklijevanja i otezanja (istoga dana!) objavljen i na čitavu nizu sličnih srpskih mrežnih portala: http://jadovno.com/ivo-pilar-i-satanizacija-srba/?lng=lat#.V9qRc_l96M8, <http://www.in4s.net/ivo-pilar-satanizacija-srba/>, <http://www.vesti.rs/Vesti/IVO-PILAR-i-satanizacija-Srba.html>, <http://www.vaseljenska.com/misljenja/ivo-pilar-satanizacija-srba/>.

navanju čak i elementarnih činjenica ne samo iz Pilarova životopisa nego i iz hrvatske političke i kulturne povijesti uopće (pa je neminovno postaviti pitanje ne izvodi li se njegova popularnost možda baš iz toga, i iz lakoće kojom na tako klimavim temeljima dolazi do apodiktičkih zaključaka?). Slično Miščeviću, Šešelju i Sekuliću, Yeomans je odlučio pozabaviti se Pilarom u kontekstu analize ideologije hrvatskog nacionalizma.²¹ Za razliku od spomenute trojice, on je ipak ukazao na to da je rasprava o rasnim teorijama i o eugenici bitno obilježavala politički život prve jugoslavenske države, pa i jugoslavenstvo kao takvo, ali je pritom — pišući o Milanu pl. Šufflayu, Ćiri Truhelki i Ivi Pilaru — ustvrdio da je Truhelkin i Pilarov tobožnji antropološki rasizam bio pod utjecajem »nacional-socijalističkoga biološkog shvaćanja nacije i rase« (the *National Socialist biologically determined understanding of nation and race*).²²

Nikad nije dobro kad povjesničar ne vlada kronologijom, pa pomiješa uzroke i posljedice i u skladu s time zaključi kako je raniji događaj na ovaj ili na onaj način posljedica kasnijega. Jer, tobožnji Yeomansovi dokazi — Truhelkine i Pilarove misli odnosno misli koje se pripisuju toj dvojici autora — nastali su puno prije nego što je oblikovano »nacional-socijalističko biološko shvaćanja nacije i rase«, pa njih dvojica, a napose Ivo Pilar, koji je umro 1933., već zbog toga nisu mogli biti pod utjecajem tog shvaćanja. No, i Pilar je živio dovoljno dugo da se u više navrata obazre i na boljševizam i na fašizam, ali je prema tim ideologijama i režimima koji su ih promicali trajno zadržao naglašeno negativan sud. S druge strane, Yeomansovo je mišljenje nekritično i duboko pogriješno i zbog toga što on propušta uočiti društveni i politički kontekst u kojem nastaju Truhelkina i Pilarova djela, a ne registrira ni intelektualne i duhovne poticaje koji su formulirani u zapadnome kulturnom krugu tijekom 19. stoljeća te su svoju silnu ekspanziju doživjeli koncem toga i početkom 20. stoljeća. Još gore je kad povjesničar krivotvori izvore ili autorskim citatima proglašava ono što nije citat.²³

²¹ R. YEOMANS, »Of 'Yugoslav Barbarians' and Croatian Gentlemen Scholars: Nationalist Ideology and Racial Anthropology in Interwar Yugoslavia«, u: *Blood and Homeland. Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900–1940*. Ed. by Marius Turda and Paul J. Weindling, Central European University Press, Budapest–New York, 2007., 83–122.

²² Isto, 116.

²³ Primjerice, na jednome mjestu »Südland« opširno tumači kako islam, prema njegovu mišljenju, na doktrinarnoj razini njeguje mržnju prema inovjercima, ali da Osmanska Carevina nikad nije porekla inovjercima pravo na opstanak. Nastavlja potom da se ni katolicizam ne može nazvati tolerantnim, ali se u njemu nesnošljivost ograničava na kleričke redove. Kod pravoslavnih su, međutim, mržnjom i nesnošljivošću prožeti i kler i puk. Ta je mržnja, nastavlja »Südland«, osobito žestoka i nepomirljiva spram katolika. Zato se borbe na širokoj bojišnici europskoga rata mogu svrstati i u rasne i u nacionalne i u političke i u socijalne i u gospodarske (L. v. SÜDLAND, *Die südslawische Frage*, 277–296). Ova opširna »Südlanova« razglabanja će R. YEOMANS, »Of 'Yugoslav Barbarians' and Croatian Gentlemen Scholars«, 105, sažeti u tvrdnju da je, prema Pilaru, »Hrvatska vodila 'rasni rat, nacionalni, socijalni i gospodarski rat'« (*Croatia was fighting a 'race war, a national, social and economic war'*). Umetanjem navodnika Yeomans je očito htio sugerirati kako citira »Südlanda« odnosno da je Pilar napisao upravo to, iako ništa od toga u izvornome tekstu uopće ne postoji! Drugim riječima, kad se ne bi radilo o grubome i nepristojnom krivotvorenju, bila bi riječ o potpunom nerazumijevanju »Südlanovih« (Pilarovih) misli.

T. Jonjić: Ivo Pilar prema rasnom učenju i eugenici

Neke od spomenutih Yeomansovih ocjena zastupa i povjesničar dr. sc. Nevenko Bartulin. Iako uočava da je rasizam jedna od bitnih potki jugoslavenske ideologije, on je u svojoj disertaciji koja se bavi »ideologijom nacije i rase« ustaškog režima i Nezavisne Države Hrvatske (1941.–1945.) ustvrdio da je rasizam sastavni i nužni dio ustaške ideologije te je istaknuo kako on svoje korijene ima i u djelima Filipa Lukasa, Milana Šufflaya i Ive Pilara.²⁴ Previđajući rasprostranjenost i popularnost rasnog učenja u europskim i američkim intelektualnim krugovima toga doba te ga miješajući s rasizmom, Bartulin je u skladu s time potonjoj dvojici posvetio čitavo jedno potpoglavlje naslovljeno »Rasa i civilizacija: teorije Šufflaya i Pilara«.²⁵ Glavne misli iz te disertacije Bartulin je varirao odnosno ponavljao i u nekim kasnijim člancima objavljenima u periodici, nemajući pritom običaj njegovati ono pravilo intelektualne pristojnosti koje nalaže autoru da napomene kako je navlas iste misli, pa čak i rečenice i odlomke, već ranije objavio.²⁶

Kad je posrijedi Ivo Pilar — ali ne samo tada — nekoliko je svojstava zajedničko svim spomenutim autorima.

Prvo, svi oni imaju nejasne ili pogrešne predodžbe i o samome Ivi Pilaru, njegovu životopisu i o njegovim društvenim i političkim pogledima. Nitko od njih ne zna za Pilarovo snažno protuklerikalno raspoloženje niti za njegov žustar i dosljedan otpor poistovjećenju religijske i nacionalne pripadnosti; nitko ne spominje da bi mu bio poznat Pilarov naglašeni osjećaj pripadnosti slavenstvu i isticanje potrebe slavenske solidarnosti; nitko od njih nije pokazao da zna čak ni kojim je političkim strankama i pokretima Pilar pripadao ili ih simpatizirao tri posljednja desetljeća svoga života; nikomu nisu poznate čak ni naizgled banalne činjenice da je Pilar bio oštar kritičar komunizma, fašizma i nacionalsocijalizma, a da je pripadao skupinama i udrugama koje su već i svojim nazivima pokazivale sklonost Velikoj Britaniji i Francuskoj, čiji zagrebački konzul nije propustio ispratiti ga i na posljednji počinak u rujnu 1933. godine.

Drugo, to nepoznavanje Pilarova života i djela ilustrira vrlo neobična i više nego karakteristična činjenica da nitko od spomenutih i njima sličnih autora ne citira niti spominje baš nijedno drugo Pilarovo djelo osim *Južnoslavenskog pitanja*, pa čak ni one njegove rasprave u kojima se izravno bavio sociološkim, biološkim, antropološkim, etnografskim, vjersko-kulturnim, pravnim, povijesno-

²⁴ Nevenko BARTULIN, *The Ideology of Nation and Race: The Croatian Ustasha Regime and its Policies towards Minorities in the Independent State of Croatia, 1941–1945* (A thesis submitted in fulfillment of the requirements for the degree of doctor of philosophy, University of New South Wales, November 2006), 28.

²⁵ Isto, 175–186.

²⁶ N. BARTULIN, »The NDH as a 'Central European Bulwark against Italian Imperialism'«, *Review of Croatian History*, Vol. 3/2007., 1, 49–73; ISTI, »The Ideal Nordic-Dinaric Racial Type: Racial Anthropology in the Independent State of Croatia«, *Review of Croatian History*, Vol. V/2009., No. 1, 189–219; ISTI, »Intellectual Discourse on Race and Culture in Croatia 1900–1945«, *Review of Croatian History*, Vol. 8/2012, No. 1, Zagreb, 2012., 185–205.

pravnim i psihologijskim problemima. Slijedom toga su im ostali potpuno nepoznati Pilarovi tekstovi bez kojih uopće nije moguće shvatiti njegove poglede na sociološka, antropološko-etnografska i filozofska pitanja. To je ponajprije knjiga *Borba za vrijednost svoga »Ja«*. *Pokus filozofije slavenskog individualizma*.²⁷ No, nepoznati su tim autorima ostali čak i oni Pilarovi članci koji su i naslovima sugerirali kako se bez njih uopće ne može analizirati njegov odnos prema rasno-antropološkim temama. To pokazuje da im je nepoznata i makar djelomična, višekratno objavljena Pilarova bibliografija, jer je jasno da bi svatko koga doista zanima Pilarov odnos prema rasnim teorijama i eugenici (a ne bavi se čime drugim, pa u tu svrhu misli upotrijebiti i na osebujan način interpretirati njegovo *Južnoslavensko pitanje*!), već na temelju popisa njegovih članaka posegao za njima. U tu kategoriju spadaju, primjerice, njegovi članci »Biološka počela ljudskog života«,²⁸ »Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju«,²⁹ »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda«,³⁰ »O radu antropološke sekcije Socijološkoga društva u Zagrebu«,³¹ ali i druge njegove rasprave s područja politike, hrvatske političke i vjersko-kulturne povijesti, sociologije, prava i psihologije. Zato je umjesno postaviti pitanje smije li se tek hrabrim ocijeniti pokušaj da se na temelju slaboga prijevoda jedne Pilarove rasprave sudi o pogledima autora koji je napisao nekoliko knjiga i velik broj stručnih članaka, ili se ipak ne radi (samo) o hrabrosti nego o nečemu što sa znanošću nema nikakve veze?

Jer, treće, koncentrirajući se od svih Pilarovih djela samo na njegovo *Južnoslavensko pitanje*, svi su se spomenuti autori služili isključivo hrvatskim, Pucekovim prijevodom toga Pilarova djela koji je objavljen 1943. godine, pa im je, po svemu sudeći, ostalo posve nepoznato da je taj prijevod vrlo nepouzdan i netočan te za znanstvenu valorizaciju Pilarova djela gotovo neupotrebljiv. To je lako dokazati jednostavnom usporedbom.³² On je osobito takav upravo kod ni-

²⁷ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga »Ja«*. *Pokus filozofije slavenskog individualizma*, Naklada St. Kugli, Zagreb, 1922.

²⁸ I. PILAR, »Biološka počela ljudskog života. Predavanje održano na 20. XI. 1924. u Socijološkom društvu u Zagrebu«, *Hrvat*, 5/1924, br. 1442., 31. XII. 1924., 9-10.

²⁹ I. PILAR, »Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju (Predavanje, što ga je na 12. ožujka 1925. u »Pučkom sveučilištu« u Zagrebu držao Dr. Ivo Pilar)«, *Hrvat*, 7/1925., br. 1535, Zagreb, 11. IV. 1925., 9-10.

³⁰ I. PILAR, »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda« (I.-VIII.), *Hrvat*, Zagreb, 8/1926., br. 1880 (3. IV. 1926.), 21-22; br. 1929 (5. VI. 1926.), 6; br. 1930 (7. VI. 1926.), 4; br. 1931 (8. VI. 1926.), 4; br. 1932 (9. VI. 1926.), 4; br. 1933 (10. VI. 1926.), 4; br. 1934 (11. VI. 1926.), 4; br. 1935 (12. VI. 1926.), 7.

³¹ I. PILAR, »O radu antropološke sekcije Socijološkoga društva u Zagrebu«, *Obzor*, 68/1927., br. 311, 20. XI. 1927., 2-3.

³² Ne pouzdanost i netočnost Pucekova prijevoda *Južnoslavenskog pitanja* upozorio sam — navodeći primjere — na str. 865, 867, 870-873, 875-878, 882, 885-886, 888-889, 892-895, 898-899, 902-904, 906, 909-910, 923-926, 928-931, 933, 958 te 1242-1243 svoje disertacije. Na str. 126-127, 869-872 te disertacije posebno je obrađen problem fragmenata prijevoda Pilarove knjige koji su 1928. (dakle, za Pilarova života!) objavljeni u *Hrvatskoj mladici*, časopisu mladeži Hrvatske federalističke seljačke stranke koji je uređivao Mile Starčević. Ondje je, naime, objavljen također problematičan prijevod prvih 70 stranica bečkog izdanja iz 1918., ali ni tada nije naznačeno da je autor knjige zagrebački odvjetnik Ivo Pilar (makar je ta činjenica tada javnosti poznata gotovo punih deset godina), nego je kao autor naveden neki nepoznati »F.

za onih fragmenata koje spomenuti autori navode u potkrjepu svojih unaprijed zauzetih stajališta, nemajući pojma da je Pucek već 1928. na više mjesta Pilarove pojmove »narod« i »pleme« iz bečkog izdanja 1918. zamijenio »rasom«. Neke od tih prevoditeljevih intervencija u izvorni tekst zadržane su i u hrvatskom izdanju *Južnoslavenskog pitanja* iz 1943., pri čemu je koliko nužno toliko i korisno napomenuti da se ne radi o intervenciji tadašnjeg režima s obzirom na to da se njemački drugotisak Pilarove knjige koji je 1944. u Zagrebu objavila Matica hrvatska u cijelosti i bez izmjena oslanja na izdanje iz 1918., pa je u knjigu uneseno svega nekoliko jasno naznačenih priređivačevih bilježaka.

Vođeni željom da u Pilarovu djelu pronađu i ono čega u njemu nema — ili ga ima u manjoj mjeri od priželjkivane — pronalazači Pilarova »rasizma« su se *polakomili* upravo za tim i takvim Pucekovim prijevodom, pa je, primjerice, Duško Sekulić od šest citata iz *Južnoslavenskoga pitanja* za kojima je posegao pri dokazivanju svoje osebujne teze — osim što je te citate istrgnuo iz konteksta — zapravo u više navrata citirao ne Pilara, nego — Pucekove preinake izvornoga Pilarova teksta! Naime, ni u jednome (!) od tih slučajeva taj Pucekov prijevod ne odgovara ni sadržaju ni smislu Pilarova izvornika! A kad se ima na umu da njemački nije egzotičan jezik kojim vladaju samo rijetki pojedinci nego svjetski jezik kojim bar na osnovnoj razini treba vladati onaj tko se hoće baviti raščlambom i interpretacijom rasprave što je izvorno objavljena baš na tom jeziku, taj podatak više nego rječito govori ne samo o pouzdanosti Sekulićevih interpretacija, nego možda i više od toga: o njegovoj akribiji i znanstvenoj ozbiljnosti, pa slijedom toga i o potrebi da se njegove teze uopće razmatraju.³³

Četvrto, rasprave čak i onih autora koji su u ovim redcima spomenuti, a po struci su profesionalni povjesničari, obiluju faktografskim pogreškama i površnostima koje ponekad također čine upitnom potrebu da se njihovim interpretacijama posvećuje posebna pozornost. To podjednako vrijedi i za povjesničare kao što su Yeomans, Bartulin ili Mikić.

Yeomans ne vlada ni osnovnim činjenicama o osobama koje drži reprezentativnima, a za potrebe svoje unaprijed zadane teze posve marginalne autore proglašava intelektualnim autoritetima i svojevrsnim ideolozima. K tome je sklon izmišljanju nepostojećih događaja i procesa, a kako smo vidjeli, ima ozbiljnih

v. Südland«. Ovdje treba dometnuti da je ozbiljnim istraživačima već dugi niz godina dostupno elektroničko izdanje bečkoga prvotiska iz ožujka 1918. godine (na adresi <https://archive.org/details/diesdlsawische00sd>), a da je u većim hrvatskim te u brojnim europskim javnim knjižnicama dostupno i drugo izdanje te knjige na njemačkom jeziku koje je u integralnom, neizmijenjenom obliku, 1944. godine objavila Matica hrvatska.

³³ Ovdje se to čini samo zbog toga što je Sekulić tijekom predavanja — s primjerenom dozom arogancije, ni ne pokušavajući prikriti sarkazam — sugerirao kako uredništvo *Godišnjaka Pilar*, jednako kao i časopisa *Pilar*, očito svjesno i s prikrivenim nakanama izbjegava makar spomenuti Pilarov odnos prema rasnom učenju. To bi, prema njegovu mišljenju, vrijedilo i za cijelu hrvatsku znanstvenu zajednicu, osim »jednoga mladog povjesničara«. Tom je pohvalom, naime, Duško Sekulić počastio Nevenka Bartulina koji ga je očito zadužio svojim tumačenjem Pilarove misli.

poteškoća čak i s kronologijom. U spomenutoj sam disertaciji (str. 865-867) upozorio kako Yeomansu ne pada na pamet postaviti pitanje može li kritičku prosudbu izdržati tvrdnja Mile Starčevića iz predgovora Pucekovu prijevodu da je *Južnoslavensko pitanje* u razdoblju između dva svjetska rata bilo »biblija« za hrvatske nacionaliste.³⁴ Na istome mjestu sam u disertaciji upozorio na to da Yeomans vrlo površno i neprecizno citira literaturu (što nameće pitanje je li uopće čitao ono što tvrdi da je pročitao), i da od stranice do stranice niže faktografske pogriješke. Tako on, primjerice, uporno i višekratno piše kako je prevoditelj glavnoga Pilarova djela na hrvatski »Ferdo Puček«; uvjeren je kako se nakladnik njemačkoga prvotiska zove »Manzschen«; misli kako je Ćiro Truhelka — koji je 1886. postao kustosom, a 1903. ravnateljem Zemaljskog muzeja u Sarajevu — zapravo upravljao, ni manje ni više nego nekakvim »poljoprivrednim« ili »zemljoradničkim muzejom« (*Bosnian Agricultural Museum*). Sličnu sklonost fantastičnim izmišljinama Yeomans pokazuje kad ustvrdi da je povjesničar Milan Šufflay bio tobože sveučilišni profesor antropologije (*professor of Anthropology at the University of Zagreb*), što zorno pokazuje da Yeomans griješi kod elementarnih činjenica, pri čemu je važno istaknuti da navedenu trojicu hrvatskih intelektualaca ne spominje uzgred (kad bi mu se neznanje i nekritičnost moglo, s obilnom mjerom velikodušnosti, možda i oprostiti), nego su oni središnje teme njegovih razmatranja. Yeomans, kao što je spomenuto, navodi kako je Truhelka 1904. objavio seriju članaka odnosno brošuru pod naslovom *Hrvatska Bosna (Mi i oni tamo)*,³⁵ ali ipak zaključuje kako je Truhelkin (i Pilarov!) tobožnji antropološki rasizam bio pod utjecajem nacionalsocijalističkoga biološkog shvaćanja nacije i rase (*the National Socialist biologically determined understanding of na-*

³⁴ Ne radi se samo o manjku imaginacije — jer bi se u protivnom autor zapitao zašto onda M. Starčević, koji je 1928. uređivao *Hrvatsku mladicu*, časopis u kojem je počeo izlaziti prijevod te knjige, a onda je potpisao predgovor njezinu prijevodu iz 1943., nije tu tobožnju »bibliju« citirao niti spomenuo u svojim tekstovima, pa ni u svojoj inače znamenitoj knjizi *Dr. Ante Starčević i Srbi* iz 1936., koja nije bila samo historiografsko-polemička rasprava nego i politički spis prvoga reda i ideološko-propagandni obračun sa srpstvom i jugoslavenstvom (a u tome je spisu Starčević našao potrebnim citirati, recimo, M. Šufflaya) — nego se radi o elementarnoj logici. Jer, kako je moguće da »biblijom« za hrvatske nacionaliste postane knjiga koja je tiskana 1918. u Beču na njemačkom jeziku u svega 1.500 primjeraka te je uskoro, već te godine — jedva četiri mjeseca nakon što je izašla — postala vrlo rijetka (a sam Pilar 1924. piše kako je ona knjižarski »rarissimum«), dok je na hrvatski prevedena tek 1943. godine?! U istome bi kontekstu ozbiljan povjesničar upozorio na to da je M. Starčević znatno prije izlaska hrvatskog prijevoda Pilarove knjige iz tiska podnio ostavku na položaj ministra u hrvatskoj državnoj vladi (u listopadu 1943.), a da je predgovor *Južnoslavenskom pitanju*, kako proizlazi iz bilježaka ustašama naglašeno nesklonoga Josipa Horvata (J. HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu: Dnevnik 1943-1945*, Sveučilišna naklada Liber, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1989., 172), pisao na svoju ruku, bez posebne režimske paske. Drugim riječima, taj predgovor ne predstavlja mišljenje režima, nego mišljenje Mile Starčevića, nekad istaknutog pripadnika federalističke mladeži.

³⁵ U stvarnosti je brošura izašla 1907. godine (ANONIMNO, *Hrvatska Bosna (Mi i oni tamo)*. Preštampano iz *Hrvatskog dnevnika*, Naklada uredništva »Hrvatskog dnevnika«, Sarajevo, 1907.). Riječ je o zbirci članaka koji su također bez oznake autora te godine izlazili u tome dnevnom listu pokrenutom 1906. Svoje je autorstvo Truhelka potvrdio u *Uspomenama jednog pionira*, Hrvatski izdavački bibliografski zavod, Zagreb, 1942., 136.

tion and race), što bi značilo da je nacionalsocijalistička ideologija formulirana svakako prije 1907., a možda čak i prije 1904. godine. Yeomans tvrdi kako je Ante Starčević »ponekad znao poricati postojanje Srba kao rase« (*he sometimes refused to acknowledge the existence of Serbs as a race*), pa — budući da ne razlikuje pojam Srba kao naroda od Starčevićeva pojma »Slavoserb« — on zapravo sugerira kako bi iz toga proizlazilo da Srbi jesu neka posebna rasa čije je »istriebljenje« (ili bar nasilno isključenje iz biološki definirane i determinirane hrvatske nacije) ideolog hrvatskog nacionalizma tobože zagovarao (*they would have to be »exterminated from the nation«*).³⁶ Uz inventivno korištenje navodnika za potrebe krivotvorenja teksta, Yeomans pokazuju dar i za druge oblike domišljanja i konfabulacija. Tako mu je »poznato« i mnoštvo drugih pojedinosti koje su bile potpuno nepoznate i suvremenima, a za njih do Yeomansa nije znala ni historiografija. Tako on tobože znade da je nakon Sarajevskog atentata 1914. »veliki broj« Srba bio strpan u »koncentrationske logore« (*concentration camps*), iako tih logora, naravno, uopće nije bilo. Yeomansu je poznato i to da su u tadašnjim progonima bosanskih Srba sudjelovale i »frankovačke legije« (*Frankist legions*), iako je općepoznato da one u BiH nisu djelovale ni prije, a kamoli tada. Uvjeren je Yeomans i da je Banovina Hrvatska bila »poluautonomna država« (*semi-independent state*), makar se o državnosti toga ustavnopravnog i državnopravnog provizorija nisu usudili govoriti ni najveći njezini apologeti. Za analizu i ocjenu hrvatskog nacionalizma Yeomans smatra vrlo reprezentativnima i tekstove koje su napisali, primjerice, Dragutin Gjurić ili Luka Grbić,³⁷ koji su zapravo bili posve marginalni autori bez ikakva ozbiljnog utjecaja u hrvatskome javnom i političkom životu (pri čemu je Gjurić, uzgred budi kazano, u smislu rasnoga zakonodavstva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bio židovskog podrijetla, a likvidirale su ga poratne jugoslavenske vlasti) itd.

Za Nevenka Bartulina sam na drugome mjestu — u polemici koja se dijelom dotiče i Ive Pilara — pokazao kako je, osim što reciklira vlastite tekstove, kadar napraviti u prosjeku tri faktografske pogreške po kartici teksta (dakako, reciklirajući i te pogreške!).³⁸ Na tu kritiku kojom se dokazuje da piše o ideološko-političkim procesima u hrvatskoj kulturnoj povijesti, a da o toj kulturi i njezinoj povijesti ima više nego manjkave i pogrešne predodžbe, Bartulin, nažalost, nije odgovorio, uskrativši mi time zadovoljstvo da na isti način analiziram disertaciju kojom je na inozemnom sveučilištu stekao naslov doktora. Na temelju preliminarnih priprema za taj pothvat bez velika se oklijevanja usudujem tvrditi ka-

³⁶ Opš. i s potankim bibliografskim podacima v. u: T. JONJIĆ, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 865-867.

³⁷ R. YEOMANS, »Of 'Yugoslav Barbarians' and Croatian Gentlemen Scholars«, *passim*.

³⁸ Riječ je o poplavi faktografskih pogrešaka u Bartulinovim člancima objavljenima u *Review of Croatian History*, na koje sam upozorio u polemičkim osvrtima koji su objavljeni u istome časopisu pod naslovom »From Bias to Erroneous Conclusions« (Vol. 6/2010, No. 1, 227-238) odnosno »Bartulin's Tilting at Windmills: Manipulation as a Historiographic Method (A Reply to Nevenko Bartulin's 'Intellectual Discourse on Race and Culture in Croatia 1900-1945')« (Vol. 8/2012, No. 1, 207-268). Zainteresiranog čitatelja upućujem na te članke.

ko bi rezultat te analize bio sličan onomu iz raspre na stranicama *Review of Croatian History*. Đorđe je Mikić, pak, toliko ozbiljan da uopće nije siguran kako se zove Pilarova knjiga o kojoj piše: negdje joj navodi korektan naslov, ali na više mjesta vrlo suvereno tvrdi kako je Pilar »pamfletist« koji je »napisao opskurnu knjigu *Jugoslovensko pitanje*«, pa taj (pogrješni) naslov ponavlja više puta. Čak su i u bibliografiji Mikićeve knjige odvojeno navedeni Pilar s tobožnjim *Jugoslovenskim pitanjem* i Südland s *Južnoslavenskim pitanjem*.³⁹ Nakon toga je, dakle, potpuno nejasno, misli li povjesničar i sveučilišni nastavnik Đorđe Mikić, da tog »Südlanda« ne idu oni isti atributi koje je tako nekritično podijelio Ivi Pilaru, pa je slijedom toga s njime i sa znalcima sličnoga kalibra o Pilaru teško raspravljati na znanstvenoj razini.

Peto, ne samo politikantu poput Vojislava Šešelja ili filozofu Miščeviću odnosno sociologu Sekuliću, nego je čak i profesionalnim povjesničarima poput Yeomansa, Bartulina i, dakako, Mikića, promaknulo da *Južnoslavensko pitanje* nije objavljeno kao djelo hrvatskog autora namijenjeno hrvatskoj publici i njezinu političkom odgoju nego se u ožujku 1918. u bečkome knjižarskom izlogu pojavilo kao rasprava koju je dotad potpuno nepoznat austrijski odnosno austrijskonjemački autor napisao na njemačkom jeziku te ga namijenio austrijskoj i europskoj javnosti kao prijedlog rješenja državnopravnih i političkih odnosa na jugoistoku Monarhije. Osim što je u tom djelu zatajio svoje hrvatstvo i svoje slavenstvo, Pilar je pokušao zatajiti i filozofske odnosno ideološke utjecaje za koje je pretpostavljao ili znao da se ne bi svidjeli vladajućim austrougarskim krugovima.⁴⁰ Nisu ni ondašnji čitatelji, pa ni današnji kritičari Pilarovih misli morali znati da je prvotno kanio svoju raspravu potpisati pseudonimom »Dr. Schwarzelgel«, ali su bar profesionalni povjesničari morali primijetiti da je cijela knjiga zapravo u prvom redu elaboracija i potkrjepa plana za reformiranje Austro-Ugarske koji se u završnome dijelu knjige prilično precizno formulira i predstavlja kao jedini način, upravo *conditio sine qua non* opstanka te države. Jer, i nedarovitiji bi povjesničar morao uočiti kako se već u uvodnim rečenicama autor *Južnoslavenskog pitanja* predstavlja kao zabrinuti austrijski rodoljub koji poriče da pripada ijednom od južnoslavenskih naroda. Iz toga prilično logično proizlazi i da bi ozbiljan povjesničar morao postaviti pitanje nije li taj »zabrinuti austrijski državljani« i jezikom i stilom, pa onda i terminologijom (a možda dijelom i *rasnom argumentacijom* koja je tada dominirala Srednjom i Zapadnom Europom), uznastojao uvjeriti svoje čitatelje da je doista Austrijanac i da mu je opstanak

³⁹ Đ. MIKIĆ, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914–1918.*, passim.

⁴⁰ U tom je smislu tipično da je Pilar u *Južnoslavenskom pitanju* svega nekoliko puta spomenuo utjecajnoga profesora filozofije na Praskome sveučilištu Tomáša Garriguea Masaryka, tvrdeći kako mu njegovo učenje nije dovoljno poznato, ali kad bi ga ocjenjivao po plodovima koje je imalo u Hrvatskoj, »sud bi morao izpasti vrlo nepovoljno« (L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 640.-641.; L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 342). U stvarnosti je Pilar u vlastitoj knjižnici imao Masarykova djela i ozbiljno ih je studirao, a svaki je pomniji čitatelj njegovih spisa u njima primijetio vrlo snažan utjecaj koji je na nj izvršio Masaryk. Opš. T. JONJIC, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 327-328.

T. Jonjić: Ivo Pilar prema rasnom učenju i eugenici

Austro-Ugarske uistinu na prvome mjestu, pa da zadovoljenje hrvatskih težnji prikazuje kao dobitak za Monarhiju uopće, a za Austriju napose.

Šesto, budući da u pokušaju stigmatiziranja Pilara kao rasista posežu samo za slabim prijevodom »Südlandova« *Južnoslavenskog pitanja*, nijednomu od spomenutih autora nije uopće poznato da je Pilar pod hrvatskim pseudonimom (»Dr. Juričić«) u dva izdanja tijekom Prvoga svjetskog rata (1915. i 1917.) objavio knjigu *Svjetski rat i Hrvati. Pokus orijentacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata*.⁴¹ Ta se knjiga može smatrati u neku ruku sažetkom *Južnoslavenskoga pitanja* koji je namijenjen hrvatskom čitatelju, pa je zato i pisana hrvatskim jezikom. U tome prilično opsežnom sažetku svojih nacionalno-političkih pogleda Pilar je pojam »rasa«, skupa s bilo kojom od njegovih izvedenica, spomenuo jedan jedini put! A budući da je ta rasprava spomenutim Pilarovim kritičarima potpuna nepoznanica, ne možemo ih upitati što misle o razlozima zbog kojih tobožnji hrvatski rasnopolitički stručnjak ili čak rasist (makar skriven odnosno zaštićen pseudonimom »Dr. Juričić«) svojim sunarodnjacima 1915. i 1917. ne govori ni jednoga slova o rasnoj problematiki i o rasnom utemeljenju hrvatskih prava i interesa, dok »zabrinuti Austrijanac« (zagonetni »L. v. Südland«) u voluminoznome djelu namijenjenom europskoj javnosti 1918. godine ipak — makar vrlo rijetko i vrlo ograničeno — znade posegnuti i za argumentacijom koja korespondira s tada vrlo raširenim shvaćanjima o važnosti rasnog učenja. To pitanje je sasvim logično, a s obzirom na obaviještenost i akribiju Pilarovih kritičara, kao i s obzirom na stupanj njihove intelektualne imaginacije i znanstvene kritičnosti, zasigurno bi zanimljiv, intelektualno poticajan, a možebitno i uzbudljiv bio odgovor koji bi na to pitanje dali Mišćević, Yeomans, Šešelj, Bartulin, Mikić, Sekulić i njima slični. Zato je prava šteta što su se odvažili pisati o Pilaru prethodno ne pročitavši zapravo ništa od onoga što on doista jest napisao, pa im to pitanje nije palo na pamet.

Na koncu, iako ne nužno i posljednje, sedmo, na temelju spomenutih površnih i pogrešnih predodžaba o činjenicama, svi spomenuti autori — od Mišćevića i Šešelja do Bartulina i Sekulića — pokazuju odlučnost da ideje, događaje i procese uporno tumače i interpretiraju izvan povijesnoga i društvenoga konteksta, zauzimajući etičko-politička stajališta koja se *politički korektnima* smatraju u svjetlu događaja koji su se zbili dugo nakon Pilarove smrti, uopće ne primjećujući da i u *Južnoslavenskom pitanju* — jedinome donekle im poznatom Pilarovu djelu — autor te knjige govori i nastupa stilom i terminologijom koja je u njegovo doba bila općenito prihvaćena i kao takva *politički korektna*, pa nikomu od suvremenika — čak ni najljucim Pilarovim osobnim i političkim protivnicima

⁴¹ Dr. JURČIĆ [I. PILAR], *Svjetski rat i Hrvati. Pokus orijentacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata*, II. izd., Komisionalna naklada knjižare Mirka Breyera, Zagreb, 1917. Ovdje će ta knjiga biti citirana prema izdanju *Svjetski rat i Hrvati: Pokus orijentacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata* koje je priredio Zlatko Matijević, a objavili Institut društvenih znanosti Ivo Pilar i Družba Braće Hrvatskog Zmaja, Zagreb, 2014.

(a ako ih je itko imao, on ih je imao!) — nije palo na um proglasiti ga rasistom ili zagovornikom nasilnih, nedemokratskih metoda političke i društvene borbe.

Štoviše, i u vrijeme kad ga je nekolicina tih i takvih autora nakon 1990. počela svrstavati u pobornike rasnog tumačenja povijesti, pa čak i u pristaše rasizma, bilo je pisaca koji su, poput Mislava Kukoča, s pravom ukazivali na to da su Pilarove »lucidne analize socijalno-ekonomskih prilika i perspektive Hrvatske u prvim desetljećima XX. stoljeća svakako (...) bile na mjestu«, ⁴² i da uz oslonac u pravaškoj praksi i u idejama Francuske građanske revolucije, »Pilarov liberalizam nosi i pečat vlastitoga teorijskog i političkog svjetonazora koji, premda sincretistički složen od različitih, dijelom i pomodnih, trendovskih, pa i protuslovnih utjecaja, ipak trajno obilježuje demokratsko, slobodoumno, individualističko, te antitotalitarničko, antikolektivističko uvjerenje«. ⁴³ Ivan Rogić također ukazuje na Pilarov zavaz da »demokracija ne smije ostati iluzijom povijesti« kao jednu od misli vodilja cjelokupnoga njegova djela. ⁴⁴ Pilar se, zaključuje Kukoč, protivio gušenju individualno slobode i demokracije te je, »jednako kao i klasik neoliberalne misli Friedrich August von Hayek«, lucidno uočio da ideologije komunizma i fašizma imaju »jednake socijalističko-kolektivističke korijene«. ⁴⁵ To su tvrdnje koje je prilično lako dokazati ako se pomnjinije i bez predrasuda pročitaju Pilarovi spisi, i ako su njegova gledišta usporede s rasnim učenjem i eugeničkim teorijama koje su dominirale u europskome javnom i kulturnom životu njegova doba.

Pilarov manjak interesa za rasno učenje do sredine Prvoga svjetskog rata

Rasno je učenje izdanak evolucionističke misli koja svoju silnu afirmaciju doživljava u 19. stoljeću zahvaljujući mnoštvu tehničkih postignuća i snažnom razvitku prirodnih znanosti u to doba. Tada će se na podlozi maltuzijansko-darvinističkih odnosno biologističkih koncepcija razviti i poseban sociološki smjer poznat pod nazivom socijalni darvinizam, a iz istih izvora nastat će i učenje o popravljanju rase poznato pod nazivom eugenika ili rasna higijena. Sve su te teorije imale filozofska uporišta koja su se kosila s tradicionalnim kršćanskom naukom, pa su u pravilu predstavljale i dio pokušaja da se ograniči utjecaj kršćanskih crkava, a napose Katoličke crkve u javnome životu. To je bio jedan od razloga da su ta učenja svoje pristaše uglavnom novačila u slobodoumnim krugovima i protivnicima svakog oblika klerikalizma koji su se okupljali pod zastavom

⁴² Usp. M. KUKOČ, »Ivo Pilar (1874.–1933.)«, *Liberalna misao u Hrvatskoj. Prilozi povijesti liberalizma od kraja 18. do sredine 20. stoljeća*, Andrea Feldman, Vladimir Stipetić i Franjo Zenko, ur., Friedrich-Naumann-Stiftung, Zagreb, 2000., 200.

⁴³ M. KUKOČ, »Ivo Pilar (1874.–1933.)«, 205.

⁴⁴ I. ROGIĆ, »Četiri lika Ive Pilara«, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara* (dalje: *GP*), Zagreb 2001., br. 1, 16.

⁴⁵ M. KUKOČ, »Ivo Pilar (1874.–1933.)«, 212.

tzv. napretka (progres).⁴⁶ To je vrijedilo i za pobornike rasističkih koncepcija odnosno pristaše raznih oblika doktrine »prema kojoj je rasa temeljna odrednica ljudskih sposobnosti, uslijed čega između različitih rasnih skupina postoji hijerarhija u kojoj se jedna skupina smatra nadmoćnom ostalima«.⁴⁷

Ivi Pilaru je od rane mladosti bio otvoren put prema evolucionističkim i modernističkim shvaćanjima. Već po svome obiteljskom okruženju i odgoju bio je upućen na prirodne znanosti. Živeći uz oca Gjuru (1846.—1893.), koji je život posvetio geološkim i paleontološkim studijima te je kao jedan od vodećih hrvatskih znanstvenika svoje struke objavio veći broj znanstvenih rasprava i knjiga s područja prirodnih znanosti,⁴⁸ i Ivo se već u ranoj mladosti nesumnjivo susreo sa spoznajama o dugotrajnosti Zemljine prošlosti i o izumiranju vrsta odnosno o mijenama i prilagodbama njihovih oblika. Njegov je otac Gjuro k tome bio i među prvim hrvatskim intelektualcima koji su prihvaćali neke darvinističke postavke (uključujući i one o razvitku pojedinih naroda), ali ipak nije bio otvoren pristaša a još manje promicatelj darvinizma.⁴⁹ U političkom je pogledu bio obzoraš odnosno pristaša jugoslavenske ideologije koju su u drugoj polovici 19. stoljeća presudno oblikovali đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer i zagrebački kanonik Franjo Rački, pa je i njegov sin Ivo odgojen u tom duhu: u jednome pismu iz rujna 1908. godine Ivo će priznati don Jurju Biankiniju kako je on, »slavosrpski potomak«, došao »u Bosnu kao apostol hrvatsko-srpske sloge«.⁵⁰

U hrvatski je javni život Pilar ušao kao bečki student prava, u posljednjem desetljeću 19. stoljeća. Objavio je tada nekoliko literarnih sastavaka i prijevoda,⁵¹ a sredinom 1898. godine najprije je u zagrebačkom *Viencu*, a potom i kao po-

⁴⁶ Opš. Tomislav JONJIĆ, »Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina«, *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*, 10/2015., br. 19 (1), Zagreb, 2015., 9-160 i ondje navedena literatura.

⁴⁷ Thomas Ford HOULT, *Dictionary of Modern Sociology*, Littlefield, Adams & Co., Totowa, New Jersey, 1977., 262.

⁴⁸ O Gjuri Pilaru opš. J.[osip] P.[OLJAK], »Pilar Gjuro«, *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925—1925*, 213-214; S. BATUŠIĆ, »Pilar Gjuro«, *ÖBL, Bd. VIII., Pet-Ruz*, Wien, 1983., 72-73; Božidar JANČIKOVIĆ, *Ugledne hrvatske obitelji Pilar, Crnadak, Čavrak i Jančiković. Drugo, prošireno izdanje*, Zagreb, 2012. (rkp.). Objavljen je i *Zbornik znanstvenog skupa o Gjuri Pilaru (1846—1893.)*, Zagreb, 1994. Niz podataka v. i u zborniku *120 godina nastave prirodoslovlja i matematike na Sveučilištu u Zagrebu: 21. travnja 1876. — 21. travnja 1996.: Spomenica PMF, Željko Kućan*, ur., Zagreb, 1996., passim. Životopis Gjure Pilara nalazi se na str. 318-319.

⁴⁹ Josip BALABANIĆ, *Darvinizam u Hrvatskoj. Fenomen darvinizma u hrvatskoj prirodnoj znanosti i društvu do kraja Prvoga svjetskog rata*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti — Razred za prirodne znanosti. Posebna izdanja, knj. IX., Zagreb, 1983., 24-25.

⁵⁰ Nacionalna i sveučilišna knjižnica Zagreb (dalje: NSK), Zbirka rukopisa i starih knjiga, Ostavština Ive Pilara (dalje: OIP), R-7983, B-a, 1. Vidi i: Stjepan MATKOVIĆ, »Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara«, *Pilar*, 7/2012., br. 13 (1), 158.

⁵¹ I. PILAR, »Prvi cjelov«, *Hrvatski salon*, sv. 1, Zagreb, 1898., 4-5; ISTI, »Veliko zvono. Pjesma u prozi«, *Vienac*, 30/1898., br. 48, 740-742; ISTI, »Neue Bilder von Čikoš«, *Agramer Tagblatt*, 13/1898., br. 232, 10. X. 1898., 2-4.

seban otisak, osvanula njegova rasprava »Secesija«⁵² koja je u neku ruku predstavljala program Mladih odnosno apologiju kulturnih i estetskih shvaćanja literarno-umjetničkog naraštaja koji se pred kraj stoljeća borio za svoje mjesto u hrvatskoj kulturi i za pobjedu modernističkih načela u umjetnosti. Po dolasku u Sarajevo 1900. godine, sudjelovao je u pokretanju i u razmjerno kratkotrajnom djelovanju Kola sarajevskih (hrvatskih) književnika, a surađivao je i u sarajevskoj *Nadi*, uglednomu kulturnom časopisu koji je nominalno uređivao Konstantin Kosta Hörmann, dok je faktični urednik bio tada već renomirani hrvatski pjesnik Silvije Strahimir Kranjčević, i sam jedan od pokretača Kola sarajevskih hrvatskih književnika.⁵³ Ondje se Pilar javio književnokritičkim osvrtima, od kojih je onaj o zagrebačkome literarnom pokretu iz 1903. jasno svjedočio o njegovu intelektualnom sazrijevanju i sposobnosti da na interdisciplinarni i kritičan način sudi i o pothvatima i pokretima u kojima je i sam zdušno sudjelovao.⁵⁴

Sav taj Pilarov javni rad i djelovanje tijekom studija i u prvim godinama boravka u BiH obilježeni su modernističkim nastojanjima i snažnim osjećajem protuklerikalizma koji je uskoro dodatno raspirio Prvi hrvatski katolički sastanak, održan u Zagrebu početkom rujna 1900. godine. Pilarova je »Secesija« odmah po objavljivanju doživjela oštre napadaže katoličkih i klerikalnih odnosno uopće tradicionalističkih krugova, a i njegovi slabašni literarni pokušaji rjeđe su kritizirani zbog doista mršave umjetničke vrijednosti negoli zbog izbora motiva i načina obrade koji su provocirali tradicionalna shvaćanja i kršćanski moral.⁵⁵ Slično je bilo i s djelovanjem sarajevskoga književničkoga kola: i ono je doživljavalo kritike crkvenih krugova, a prema nekim je svjedočenjima upravo zbog toga obustavljeno.⁵⁶ Pilar na te kritike nije javno odgovarao, a iz cjelokupnoga njegova djelovanja može se zaključiti kako su ga samo učvršćivale u protuklerikalnom raspoloženju. U formalnom se smislu on, doduše, sve do kraja života izjašnjavao katolikom, ali se njegov odnos prema kršćanstvu još od mladenačke dobi nesumnjivo može nazvati vrlo neortodoksnim. Jednako tako je sasvim očito da je bio iznimno svjestan uloge koju vjerska pripadnost i crkva imaju u nacionalnom identificiranju i kulturnom oblikovanju naroda, ali je zato trajno želio potisnuti crkveno-vjersku dominaciju na prosvjetnome i osobito na političkome planu, pa je u nizu njegovih spisa naglašeno priklanjanje idejama T. G. Masary-

⁵² I. PILAR, »Secesija«, *Vienac*, 30/1898., br. 35, 27. VIII. 1898., 540-541, br. 36, 3. IX. 1898., 555-557, br. 37., 10. IX. 1898., 570-575, br. 38, 17. IX. 1898., 590-591, br. 39, 24. IX. 1898., 603-605.

⁵³ T. JONJIĆ, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 141-155 te ondje navedeni izvori i literatura.

⁵⁴ I. PILAR, »O stogodišnjici rođenja dra Franceta Prešerna«, *Nada*, 7/1901., br. 1, Sarajevo, 1. I. 1901., 3-4; ISTI, »Zagrebački literarni pokret«, *Nada*, 9/1903., br. 16 (214-216), 17 (230-231), 18 (245-246), 19 (260-261), 20 (273-275), 21 (286-287), Sarajevo, 15. VIII. 1903. — 1. XI. 1903.

⁵⁵ T. JONJIĆ, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 136., 269-301 i dr.

⁵⁶ Isto, 153-155.

T. Jonjić: *Ivo Pilar prema rasnom učenju i eugenici*

ka koji je snažno utjecao i na neke druge pripadnike ondašnje intelektualne mladeži, napose one koja se nakon 1895. školovala u Pragu.⁵⁷

U listopadu 1902. u Sarajevu ga je nadbiskup Stadler — kojemu je Pilar već početkom stoljeća, malo po dolasku u BiH, i javno predbacivao vjerski ekskluzivizam i klerikalne tendencije koje za posljedicu imaju odbijanje muslimana od hrvatske nacionalne misli — vjenčao s Jelenom Shek (1881.–1964.). Njegova je supruga bila kći visokoga upravnog i sudskog činovnika, poslije i odjelnog predstojnika za pravosuđe u zemaljskoj vladi za BiH Adalberta Sheka, a svega nekoliko tjedana prije vjenčanja prešla je s pravoslavlja na katolištvo.⁵⁸ Osim kao formalna pretpostavka za sklapanje braka, bio je to više ustupak društvenim konvencijama nego izraz dubljega vjerskog opredjeljenja mladoga bračnog para. Ipak, suočen sa srpskim nacionalizmom i velikosrpskom ideologijom, Pilar se u to doba — poput niza svojih suvremenika — ubrzano počeo oslobađati svojih mladenačkih južnoslavenskih, *slavosrpskih* iluzija. No, i dalje je neko vrijeme tražio način kako sačuvati svoje ne samo ideološke sklonosti, nego i političke veze s naprednjacima iz banske Hrvatske. Kako je odavno bio kritičan prema starim hrvatskim političkim strankama, jedno je vrijeme pokušavao presaditi Hrvatsku naprednu stranku u BiH, zemlju s etnički i konfesionalno pomiješanim stanovništvom te s iznimno složenim spletom različitih tradicija, jezika i pisa, pravnih poredaka i međusobno suprotstavljenim interesima njezinih naroda i sila koje su odlučivale o njezinoj sudbini, Vjerovao je, naime, kako se samo na taj način može popularizirati hrvatska misao, napose među muslimanima.⁵⁹ Štoviše, u lipnju 1906. u Zagrebu je sudjelovao u radu glavne godišnje skupštine te stranke, ali je očito tada doživio razočaranje nedostatkom naprednjačkog interesa za hrvatske prohibitke u BiH odnosno naprednjačkom spremnošću da se ta zemlja, u skladu s tzv. politikom novoga kursa i strategijom Hrvatsko-srpske koalicije, prepusti utjecaju Srbije.⁶⁰

To će za Pilara, tada već uglednog ali ipak provincijskoga, tuzlanskog odvjetnika, biti znak da se u donekle liberaliziranim prilikama u BiH u kojoj su pravoslavni i muslimani već osnovali svoje kulturno-gospodarske, a u biti političke organizacije, i sam djelatno uključi u organiziranje Hrvata. Tako je postao jedan od glavnih pokretača i organizatora HNZ-a, prve i najsnažnije kulturno-gospodarske i političke organizacije bosansko-hercegovačkih Hrvata koja je osnovana u kolovozu 1906. godine,⁶¹ a time ujedno i sudionik općehrvatskoga političkog

⁵⁷ Vladko Maček će zabilježiti da je Stjepana Radića upoznao na nekoj skupštini na kojoj su bili još i Ivan Lorković, Ivo Pilar, Svetozar Pribićević i drugi iz naprednjačkoga kruga (Ivo PERIĆ, *Vladko Maček. Politički portret*, Zagreb, 2003., 30).

⁵⁸ NSK, OIP, R-7983, c-a, 18 — Prijepis izvotka iz »Protokola krštenih pri istočno-pravoslavnoj crkvi hrama sv. velikomučenika Georgija u Otočcu«, Samobor, 30. VI. 1941.

⁵⁹ Opš. S. MATKOVIĆ, »Ivo Pilar i naprednjaštvo«, *Pilar*, br. 15-16, 69-112.

⁶⁰ T. JONJIĆ, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 393-394 i dr.

⁶¹ Isto, 495-509 i dr.

života. Pilar je glavni pisac programskih i pravnih dokumenata te organizacije koji su se idućih godina prilagođavali pravno-političkim zahtjevima državnih vlasti, a uz Nikolu Mandića i Jozu Sunarića bio je svakako do 1910./11. i ponajvažniji njezin ideolog ne samo u pogledu zalaganja HNZ-a za aneksiju BiH kao uvod u njezino pridruženje ostalim hrvatskim zemljama, nego napose u pogledu konfrontacije s vrhbosanskim nadbiskupom koji je HNZ pokušavao podvrgnuti svom utjecaju, a kad u tome nije uspio, krenuo je u osnivanje suparničke Hrvatske katoličke udruge (HKU).⁶² Pilar je jedan od arhitekata katoličko-muslimanske suradnje i ujedno autor važnoga propagandno-političkog pamfleta protiv nadbiskupa vrhbosanskoga koji je od siječnja do travnja 1910. objavljivan kao nepotpisana serija članaka u listu *Hrvatska zajednica*, a poslužio je kao kostur brošure *Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica* koja je u znatnoj nakladi i pod pseudonimom *Zajedničar* objavljena malo kasnije, u vrijeme saborskih izbora.⁶³

I u vrijeme intenzivnog sudjelovanja u predratnome političkom životu BiH Pilar na društveni i politički razvitak ne gleda fanatizmom agitatora, nego ga nastoji proučavati i analizirati hladno i s težnjom ka znanstvenoj objektivnosti. Taj njegov analitički pristup, zajedno s mladenačkim interesom za sociologiju koju je smatrao u neku ruku kraljicom društvenih znanosti, potaknut će i njegov interes za historiografiju i pomoćne sociološke znanosti. U skladu s time će se Pilar upustiti u analizu čitava niza problema koji su determinirali sudbinu BiH i položaj hrvatskog naroda u njoj: analizirat će dosege reforme pravnog sustava nakon okupacije odnosno aneksije BiH; pozabavit će se geopolitičkim položajem hrvatskih i okolnih zemalja; posebno veliku pozornost posvetit će vjersko-kulturnim pitanjima i osobito »bogumilstvu« kao jednoj od odrednica bosansko-hercegovačke povijesti. U tom razdoblju Pilar je dao veći broj političkih izjava te napisao više novinskih i polemičkih tekstova, od kojih je samo jedan dio objavljen.⁶⁴

Tim tekstovima te nizom novinskih članaka i izjava on je u znatnoj mjeri oblikovao političku strategiju i taktiku HNZ-a kao i odnos te organizacije prema vlasti i prema drugim etničko-konfesionalnim političkim organizacijama koje su u to doba nastajale u BiH. Ni u jednom od tih njegovih objavljenih ili neobjavljenih tekstova pojam »rasa« se ne spominje ni u kojem od raznih njegovih značenja koje je ona imala (ili još uvijek ima) u hrvatskome jeziku! Ne spominje se ni riječ »pasmına« niti bilo koja druga riječ koja bi u širem značenju mogla označivati rasu u biološkome, lingvističkom ili bilo kojem drugom smislu.⁶⁵

⁶² Isto, 612-752.

⁶³ Dijelovi tog pamfleta u *Hrvatskoj zajednici — organu za politiku, prosvjetu i nar. gospodarstvo* objavljeni su od 20. I. do 7. IV. 1910., a brošura »Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica. Napisao 'Zajedničar', objavljena je u u Sarajevu u lipnju iste godine.

⁶⁴ I. PILAR, »Die Bosnischen Parteien und die Annexion«, *Die Drauf*, 41/1908., Nr. 231 (6264), Essek (Osijek), 9. X. 1908., 1-2; ANONIMNO [I. PILAR], »Hrvatska politika u Bosni«, *Narodni list*, 52/1913., br. 28, Zadar, 5. IV. 1913., 1.

⁶⁵ O tim značenjima v. T. JONJIC, »Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina«, 81-84.

Kako u njegovoj ostavštini tako i u ostavštinama njegovih suvremenika odnosno u pismohranama udruga i organizacija, poput arhiva Hrvatskoga kulturnog društva Napredak u Sarajevu, sačuvan je i priličan broj njegovih pisama iz različitih razdoblja života. Mnoga su od tih pisama objavljena,⁶⁶ a neka su pripremljena za objavljivanje. U mnogima od njih Pilar svojim znancima i prijateljima te suradnicima i svjetonazorskim odnosno političkim istomišljenicima otkriva i svoje najintimnije misli i poglede, ali — ni u jednome od njih nema ni spomena pojma »rasa« niti bilo kakva traga da se Pilar na bilo koji način zanimao za rasno učenje, rasnu problematiku ili eugeniku, a kamoli da bi rasno pitanje i eugeničke metode smatrao važnim čimbenicima u oblikovanju pojedinca, naroda ili države.

Jednako tako, ni u jednom od tekstova nastalih do sredine Prvoga svjetskog rata — objavljenih ili neobjavljenih, političkih, geopolitičkih, pravnih ili neke druge tematike — Pilar se ni jednom riječju nije pozabavio ni rasnom problematikom niti eugenikom, iako ima mnoštvo dokaza da je dosta temeljito pratio europska kulturno-politička zbivanja. Riječi »rasa« nema ni u dokumentima koje je napisao tijekom ratnih godina, namijenivši ih mnogim politički utjecajnim adresatima, od nadbiskupa Stadlera preko pape Benedikta XV. do cara i kralja Karla I. (IV.).⁶⁷ To znači da je Pilar navršio više od četiri desetljeća života i gotovo dva desetljeća javnog djelovanja, a da ni jedan jedini put nije upotrijebio riječ i pojam za koji će ga poslije, kao što smo vidjeli, optuživati oni kojima su njegovi politički i državnopravni pogledi bili i ostali zazorni.

Koliko je zasad poznato, pojam »rasa« Pilar je prvi put upotrijebio 1915. godine, u svojoj 41. godini, pišući raspravu *Svjetski rat i Hrvati*. Knjiga je, kao što je spomenuto, zamišljena u isto vrijeme kad i *Južnoslavensko pitanje*, a nastala je malo prije njega. Potpisana je hrvatskim pseudonimom (»Dr. Juričić«) i namijenjena hrvatskom čitatelju kojemu se objašnjavaju uzroci i posljedice svjetskog rata te se izlažu predviđenja o njegovu svršetku. U toj knjizi »Dr. Juričić« posebno kritizira hrvatsku inteligenciju što se tim pitanjima ne bavi uopće ili se bavi tek površno, ali ni tada — pa ni u dijelu u kojem svojim hrvatskim sunarodnjacima objašnjava zbog čega je opstanak Austro-Ugarske u postojećim okolnostima u hrvatskom interesu — autor ne ističe nikakve rasne teze niti rasne argu-

⁶⁶ S. MATKOVIĆ, »Ivo Pilar: Pisma Dušanu Plavšiću (1897.-1898.)«, *GP*, br. 2, Zagreb, 2002., 159-167; ISTI, »Pilarovo pismo Emiliju pl. Laszowskom: O položaju hrvatskoga plemstva«, *Pilar*, 3/2008., br. 6 (2), 97-103; S. MATKOVIĆ, Edi MILOŠ, »Iz rane Pilarove obiteljske korespondencije«, *Pilar*, 6/2011., br. 11 (1), Zagreb, 2011., 115-132; S. MATKOVIĆ, »Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara«, *Pilar*, 7/2012., br. 13 (1), 151-200; »Pabirci iz korespondencije Ive Pilara i Fritza Byloffa (1926.-1933.)«, Priredili Caroline Hornstein Tomić, Zoran Grižak, Tomislav Jonjić, Zlatko Matijević i Vlasta Švoger, *Pilar*, 7/2012., br. 14 (2), 91-100; S. MATKOVIĆ, »Iz rane Pilarove korespondencije: pisma Milivoju Dežmanu«, *Pilar*, 10/2015., br. 19 (1) — 20 (2), Zagreb, 2015., 161-175.

⁶⁷ Zoran GRIŽAK, »Ivo Pilar i Stadlerova promemorija papi Benediktu XV., g. 1915.«, *GP*, br. 1, 95-116; Z. GRIŽAK, Z. MATIJEVIĆ, »Tri dokumenta iz siječnja 1915.«, *GP*, br. 2, 169-175; Z. GRIŽAK, »Dva dokumenta iz godine 1917.«, *GP*, br. 2, 177-185; Z. MATIJEVIĆ, »Tri dokumenta iz godina 1917. i 1918.«, *GP*, br. 2, 187-201; T. JONJIĆ, »Ivo Pilar kao politički ideolog«, 924-934 i dr.

mente u korist svog shvaćanja. Pojam »rasa« i bilo koja od njegovih izvedenica ili inačica upotrijebljen je jedan jedini put, onda kad Pilar spomene »anglosaksonsku rasu«, kojoj prijeti »nutarnje propadanje i degeneracija«. ⁶⁸ No, pritom autor ne govori o rasi ni u lingvističkome, a kamoli u biološkom smislu, niti spomenuto »nutarnje propadanje i degeneracija« anglosaksonske rase imaju ikakve veze s rasnim miješanjem ili dotokom »tuđe krvi«, nego samo s propadanjem engleskog seljaštva: seljaštvo je, kaže Pilar, matica svakog naroda, pa tamo gdje se ono smanjuje ili gubi — kao što je slučaj u Engleskoj koja proživljava silnu industrijalizaciju — neminovno slijedi »nutarnje propadanje i degeneracija«. ⁶⁹

No, ako u Pilarovim sastavcima do 1915. nema nikakve naznake da se zanimao za rasne teorije i rasno učenje, to ne znači da se njegov odnos prema ulozi rase u društvenom razvitku uopće ne može utvrditi. Godine 1906. on je napisao tajni odnosno u svakom slučaju interni dokument pod naslovom »Pro memoria«. Taj dokument po svemu sudeći predstavlja jedan od programskih dokumenata skopčanih s nastankom HNZ-a, ⁷⁰ a pronađen je u njegovoj ostavštini te potom 1997. i objavljen. ⁷¹ I onaj čitatelj koji ne zna koliko je truda Pilar uložio u dokazivanje da su bosansko-hercegovački muslimani ne samo Slaveni, nego su starinom i pripadnici hrvatskoga naroda kod kojih je potrebno iznova probuditi hrvatsku nacionalnu svijest, iz ovoga spisa može sasvim jasno razaznati njegova gledišta o elementima koji čine jedan narod. Analizirajući u tome spisu razloge i oblike velikosrpske politike, Pilar, naime, primjećuje da Srbi (odnosno sarajevska *Srpska riječ* u broju od 25. veljače 1906.) osporavaju hrvatstvo ne samo bosanskohercegovačkih muslimana, nego ističu kako nikad ne će priznati da bi u Hrvate spadali »oni mnogobrojni Nijemci, Jevreji, Česi, Magjari, koji će svakom svečanom prilikom zakačiti na svoje grudi hrvatsku kokardu, a hrvatski ne znaju govoriti«. ⁷² Pilarov je odgovor na to nedvosmislen: »Ovdje očito govori iz Srba zavist, jer neka te ljude prepuste nama, mi ćemo ih već hrvatski naučiti, samo nek budu Hrvati.« ⁷³

Jasno je, dakle, da je njemu rasno i etničko podrijetlo nebitno, nebitno je čak i vladanje hrvatskim jezikom: bitna je samo osobna opredijeljenost pojedinca i njegov izbor pripadnosti hrvatskom narodu. To je uostalom bila i osnovica političkog programa i djelovanja HNZ-a. On se naslanjao na osnovne elemente

⁶⁸ Dr. JURIČIĆ [I. PILAR], *Svjetski rat i Hrvati*, 22.

⁶⁹ Isto. Što se pučanstva Velike Britanije tiče, Pilar je u »Diktatu geopolitičkog položaja« jasno ustvrdio, kako je »današnji etnički (sic!) sastav« Britanije takav da je ona »etnički amalgamirana suma svih tih utjecaja« odnosno spoj brojnih naroda koji su nastavali britanske otoke: »U toku stoljeća ovi se raznoliki etnički (sic!) elementi amalgamiraju i izjednačuju u anglosaksonsku naciju (sic!), za sada najjaču na svijetu.« (I. PILAR, »Diktat geopolitičkog položaja«, *Kroacija*, Zagreb, 1924., 6-7).

⁷⁰ T. JONJIĆ, »Ivo Pilar kao politički ideolog«, 503.

⁷¹ I. PILAR, »Pro memoria«, u: *Usud hrvatskih zemalja*, Zagreb, 1997., 10-20. Izvorni rukopis čuva se u NSK, OIP, R-7983.

⁷² I. PILAR, »Pro memoria«, 12.

⁷³ Isto.

T. Jonjić: *Ivo Pilar prema rasnom učenju i eugenici*

pravaškoga nauka, makar je Pilar prema Starčeviću učenju bio kritičan, pa je i u knjizi *Svjetski rat i Hrvati*, dijelom možda i neopravdano, Starčeviću 1915. i 1917. predbacivao da je »negirao (...) Srbe, t. j. tvrdio je da oni nisu Srbi, nego pravoslavni Hrvati. Time se je on stavio u protuslovlje sa nepobitnom činjenicom, da je najjači kriterij narodnosti nutarnji osjećaj pripadnosti k jednoj ili drugoj grupi, i ako se njetko duboko osjeća Srbinom ili Hrvatom, da mu toga nitko oteti nemože.«⁷⁴ Dakle, ni tada, 1915. i 1917. godine, kad izlaze dva izdanja te njegove knjige, Pilar nije smatrao da bi rasna pripadnost ili etničko podrijetlo imali ikakve bitne veze s narodnim osjećajem odnosno s političkom ili nekom drugom orijentacijom, pa onda i sa sudbinom pojedinca ili naroda. To je važno uočiti, ali kako bi se pravilno ocijenilo značenje te činjenice, nju valja promatrati i ocjenjivati u svjetlu prave poplave rasnih teorija nastalih koncem 19. i u prvim godinama 20. stoljeća. Kad to ne bi značilo Pilarovo otklanjanje tih teorija, onda bi bilo zapravo začuđujuće da je čovjek takve intelektualne znatiželje kakva je bila njegova potpuno ignorirao trendove koji su u europskoj filozofiji, sociologiji i politici postajali sve dominantnijima.

Pilar i rasno učenje u *Južnoslavenskom pitanju*

Pilarova rasprava *Svjetski rat i Hrvati* bila je uvod i priprema za *Južnoslavensko pitanje*; štoviše, obje knjige predstavljaju istu misaonu i političku cjelinu, s tom razlikom da je jedna pisana na hrvatskome jeziku i za hrvatskog čitatelja, dok je druga namijenjena austrijsko-njemačkoj i europskoj javnosti kojoj je autor — tobože »zabrinuti austrijski državljani« — odlučio dati i povijesni pregled i prikaz južnoslavenskoga pitanja, kako bi ga ta javnost mogla shvatiti i kako bi jasnije i uvjerljivije izgledao program državnopravnog restrukturiranja Austro-Ugarske koji se nalazi na samome kraju knjige.⁷⁵ Taj program se u bitnim crtama podudara s drugim, u tehničkom smislu kraćim prijedlozima državnopravne i političke naravi koje je Pilar, sam ili s nekim drugim pojedincima, tijekom 1917. i 1918. izlagao odlučujućim čimbenicima državnog života, mjestimice ih prilagođavajući vojno-političkom razvitku i promijenjenim okolnostima.

Sam rukopis toga najpoznatijega Pilarova djela nastao je usred svjetskog rata: prvo je poglavlje knjige Pilar počeo pisati 25. travnja 1915. (ili možda desetak dana prije), dok je posljednje, deveto poglavlje pod naslovom »Rješenje južnoslavenskog pitanja« (*Die Lösung der südslawischen Frage*) konačno redigirao od 17. do 28. ožujka 1917. godine, a redakciju cijeloga rukopisa je, prema njegovim bilješkama, dovršio 14. travnja 1917. godine.⁷⁶ *Južnoslavensko pitanje* je

⁷⁴ Dr. JURIČIĆ [I. PILAR], *Svjetski rat i Hrvati*, 104.

⁷⁵ Riječ je o posljednjem, devetom poglavlje knjige koje nosi naslov »Rješenje južnoslavenskog pitanja« (*Die Lösung der südslawischen Frage*).

⁷⁶ Opš. T. JONJIĆ, »Ivo Pilar kao politički ideolog«, 854-855. Izvorni rukopis *Južnoslavenskog pitanja* nalazi se u NSK-u, OIP pod oznakom R-7983, A-15.

pred čitateljima osvanulo u drugoj polovici ožujka 1918. godine: tada je knjigu kao novo izdanje, pod br. 364 u bibliografskome popisu prvi put zabilježilo službeno glasilo Udruge austrougarskih knjižara.⁷⁷ Desetljećima se kroz literaturu provlači tvrdnja da su vlasti Kraljevine Srbije odmah shvatile u kojoj mjeri *Južnoslavensko pitanje* ugrožava srpske interese, pa da su Pilarovu knjigu, tiskanu navodno u 1.500 primjeraka, počele organizirano otkupljivati i uništavati. Iako je ta legenda važna i ilustrativna, za nju nema dokaza.⁷⁸ No, čitav niz podataka upućuje na to da je knjiga već u srpnju 1918. bila rasprodana ili je bar postala knjižarska rijetkost, pa je Pilar, kako potvrđuje i njegovo pismo povjesničaru Ferdi Šišiću iz lipnja 1918., planirao prirediti drugo izdanje sa stanovitim ispravcima i preinakama. Do tog izdanja očito nije došlo, a nije poznato ni u čemu su se sastojale te navodne Pilarove zamisli o izmjenama prvoga izdanja.⁷⁹

U vrijeme kad »zabrinuti austrijski državljani« piše o južnoslavenskom pitanju, navlastito se baveći vjersko-kulturnim temama i utjecajem zoroastrizma na duhovno, društveno i političko oblikovanje srednjovjekovne Bosne i Huma, čitava Europa brui o rasi i rasnome učenju, a od 1000 učenih Europljana — kako će primijetiti austrijski cionist Fritz Kahn — njih 999 je tvrdo uvjereno u autentičnost svoga arijskog podrijetla jer je, kako on kaže, u 19. stoljeću teorija o arijskome podrijetlu europskog pučanstva postala gotovo dogmom.⁸⁰ Među onima koji su je zdušno prihvaćali,⁸¹ bio je i Herbert Spencer koji će Pilaru biti osobito važan i zbog toga što je bio među onim europskim intelektualcima koji su zastupali mišljenje da je stara perzijska religija odnosno zoroastrizam snažno djelovala i na oblikovanje drugih religijskih pokreta, uključujući kršćanstvo i islam.⁸² O »arijskome rasnom podrijetlu« većine europskog pučanstva u svojim je historiografskim radovima, pa i u svojoj povijesti srpskog naroda, opširno raspravljao i Benjamin Kállay, istaknuti austrougarski političar i dugogodišnji zajednički ministar financija čije je historiografske, pa i upravno-političke sposobnosti Pilar veoma cijenio, iako se s njima najčešće nije slagao.⁸³ Jednako tako je ve-

⁷⁷ *Oesterreichisch-ungarische Buchhändler Correspondenz. Organ des Vereines der oesterreichisch-ungarischen Buchhändler*, 59/1918., Nr. 13, 27. III. 1918., 1.

⁷⁸ T. JONJIC, »Ivo Pilar kao politički ideolog«, 856-857.

⁷⁹ HAZU, Ostavština Ferde Šišića, XIII-a, Pilar Šišiću 16. VI. 1918. Opš. T. JONJIC, »Ivo Pilar kao politički ideolog«, 855-856.

⁸⁰ F. KAHN, *Die Juden als Rasse und Kulturvolk*. 3. Aufl., Weltverlag, Berlin, 1922., 24. U izvorniku: »Heute sind von 1000 gebildeten Europäern 999 von Authentizität ihrer arischer Abkunft überzeugt. (...) Die Ariertheorie hat das 19. Jahrhundert wie ein Dogma beherrscht.« To izdanje Kahnove knjige u digitalnom je obliku dostupno na mrežnoj adresi: <https://ia800200.us.archive.org/33/items/diejudenalsrasse00kahnuoft/diejudenalsrasse00kahnuoft.pdf>.

⁸¹ U ovom se tekstu dosljedno koriste oblici Arijac, arijski (a ne Arijevac, arijevski), jer su, s jedne strane, ti oblici bili uobičajeni krajem 19. i u prvim desetljećima 20. stoljeća, a s druge strane, kako bi se naglasila razlika prema sljedbenicima arijevske (arijske) hereze nastale u 4. st.

⁸² H. SPENCER, *The Principles of Sociology*, Vol. I., Third Edition, D. Appleton & Co., New York, 1897., 820-829 i dr.

lika većina stručnjaka koja se bavila davnom poviješću Hrvata i Slavena uopće, polazila od stajališta da su Slaveni tek jedan arijski ogranak.⁸⁴ Da su i »stari Slaveni« odnosno Slaveni uopće pripadnici »arijske rase«, i da to ima utjecaja i na oblikovanje njihovih religijskih vjerovanja, smatrao je i češki povjesničar Jan Peisker, koji je 1891.–1918. radio kao profesor socijalne povijesti na gradačkom sveučilištu, a onda je na neko vrijeme preselio na praško Karlovo sveučilište, da bi se po odlasku u mirovinu opet vratio u Graz. Peisker se posebno bavio dualističkim temama i slavenskom mitologijom odnosno starom hrvatskom i srpskom vjerskom poviješću, što će mu u Hrvatskoj priskrbiti znatan broj poštovalatelja i sljedbenika, među kojima je bio i Ivo Pilar.⁸⁵

Makar to bilo nepoznato dr. Dušku Sekuliću i njemu sličnima, tako je bilo i u hrvatskoj kulturnoj javnosti. Hrvatski povjesničar Nadko Nodilo, koji se bavio starom religijom Hrvata i Srba i koji, inače, prema vlastitome priznanju, nije pravio apsolutno nikakvu razliku između ta dva naroda, pa je bio spreman odreći se i hrvatskog imena u korist srpskoga ili jugoslavenskoga (slijedom čega je u svojoj raspravi o staroj vjeri Hrvata i Srba potonje stavljao na prvo mjesto, s obrazloženjem da imaju bogatije narodno pjesništvo i tradiciju), polazio je od stajališta da su Hrvati i Srbi bili arijski narodi, pače u tom pogledu »najčistiji između Slavena«.⁸⁶ Štoviše, Nodilo je također bio uvjeren — iako je i u tome pogledu ponudio mršave dokaze i nije se upuštao u ozbiljniju raspravu — da je zoroastrizam izvršio iznimno snažan utjecaj na staru religiju Hrvata i Srba.⁸⁷

U tom je kontekstu zanimljivo pisanje hrvatskog povjesničara naglašeno jugoslavenske orijentacije, Ferde Šišića. U svojim sintezama hrvatske povijesti koje su objavljene 1916./17. on navodi da su Hrvati indoeuropski narod koji, kao i drugi Slaveni i još brojni drugi narodi, pripadaju u Arijece (»zajedno uzevši Arijima«).⁸⁸ Malo poslije on će tu svoju tvrdnju dopuniti i precizirati, pa će u drugom izdanju iste knjige napisati kako su Slaveni — među njima i Hrvati — Arijci odnosno izdanak indoeuropskoga »prajezika, odnosno pranaroda« koji Fran-

⁸³ B. KÁLLAY, *Istorija srpskog naroda. Deo prvi*. Knjižar izdavač Petar Ćurčić, Beograd, 1882., 2-3.

⁸⁴ Gregor KREK, *Einleitung in die slavische Literaturgeschichte. Akademische Vorlesungen, Studien und kritische Streifzüge*, 2. Aufl., Graz, 1887., 3-93, donosi opširan prikaz tih stajališta. To izdanje Krekove knjige dostupno je na mrežnoj adresi: <http://scans.library.utoronto.ca/pdf/7/3/einleitungindies00krekuoft/einleitungindies00krekuoft.pdf>

⁸⁵ J. PEISKER, »Raširenje Slavena«, *Starohrvatska prosvjeta*, Nova serija, 1/1927., Zagreb-Knin, 1927., 210-251; ISTI, »Koje su vjere bili stari Sloveni prije krštenja« (preveo I. Pilar), *Starohrvatska prosvjeta*, Nova serija, II, br. 1-2, januar-juni 1928, Zagreb-Knin, 1928., 55-86 (pretisak u: *Pilar*, 2/2006, br. 3 /1/, Zagreb, 2007., 63-89).

⁸⁶ N. NODILO, *Stara vjera Srba i Hrvata*, 45, 47, 64 i dr. Nodilova je rasprava pod naslovom »Religija Srba i Hrvata, na glavnoj osnovi pjesama, priča i govora narodnog« objavljena u deset knjiga Akademijina *Rada* između 1885. i 1890. godine, a poslije je Nodilo izmijenio naslov svog djela u *Stara vjera Srba i Hrvata*. Pretisak tog djela kojim se ovdje služimo objavio je 1981. splitski Logos.

⁸⁷ N. NODILO, *Stara vjera Srba i Hrvata*, 69-70 i dr.

⁸⁸ F. ŠIŠIĆ, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda. Od najstarijih dana do godine 1873.*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1916., 23; ISTI, *Geschichte der Kroaten. Erster Teil (bis 1102)*, Matica Hrvatska, 1917.

cuzi obično nazivaju Arijcima, a Nijemci Indogermanima.⁸⁹ Kao i za veliku većinu tadašnje europske intelektualne javnosti, za Šišića su to bile istoznačnice utvrđene filološkim istraživanjama, pa njihovo korištenje, samo po sebi, nipošto ne sugerira da je Šišić bio rasist. Tu svoju tvrdnju o Slavenima kao Arijcima on je ponavljao i u drugim svojim djelima, pa i u kasnijim (dopunjenim) izdanjima spomenute knjige, dok je formulacija samo jezično i stilski dotjerivana u njezinim izdanjima nakon Šišićeve smrti, uključujući izdanja u komunističkoj Jugoslaviji.⁹⁰ Zato je prava šteta što to nisu zamijetili stručnjaci poput Mišćevića, Yeomansa, Bartulina ili Sekulića. A usprkos različitim političkim pogledima, Pilar je visoko cijenio znanje toga zagrebačkoga slobodnog zidara, pa je od Šišića sredinom 1918. tražio i mišljenje o svojim historiografskim zaključcima u *Južnoslavenskome pitanju*.⁹¹ Štoviše, i njegova historiografska izlaganja u toj knjizi glede srednjovjekovne povijesti Hrvata, Srba i Bugara nerijetko se oslanjaju na Šišićeva tumačenja, kao i na tumačenja Frana Milobara,⁹² prilagođena Pilarovim političkim pogledima i vizijama. Vrijedi to i za opis »starih Hrvata« kao »slavensko-arijskoga naroda« na str. 31.-32. njemačkoga prvotiska Pilarove knjige. Ondje je on u biti od Šišića preuzeo i fizički opis južnih Slavena, onaj koji će mu stručnjaci poput Duška Sekulića predbaciti kao rasistički. Šišić je, naime, pisao: »Stari Južni Sloveni bijahu svi krupni i visoki, a crvenkaste kose. Taj krepki tjelesni ustroj pun zdravlja činio ih je podobnima, da su lako podnosili svaku nepogodu vremena kao i oskudicu hrane (kad je to trebalo da bude) i pomanjkanje valjana odijela.«⁹³ Jednako tako je Pilar od Šišića i u *Južnoslavenskom pitanju*, a i u drugim svojim raspravama, preuzeo ocjenu o posljedicama zadružnoga života koji je obilježio život Hrvata i Slavena uopće: time su se razvijali osjećaj privrženosti obitelji, obiteljski moral i zadružna solidarnost, »ali odatle i ta rđava strana, da u Južnih Slovena nije bilo lične inicijative i pregnuća, što je docnije, kad je trebalo obrazovati državnih organizacija, štetno djelovalo.«⁹⁴

Posezanje za imenicom »Arijac« i njezinim izvedenicama u 19. i u prvim desetljećima 20. stoljeća, dakle, samo po sebi baš ništa ne govori o nečijem rasizmu, pa čak ni o pristajanju uz rasno učenje, nego predstavlja opće mjesto i neu-

⁸⁹ F. ŠIŠIĆ, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda od najstarijih dana do 1. decembra 1918. Prva knjiga (do 20. feb. 1790.)* Drugo izdanje. Tisak i naklada St. Kugli, Zagreb, 1920., 53.

⁹⁰ Usp. F. ŠIŠIĆ, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda od najstarijih dana do 1. decembra 1918. Prva knjiga (do 20. feb. 1790.)* Drugo izdanje. Tisak i naklada St. Kugli, Zagreb, 1920., 53; ISTI, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*. Četvrto izdanje. Priredio Jaroslav Šidak, Matica hrvatska, Zagreb, 1962., 67.

⁹¹ HAZU, Ostavština Ferde Šišića, XIII-a, Pilar Šišiću 16. VI. 1918.

⁹² Dr. PETRINIENSIS [F. MILOBAR], *Bosnien und das kroatische Staatsrecht. Eine historisch-juridische Studie*, Erschienen im Selbstverlage des Verfassers, Agram, 1898.

⁹³ F. ŠIŠIĆ, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, 1916., 25. ISTI, *Geschichte der Kroaten. Erster Teil (bis 1102)*, 1917., 43; ISTI, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, I., 1920., 56; ISTI, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, 1962., 70-71.

⁹⁴ F. ŠIŠIĆ, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, 1916., 26. ISTI, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, I., 1920., 57.

T. Jonjić: *Ivo Pilar prema rasnom učenju i eugenici*

tralnu upotrebu termina koji su uobičajeni i nemaju nužno vrijednosno niti hijerarhijsko značenje.⁹⁵ Tako je, primjerice, u hrvatskome prijevodu diljem Europe iznimno popularne Rollandove knjige o Gandhiju, kojemu prijevodu je predgovor napisao Stjepan Radić, narodni zastupnik Hrvatske republikanske seljačke stranke Josip Vandekar preveo pojam »rasa« kao »pleme«, a u rječniku manje poznatih riječi protumačio ga je kao »vrst, pasmina, pleme«. No, u predgovoru je čitateljima objasnio kako »Indo-Arijci spadaju u istu jezičnu skupinu kao i Slave- ni, Romani, Germani, Kelti i Iranci. (...) Pradomovina svih Arija- ca jest Iran.«⁹⁶ Proširenost tog uvjerenja ilustrira i činjenica da se u teozofskim krugovima raspravljalo, između ostaloga, i o tome da »slavenska rasa« ima posebnu ulogu u modernoj povijesti i da ta njezina posebna uloga, kako je istaknuto 1923. u jednom od službenih referata na Osmome kongresu Europske federacije nacionalnih teozofskih društava, izvire iz bogatstva starih arijanskih tradicija (*les anciennes traditions aryennes*) kojima da je i danas natopljen intimni život Slavena.⁹⁷

To je, dakle, duhovno, političko i historiografsko ozračje u kojemu »zabrinuti austrijski državljani« u drugoj polovici Prvoga svjetskog rata formulira svoje misli, a to je i intelektualno uvjerenje publike kojoj se s prikrivenim političkim ciljevima obraća takozvani »L. v. Südland«, nepoznati austrijski pisac koji se u svome djelu samo prividno bavi znanošću; u stvarnosti se bavi politikom. Toga je i on sam bio više nego dobro svjestan: nekoliko godina kasnije, u pismu ne- kome njemačkom konzulu — najvjerojatnije onom zagrebačkom — i sam Pilar je svoju knjigu promatrao kao »političku knjigu«, dobro svjestan da su »politizirana« i ona njezina poglavlja koja se doimaju kao čisto historiografska, pa bi je u možebitnome novom izdanju trebalo »depolitizirati« i pretvoriti u znanstvenu.⁹⁸

A računalnim pregledom izvornoga, njemačkog izdanja *Južnoslavenskog pitanja* iz 1918. godine, koje bez popisa literature i kazala imade 781 stranicu, može se ustanoviti da je riječ »rasa« (*Rasse*) kao samostalnu imenicu ili kao dio koje slo- ženice (*Rasseneigentümlichkeit*, *Adelsrasse* i sl.) te pridjeve i priloge koji su iz te imenice izvedeni (*rassenmäßig*, *einrassig*) Pilar upotrijebio ukupno 65 puta, u što su uključeni i brojni naslovi djela drugih autora te citati iz njih. Od stotina ili čak tisuća naslova o rasnoj problematici koji su do tada objavljena na njemačko-

⁹⁵ Opš. T. JONJIĆ, »Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina« te ondje navedena literatura.

⁹⁶ Romain ROLLAND, *Naš Gandhi*. S XXXI. francuskoga izdanja preveo Dr. Josip Vandekar. Naklada Ra- dićeve Slavenske knjižare, Zagreb, 1924., XII., XIII., 137.

⁹⁷ Anna KAMENSKY, »La Mission Internationale des Slaves«, u: *Transactions of the Eighth Congress of the Federation of European National Societies of the Theosophical Society, held in Vienna, July 21st to 26th 1923*. Edited by C. W. Dijkgraaf, Secretary of the Federation. Published for the Council of the Federation, Amsterdam, 1923., 94-99.

⁹⁸ NSK, OIP, R-7983, A-22. Koncept pisma njemačkome konzulu. Pilar u tome konceptu otvoreno piše da je knjiga »eigentlich als politisches gedacht war« i da bi je u slučaju novog izdanja trebalo »depolitizirati« i pretvoriti u znanstveno djelo (*»...das Werk nuns rein als ein historisches und wissenschaftliches erschie- nen zu lassen«* odnosno *»das Buch müsste in seinen ersten acht Abschnitten entpolitisiert werden«*).

me i francuskom jeziku, koje je Pilar tečno govorio i na njima pisao, u vrlo obilnoj bibliografiji *Južnoslavenskog pitanja* on je spomenuo samo jedan koji u naslovu ima pojam »rase«: raspravu austrijskoga književnika Adolfa Harpfa (1857.–1927.) koja je pod naslovom *Istok i Zapad: usporedne kulturne i rasne studije* objavljena 1905. u Stuttgartu. Tu je Harpfov putopisno-etnografsku knjigu, nastalu u povodu autorova puta u Egipat i usredotočenu na usporedbu i dokazivanje nadmoći arijske germanske rase nad Slavenima i orijentalnim narodima,⁹⁹ Pilar uvrstio u popis literature kojom se služio pri pisanju pete glave svoje knjige (»Katolicizam i pravoslavlje«), ali je nije citirao ni na jednome mjestu. Drugo djelo koje se spominje u Pilarovoj bibliografiji, a moglo bi sugerirati nekakvu povezanost s rasnom tematikom, jest Starčevićeva rasprava *Pasmina slavoserbska po Hervatskoj*; njezin je naslov Pilar, kao što je spomenuto, pogriješno preveo kao »Die Slawoserbische Rasse in Kroatien«.¹⁰⁰ Sličan je i njegov odnos prema svojevrsnim *ikonama* tadašnjega rasnog učenja: Gobineaua nije Pilar spomenuo nijednom, a Chamberlaina svega jednom (i još jednom u bibliografiji).¹⁰¹

Sasvim je, dakle, jasno da bibliografski podatci ne potvrđuju teze koje zastupaju Yeomans, Bartulin, Sekulić i drugi, prema kojima bi Pilar bio pristaša rasnog učenja. No, neovisno o tome, jasno je da se iz učestalosti pojma »rasa« još uvijek ne može automatski zaključivati kako bi autor koji taj pojam koristi samim time nužno bio pristaša rasnog učenja, a još manje da je zagovornik rasiističkih rješenja. Ocjena o tome može se donijeti samo na temelju cjelovite i nepristrane raščlambe njegova cjelokupnog djela i njegova djelovanja. A kad je riječ o Ivi Pilaru, treba imati na umu i to da — pored spomenutoga nejasnog značenja riječi i pojma »rasa« u hrvatskome jeziku Pilarova doba uopće — ni on sam nije bio načistu sa značenjem tog pojma niti ga je upotrebljavao jednoznačno, nego je na svakom koraku miješao pojmove soj, pasmina, narod, pleme i rasa.¹⁰² Tako on, primjerice, uopće nije dvojio da su bosanskohercegovački »bogumili« podrijetlom Hrvati (to je njegov ključ za razumijevanje Bosne i Hercegovine i dokaz njezine etničke povezanosti s ostalim hrvatskim zemljama!), ali je u svojem glavnom djelu ipak spominjao neku »bogumilsku rasu«.¹⁰³ Slično tomu, bosanskohercegovačke muslimane Pilar je smatrao Hrvatima, ali je kao »zabrinuti austrijski državljani« koji tobože nije Hrvat niti pripadnik bilo kojega južnoslavenskoga naroda, ipak pisao o njima kao o »vladajućoj rasi« u BiH.¹⁰⁴

⁹⁹ A. HARPF, *Morgen- und Abendland. Vergleichende Kultur- und Rassestudien*. Verlag von Strecker und Schröder, Stuttgart, 1905.

¹⁰⁰ L. v. SÜDLAND, *Die südslawische Frage*, 789, 790. Kao što je pokazano na drugome mjestu, Starčevićeva »pasmina« ne odgovara pojmu »rase« (T. JONJIC, »Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina«, 81–87.)

¹⁰¹ L. v. SÜDLAND, *Die südslawische Frage*, 251, 790.

¹⁰² Isto, 371.

¹⁰³ Isto, 172.

¹⁰⁴ Isto, 212.

T. Jonjić: Ivo Pilar prema rasnom učenju i eugenici

Drugim riječima, mjestimice se služio tom terminologijom onako kako bi se njome doista služio neki nehrvatski odnosno neslavenski »zabrinuti austrijski državljani«. A ni u *Južnoslavenskome pitanju* — kao ni u bilo kojemu drugom njegovu djelu — za Pilara nema dvojbe da su Hrvati i Srbi slavenski narodi, pa prvo poglavlje svoje knjige naziva »Postanak balkanskih Slavena«,¹⁰⁵ a već na prvoj stranici navodi kako postoje četiri južnoslavenska naroda: Slovenci, Hrvati, Srbi i Bugari. Za nj nema nikakve dvojbe o tome da su ti južnoslavenski narodi poslavenili starosjeditelje odnosno pomiješali se s prastanovništvom Balkana koje je bilo romanskoga, tračkoga, ilirskog ili grčkog podrijetla.¹⁰⁶ On navodi kako »Slavene« drži zasebnom »rasom« i dodaje da je ona rasprostranjena, ali je smatra slabije nadarenom za politiku,¹⁰⁷ dok na drugome mjestu spominje srpsko-mađarski »rasni rat«,¹⁰⁸ pa bi se iz toga na prvi pogled moralo zaključiti da Srbe, iako ih svrstava u Slavene, drži nekom zasebnom rasom. No, u stvarnosti se radi o tome da je i na tome mjestu pomiješao pojam naroda i rase, možda preuzimajući termin od Roberta Williama Seton-Watsona, koji je 1908. u Londonu objavio knjigu pod naslovom *Rasni problemi u Ugarskoj* (*Racial Problems in Hungary*).

U svome promatranju političkog razvitka »balkanskih Slavena« Pilar na samome početku knjige formulira nekoliko postulata: prvo, ni Hrvati niti Srbi nisu na Balkan došli kao formirani narodi, nego su kao i drugi europski narodi nastali stapanjem (*Verschmelzung*) pražitelja i doseljenika; drugo, za postanak tih naroda presudne su bile političke, a ne biološke činjenice niti činjenica doseljavanja; treće, doseljenički sloj tih naroda bio je posljednja, a ne prva slavenska skupina koja je doselila na Balkan; četvrto, i bez etničke raskidanosti Balkanski bi polutok iz geopolitičkih razloga bio nepogodan za stvaranje jedinstvene političke tvorevine; peto, i kod ta dva naroda, kao i kod ostalih Slavena, dominira seljački element koji političku sposobnost predhrvatskoga i predspskoga pučanstva čini slabom; šesto, i kod njih postoji nadmoć osjećajnoga nad racionalnim, što je još pojačano dominacijom seljačkog elementa; sedmo, usprkos slabim izgledima za stvaranje države, ti su se narodi uspjeli održati, što nije pošlo za rukom narodima koji su ratnički i državotvorno bili nadareniji (poput Vandala, Langobarda, Gota, Franaka, Burgundaca i drugih), a to je činjenica koja uopće nije uočena, makar je vrijedna pozornosti.¹⁰⁹

Karakteristično je da interpretatori tobožnjega Pilarova pristajanja uz rasno učenje uopće nisu uočili kako on sam na početku svoje knjige ističe da su u formiranju Hrvata i Srba kao naroda ključnu ulogu imali politički, a ne etnički, po-

¹⁰⁵ Isto, 1-15.

¹⁰⁶ Isto, 6.

¹⁰⁷ Isto, 274, 292.

¹⁰⁸ Isto, 430.

¹⁰⁹ Isto, 6-9.

gotovo ne rasni momenti.¹¹⁰ Kao što smo vidjeli, istu je tu misao u neznatno drugačijem obliku Pilar isticao i 1915. i 1917. u raspravi *Svjetski rat i Hrvati*, što jasno pokazuje da ona nije slučajna niti nedomišljena. A desetci su takvih i sličnih primjera razasuti po čitavome *Južnoslavenskom pitanju*, studiji u kojoj će se taj zagonetni »zabrinuti austrijski državljanin« ukratko pozabaviti i najstarijom političkom poviješću južnoslavenskih naroda, ali će najviše prostora posvetiti geopolitičkim suprotnostima i vjersko-kulturnim razlikama između Hrvata i Srba: prvih koji su, prema njegovu mišljenju, zbog složenih razloga još u Srednjem vijeku rascijepjeni na prorimske »latinaše« i »narodnjake« od kojih će, prema »Südlandu«, potom nastati »bogumili« i od njih muslimani; te drugih koji su pod utjecajem Bizanta, a potom Osmanlija i Rusije izgradili specifičnu inačicu pravoslavlja, svetosavlje. Jer, kao što »L. von Südland« piše u predgovoru svoje knjige: našavši se na jugu Monarhije i želeći pomoći tamošnjim narodima, suočio se s nevidljivim i neshvatljivim zaprekama. Zbog toga se posvetio temeljitom i opsežnom proučavanju knjiga, rasprava i novinskih članaka, ali ni nakon višedesetljetnoga (sic!) studija nije uspio shvatiti prave razloge takvog stanja. Oči su mu se otvorile tek onda kad je počeo studirati *vjersku povijest* Balkana i shvatio duboku ulogu koju je imao Bizant u tome dijelu Europe.¹¹¹ Utjecaj Bizanta i vjersko-kulturni, a ne rasni razlozi su, dakle, oni koje kao ključ za shvaćanje povijesti južnoslavenskih naroda prepoznaje misteriozni »L. von Südland«, a zapravo čovjek koji je prethodna dva desetljeća javno istupao kao autor i političar s naglašeno protuklerikalnim stajalištima, uvijek pokazujući spremnost da se oko svjetonazorskih, pa i političkih pitanja suprotstavlja stajalištima katoličke crkvene hijerarhije te i sam kršćanstvo prakticira na vrlo neortodoksan način.

Čitava je Pilarova knjiga imala, kao što je spomenuto, političku funkciju, a njegov plan svodio se na državnopravno preuređenje Monarhije u subdualističkome smislu, na način da se Bosna i Hercegovina unutar dualističkog okvira politički i gospodarski tješnje privežu uz druge hrvatske zemlje. U svemu su tome i samomu Pilaru rasna pripadnost pučanstva i rasne teorije koje su preplavile Europu bez ikakva realnog značenja.¹¹² Pri ocjeni njegovih povijesnih, socioloških i kulturno-povijesnih razmatranja koja su bila u službi toga plana treba imati na umu kako autor *Južnoslavenskog pitanja* nije bio samosvojan istraživač i originalan povjesničar, nego samo inteligentan, vješt i pismen publicist koji obilno

¹¹⁰ »Wir verfechten nun die Meinung, daß es nicht Tatsache der kroatischen und serbischen Siedelung an und für sich war, welche notwendig die Entstehung der beiden Völker bedingte, sondern, daß die Entstehung der Völker erst durch Hinzutritt weiterer Momente überwiegend politischen Charakters entschieden wurde.« (L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 7.)

¹¹¹ Isto, IV-V.

¹¹² Opš. Z. MATIJEVIĆ, »Državnopravne koncepcije dr. Ive Pilara i vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera. Od Promemorije do Izjave klerikalne grupe bosansko-hercegovačkih katolika (kolovoz-prosinac 1917. godine)«, *GP*, br. 1, 117-132; ISTI, »Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak – listopad 1918)«, *GP*, br. 1, 133-170; T. JONJIĆ, »Ivo Pilar kao politički ideolog«, 915-1071.

T. Jonjić: *Ivo Pilar prema rasnom učenju i eugenici*

koristi — nerijetko tek kompilira — istraživanja i spoznaje drugih autora koje podupiru njegove zamisli te ih hladnokrvno, racionalno i logično tumači kako bi ih mogao podastrijeti odlučujućim austro-ugarskim političkim čimbenicima. Pri pisanju *Južnoslavenskog pitanja* Pilar zapravo nije imao historiografskih ambicija u užem smislu, pa je to ponekad rezultiralo i nedosljednim i nejasnim korištenjem termina. Zato i njegova mjestimična upotreba pojma »rasa« u toj knjizi vrlo jasno otkriva tu njegovu eklektičnu crtu, a politička funkcija *Južnoslavenskog pitanja* diktirala je i potrebu da se u obzir uzme pomodarsko tumačenje rasnog učenja koje je preplavilo Europu. To je značilo da je Pilar morao na umu imati, primjerice, i švicarskog pravnika Josepha Caspara Bluntschlija, a osobito tada iznimno utjecajnog Ludwiga Gumplowicza, koji je svojim koncepcijama o postanku države i shvaćanjem da država stvara narode, a ne obrnuto, izvršio snažan utjecaj na niz naraštaja austro-ugarskih filozofa, pravnika i sociologa, a izazvao je i nemalu pozornost hrvatskih povjesničara i pravnika koji su se koncem 19. i u prvim desetljećima 20. stoljeća bavili najstarijom hrvatskom poviješću, najčešće s nakanom da osnaže hrvatske legitimističke i državnopravne zahtjeve. U kasnijim će radovima Pilar Gumplowicza jedva spominjati, a neka njegova shvaćanja podvrgnuti i oštroj kritici. U jeku svjetskoga rata to nije bilo ni potrebno niti poželjno: budući da je upravo vjersko-kulturne razloge utvrdio kao pravu podlogu prijevora među južnoslavenskim narodima, Pilar se posebno pozabavio manihejskim dualizmom i njegovim tragovima u vjerskoj i kulturnoj baštini Hrvata i Srba odnosno bosanskim krstjanima, koje u duhu tada prevladavajućih shvaćanja u znanosti naziva »bogumilima«.

Studij tog problema nastaviti će još intenzivnije nakon sloma Austro-Ugarske. No, rasnog učenja i bilo kakvog oblika rasne argumentacije Pilar se ne će dotaknuti ni u već spomenutim promemorijama koje su nastale u vrijeme rata, a bile su namijenjene najprije papi, a poslije i vladaru, niti u kontaktima s istaknutim čimbenicima političkog života.¹¹³ Nijednoga slova o rasnome učenju i o rasnoj tematici nema ni u Pilarovu »Nacrtu programa za novu hrvatsku političku stranku koja bi se iza rata imala osnovati«, koji je datiran u Beču 10. lipnja 1917. godine. U njemu se, doduše, ističe kako nova stranka ima zadaću »cijeli hrvatski narod preporoditi na polju moralno-filozofskom, biološko-etničkom i gospodarsko-socijalnom«, ali nema ni spomena o njegovoj rasnoj različitosti od Srba (ili bosansko-hercegovačkih muslimana koje se naziva potomcima starih hrvatskih bogumila), te se istodobno veliča sloboda pojedinca i njegovo tjelesno, umno, čudoredno i gospodarsko blagostanje.¹¹⁴ Jednako tako, bilo kakvu rasnu argumentaciju ili podlogu Pilar ne će spomenuti ni onda kad u srpnju 1918. piše

¹¹³ I. PILAR, »Promemoria über die Lösung der südslawischen Frage«, *Pilar*, 1/2006, br. 2 (2), 111-117; ISTI, »Denkschrift über die slawische Frage«, *Pilar*, 1/2006, br. 2 (2), 118-124; ISTI, »Endgültiger Entwurf zu einem Memorandum«, *Pilar*, 1/2006, br. 2 (2), 125-129.

¹¹⁴ NSK, OIP, R-5705. Dokument je 2002. priredio i objavio Z. MATIJEVIĆ, »Tri dokumenta iz godina 1917. i 1918.«, 188-189. Vidi i: T. JONJIĆ, »Ivo Pilar kao politički ideolog«, 942-944.

o demokraciji kao brani protiv anarhije i totalitarnih tendencija.¹¹⁵ Za Pilara narod i nacija trajno ostaju sociološke i političke, a nipošto biološke kategorije, pa se zato rasnog učenja ne će ni jednom riječju dotaknuti ni u predavanjima koja je sastavio odnosno održao 1917./18. godine,¹¹⁶ a ni u važnoj raspravi koju je 1918. objavio u Sarajevu pod naslovom *Politički zemljopis hrvatskih zemalja. Geopolitička studija*.¹¹⁷ Isto vrijedi i za njegov članak »Die gegenwärtige parteipolitische Lage in Bosnien«, objavljen u kasno ljeto 1918. godine.¹¹⁸ Ni u jednoj od tih tekstova, niti u kojoj od Pilarovih knjiga, uključujući i *Južnoslavensko pitanje*, nema ni rasprave o eugeničkim temama, pa sve to više nego jasno pokazuje neutemeljenost optužaba na Pilarov račun.

U Jugoslaviji protiv jugoslavenstva:
Pilar prema rasnom učenju i eugenici do početka djelovanja
u Sociološkome društvu u Zagrebu

Malo nakon sloma Austro-Ugarske Pilar će se iz Tuzle zauvijek vratiti u rodni grad, u kojem će do smrti živjeti od odvjetništva. Tijekom 1921. bio je izvrnut političkom šikaniranju, a uskoro i optužnici, u povodu koje se našao pred sudom u jednoj od najvažnijih političkih procesa tog doba, onomu protiv Milana Šufflaya i družine. Osuđen je na blagu uvjetnu kaznu, ali će ga ta osuda ipak pratiti do kraja života.¹¹⁹ No, taj udarac nije značio i njegovu kapitulaciju. Ni tada Pilar nije potpuno napustio ni političko poprište, nego je, makar uglavnom povučeno, nastavio djelovati, većinom u krugu oko Hrvatske zajednice, stranke koja je nastala 1919., okupljajući pristaše Starčevićeve stranke prava i Hrvatske napredne stranke, a uskoro i Hrvatske težačke stranke, u kojoj je bio niz nekadšnjih Pilarovih prijatelja i suradnika iz BiH.

No, njegovi su društveni i intelektualni interesi nakon 1918. postajali sve širi, dijelom nesumnjivo i zbog toga što je bio ipak ograničen u izravnome poli-

¹¹⁵ Dip. [I. PILAR]: »Što je demokratizam. Prosvjetna biblioteka sv. III. Izdano god. 1918. Komisionalnom nakladom 'Hrv. štamparskog zavoda d.d. u Zagrebu'. Autor Theodore Roosevelt, preveo Janko Ibler«, *Savremeni*, 13/1918., srpanj 1918., 373-374.

¹¹⁶ NSK, OIP, R-55712. Opš. Z. GRIJAK, »Predavanje dr. Ive Pilara u Austrijskom političkom društvu 12. listopada 1918. u kontekstu njegovih koncepcija državnopravnog preustroja Austro-Ugarske Monarhije«, *Pilar*, 2/2007, br. 4 (2), Zagreb, 2007., 11-30; Z. MATIJEVIĆ, »Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak – listopad 1918)«, *GP*, br. 1, 133-170; T. JONJIĆ, »Ivo Pilar kao politički ideolog«, 935-1057.

¹¹⁷ I. PILAR, *Politički zemljopis hrvatskih zemalja. Geopolitička studija*, Komisionalna naklada »Hrvatske Knjižare« u Sarajevu, Sarajevo, 1918. Pretisak knjige objavljen je i u ediciji *Izabrana djela dr. Ive Pilara*, sv. I., Consilium, Zagreb, 1995.

¹¹⁸ I. PILAR, »Die gegenwärtige parteipolitische Lage in Bosnien«, *Kroatische Rundschau*, 1/1918., br. 9, (Redaktionsschluss: 1. IX. 1918.), 124-126. I ovaj je tekst ponovno objavljen u drugom broju časopisa *Pilar* (str. 138-141).

¹¹⁹ Opš. Z. MATIJEVIĆ, »Ivo Pilar: Historijat moje veleizdajničke parnice u g. 1920.-22.«, *GP*, br. 2, 211-215; Bosiljka JANJATOVIĆ, »Dr. Ivo Pilar pred Sudbenim stolom u Zagrebu 1921. godine«, *GP*, br. 2, 121-139; T. JONJIĆ, »Ivo Pilar kao politički ideolog«, 1092-1151.

T. Jonjić: Ivo Pilar prema rasnom učenju i eugenici

tičkom djelovanju. Ne zapaštajući teme i probleme kojima se je bavio ranije, on je uz stalni rad u odvjetničkoj pisarnici i uzdržavanje brojne obitelji, objavljivao i književne kritike odnosno kulturno-historijske crtice.¹²⁰ Nastavio se baviti geopolitičkim pitanjima i napose sudbinom BiH odnosno njezinim povezivanjem s ostalim hrvatskim zemljama,¹²¹ a tražio je način za objavljivanje novoga, prerađ-enog izdanja *Južnoslavenskog pitanja*.¹²² Pilar je tijekom poratnog razdoblja bio razvio i iznimno veliku aktivnost u Društvu kućevlasnika i zemljoposjednika u Zagrebu,¹²³ te je sudjelovao i u njegovoj međunarodnoj aktivnosti, a o toj je problematici objavio veliki broj informativnih i stručnih članaka.¹²⁴ Bio je aktivan i kao član, a potom jedan od tajnika Pravničkoga društva odnosno Odvjetničke komore u Zagrebu, te je pored problema stanovanja i ograničavanja kućevlasničkih prava objavio i više članaka s drugih pravnih područja.¹²⁵ Gospodarska će ga kriza koncem 1920-ih godina potaknuti na ozbiljan studij socijalno-ekonomskih problema,¹²⁶ a već prije toga sudjelovao je na javnim natjecajima koje je raspisivao *Hrvatski radiša*, pa je 1926. i 1927. bio i nagrađivan, a njegov ra-

¹²⁰ I. PILAR, »Jedan zaboravljeni historijski roman. Alba Limi: Kostadin Balšić (1392.–1402.). Historijski roman u tri dijela. Zagreb, 1920. Tisak tiskare Merkur«, *Obzor*, 65/1924., br. 81, 23. III. 1924., 1-2; ISTI: »V. Krišković. »Širom svijeta gledano i viđeno«, *Hrvat*, 6/1924., br. 1435, 20. XII. 1924., 3; ISTI, »Kako su nastala »Zapamćenja« fra Grge Martića. Prilog povijesti hrvatske književnosti«, *Napredak. Glasilo Hrvatskog kulturnog društva »Napredak« u Sarajevu*, 5/1930., br. 9-10, Sarajevo, rujan-listopad 1930., 136-140.

¹²¹ I. PILAR, »Bosnien, das Märchenland«, *Der Morgen. Jugoslawische Presse für Volkswirtschaft und öffentliches Leben*, Nr. 14, 8. IV. 1923., 1-2; ISTI, »Diktat geopolitičkog položaja«, *Kroacija. Hrvatska smotra za kulturu, gospodarstvo i politiku*, 1/1924, br. 1, Zagreb, 1924., 6-9.

¹²² Opš. S. LIPOVČAN, »Ivo Pilar: Koncept pisma njemačkom konzulu u Zagrebu (1924.)«, *GP*, br. 2, 217-223.

¹²³ Opš. Mira KOLAR, »Dr. Ivo Pilar i akcija za povratak punog vlasništva kućevlasnicima nad njihovim nekretninama (1920.–1923.)«, *Pilar*, 1/2006, br. 1 (1), 97-107; ISTA, *Doprinos dr. Ive Pilara građevinskoj izgradnji Zagreba ili dr. Ivo Pilar i Društvo kućevlasnika*, Ogranak Matice hrvatske Zapresić, Zapresić, 2015.; T. JONJIĆ, »Ivo Pilar kao politički ideolog«, 108-115.

¹²⁴ I. PILAR i M. GAJSTER, »Našim članovima na umirenje«, *Svojina*, 5/1924., br. 10, 23. X. 1924., 1-2; I. PILAR, »Rad našega društva u Beogradu«, *Svojina*, 6/1925., br. 5, 6. V. 1925., 1-3; ISTI, »Novi zakon o stanovima«, *Svojina*, 6/1925., br. 6, 12. VI. 1925., 1-2; ISTI, »Pred II. kongres »Svojine« u Zagrebu«, *Svojina*, 6/1925., br. 9, 5. IX. 1925., 1-2; ISTI, »Radna zajednica srednjoevropskih kućevlasnika«, *Svojina*, 7/1926., br. 11, 29. X. 1926., 2-3; ISTI, »Zakon o stanovima«, *Obzor*, 68/1927., br. 151 (5. VI. 1927., 5), br. 152 (6. VI. 1927., 5); ISTI, »Zakon o izmjenama o [il] dopunama u zakonu o stanovima od 15. V. 1925. i 23. X. 1926.«, ISTI, »Činovničko pitanje i kućevlasnici«, *Svojina*, 8/1927., br. 11, 8. X. 1927., 2-3; *Mjesečnik*, 54/1928., br. 2, Zagreb, veljača 1928., 49-56; ISTI, »Činovničko pitanje i kućevlasnici«, *Svojina*, 9/1928., br. 3, 5. II. 1928., 2-3; ISTI, »Španjolski kralj Alfonso XIII. predsjedla osobno zaključnoj sjednici VII. internacijskog kongresa kućevlasnika u Barceloni«, *Svojina*, 11/1930., br. 12, 20. VI. 1930., 1-3; ISTI, »Zaključci VII. internacijskog kongresa kućevlasnika u Španiji«, *Svojina*, 11/1930., br. 14, 20. VII. 1930., 2-5.

¹²⁵ I. PILAR, »Novi odvjetnički zakon«, *Obzor*, 69/1928., br. 291, 28. X. 1928., 5; ISTI, »Odgovornost štampara po Zakonu o štampi«, *Obzor*, 70/1929., br. 35, 5. II. 1929., 5.

¹²⁶ I. PILAR, »Socijalni čimbenici savremene socijalne krize. Predavanje održano 6. XII. u »Socijološkom društvu u Zagrebu«, *Obzor*, 72/1931., br. 35 (11. II. 1931., 5), br. 36 (12. II. 1931., 5), br. 37 (13. II. 1931., 5), br. 39 (16. II. 1931., 5), br. 41 (18. II. 1931., 5), br. 42 (19. II. 1931., 5), br. 43 (20. II. 1931., 5), br. 44 (21. II. 1931., 5); ISTI, »Kriza našega bankarstva i njezini vanjski uzroci«, *Obzor*, 72/1931., br. 271, 23. XI. 1931., 4; ISTI, »Kriza našega bankarstva i njezini nutarnji uzroci«, *Obzor*, 72/1931., br. 295, Božić 1931., 9.

dovi o potrebi ekonomskog jačanja i o hrvatskim narodnim manama, spojeni sa sličnim radovima Mate Hanžekovića, bili su objavljeni kao brošura, a mimo toga i u više časopisa.¹²⁷ Uz to je Pilar bio strastven planinar, a sudjelovao je i u osnivanju Vegetarskog društva u Zagrebu 30. lipnja 1928., kada je izabran i njegovim prvim predsjednikom.¹²⁸ Kako pokazuje njegova ostavština, pa i manji objavljeni tekstovi, u svim tim udrugama i istraživanjima pokazat će zanimanje i za psihoanalizu, teozofiju, hipnozu, okultizam i parapsihološke pojave.

Također se Pilar dugo niz godina bavio i »bogumilstvom« odnosno manihejstvom i vjerskom poviješću Hrvata i Srba — zapravo središnjim pitanjem svojih znanstvenih interesa još iz predratnoga doba — te je o tome tijekom tih petnaest poratnih godina objavio niz opširnih i zapaženih članaka i studija.¹²⁹ Radi istraživanja tih pitanja putovao je i u inozemstvo te je razvio i određene međunarodne veze, a s tog je područja i prevodio znanstvene studije, poput one Jana Peiskera o pravjeri starih Slavena.¹³⁰ Smatrajući da su, kako se izrazio na jednom mjestu, »Slovjeni u Evropi nosioci historičke Iransko-Zoroastričke arijske religije i kulture«, prema kojoj je »poljodjelstvo najkulturnija, najetičnija i prama tome i najbogougodnija forma života«, ¹³¹ Pilar se u dokazivanje tog uvjerenja upustio takvim žarom da su i tadašnji učeni krugovi, ali i on sam, tu teoriju nazivali Peisker-Pilarovom. Također je Pilar, kao što ćemo vidjeti u nastavku, za neke od vodećih hrvatskih političkih krugova sastavio niz promemorija i isprava u kojima je nastojao izložiti svoje poglede na rješenje hrvatskog pitanja, a tijekom 1932. i 1933. bio se angažirao i u pokušaju reformiranja Hrvatske seljačke stranke te je, očito u dogovoru s predsjednikom te stranke Vladkom Mačekom, priredio reviziju odnosno osuvremenjenje njezina programa. Napokon, početkom

¹²⁷ I. PILAR i M. HANŽEKOVIĆ, »Koji putevi vode do ekonomskog ojačanja hrvatskoga naroda? (Predavanje za 'Radišin dan god. 1926.' priredili gg. dr. Ivo Pilar i dr. Mato Hanžeković)«, *Slobodna Hrvatska* (Zagreb), 2/1926., br. 34 (19. IX. 1926., 2), br. 35 (3. X. 1926., 2) i br. 36 (10. X. 1926., 2-3); I. PILAR i M. HANŽEKOVIĆ, »Naše narodne mane i njihovo suzbijanje. Pučko predavanje za 'Radišin dan' 1927. Napisali: Dr. Ivo Pilar i Dr. Mato Hanžeković, Štamparija Linotip (M. Židan), Zagreb, Ilica 65.

¹²⁸ I. HENGSTER, »Vegetarsko društvo 1928-1933«, *Vegetarizam. Glasnik Vegetarskog društva u Zagrebu*, 2/1938., br. 5, 30. VII. 1938., 33-34; Krešimir BELOŠEVIĆ, »Dr. Ivo Pilar — prvi predsjednik Vegetarskog društva«, *Pilar*, 1/2006, br. 1 (1), 109-116.

¹²⁹ I. PILAR, *Bogumilstvo kao religijozno-povijesni te kao socijalni i politički problem. Dva predavanja Dra Ive Pilara, što ih je na 10. veljače i 10. ožujka 1927. održao u Sociološkom društvu u Zagrebu*, Nakladom izdavača, s. l. & s. a. [Zagreb, 1927.]; ISTI, »Još o bogumilstvu i o 'bosanskoj crkvi'«, *Obzor*, 69/1928., br. 11 (12. I. 1928., 2-3), br. 12 (13. I. 1928., 2-3); ISTI, »Bosansko bogumilstvo i Grgur Ninski«, *Nova Evropa*, knj. XX., br. 1-2, Zagreb, 1929., 3-9 (srp. ćir.); ISTI, »O Svetom Savi i njegovu znamenovanju«, *Nova Evropa*, knj. XXI, br. 1, Zagreb, 16. I. 1930., 1-10; ISTI, »O dualizmu u vjeri starih Slovena i o njegovu podrijetlu i značenju«, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. XXVIII, sv. 1, Zagreb, 1931., 1-86.

¹³⁰ J. PEISKER, »Koje su vjere bili stari Slovjeni prije krštenja?«, *Starohrvatska prosvjeta. Arheološko-historijski časopis*, Nova serija, 2/1928., Zagreb-Knin, januar-juni 1928., 55-86.

¹³¹ »Koncept Pilarove spomenice o zadaćama Hrvatske seljačke stranke nakon donošenja Oktroiranog ustava Kraljevine Jugoslavije (1931.): Spomenica o prvim zadaćama HSS u oči novih izbora«. Prir. T. Jonjić i Z. Matijević, *Pilar*, 6/2011., br. 12 (2), 110. Izvornik spomenice nalazi se u NSK, OIP, R-7983, C-h 18.

T. Jonjić: Ivo Pilar prema rasnom učenju i eugenici

1933. u Berlinu je pod pseudonimom »Florian Lichtträger« objavio opširniju studiju o daljnjem razvitku gospodarskih i političkih odnosa u Jugoslaviji.¹³²

Iako je ovdje naveden tek pretežan dio, a ne i svi Pilarovi tekstovi objavljeni od konca 1918. do rujna 1933., ovaj je biografsko-bibliografski ekskurs bio potreban kako bi se pokazala širina njegovih interesa i dokazalo da je njegovo bavljenje antropološkim i biologijskim temama u sklopu djelatnosti Sociološkog društva bio samo jedan dio — nipošto glavni ni središnji — njegova sveukupnoga intelektualnog i društvenog djelovanja posljednjih petnaest godina njegova života. Jer, Pilar je doista, u kontekstu svog djelovanja u vodstvu Sociološkog društva u Zagrebu, u svjetlu ekspanzije rasnog učenja i navlastito njegove rasističko-jugoslavenske inačice, u skladu s poznatim Sombartovim shvaćanjem da je antropologija podloga svake sociologije, odlučio pozornost posvetiti i tada iznimno popularnim antropološkim raspravama. Da to nije značilo prihvaćanje rasnog učenja, ilustrira već i činjenica da pojam »rasa« ne će upotrebljavati u drugim svojim sociološkim, politološkim i pravnim raspravama, a samo jednom će ga se ovlaš dotaknuti u studiji o vjersko-kulturnoj prošlosti Hrvata i Balkanskog poluotoka (*Bogomilstvo kao religijozno-povjestni te kao socijalni i politički problem*). Ondje je pojam »rasa« upotrijebio na str. 64. izvornog izdanja, navodeći kako je »bogomilstvo« svojim asocijalnim uredbama »djelovalo u smjeru zatiranja najboljih dlijelova naše rase«.¹³³ U političkim programima i spomenicama, polemikama koje je vodio o raznim temama te u korespondenciji s prijateljima, znancima i političkim ljudima, taj pojam ćemo susresti svega nekoliko puta, ali nikad na način koji bi se mogao označiti kao ilustracija Pilarova prihvaćanja rasnog učenja kao važne, a kamoli ponajvažnije sastavnice tumačenja društvenih odnosa!

U veljači ili u ožujku 1922. iz tiska je izašla prva Pilarova poratna knjiga, već spomenuta *Borba za vrijednost svoga »Ja«*. *Pokus filozofije slavenskog individualizma*. Knjigu je Pilar počeo pisati u Tuzli, najvjerojatnije 1919., a dovršena je, po svemu sudeći, 1921. godine.¹³⁴ U njoj je na više od 400 stranica izložio svoje filozofsko-sociološke odnosno psihologijsko-pedagoške poglede i nazore odnosno »svjetozrenje« (kako prevodi riječ *Weltanschauung*). Nije riječ o marginalnome niti o slučajnome spisu, nego o ambicioznome i opširnom djelu koje je odmah privuklo pozornost niza stručnjaka i njihove različito intonirane ocjene. Te su ocjene s odmakom vremena sve pozitivnije, a velika većina uočila je kako je u tome Pilarovu djelu izrazito snažan Masarykov utjecaj.¹³⁵

¹³² F. LICHTTRÄGER [I. PILAR], *Immer wieder Serbien. Jugoslawiens Schicksalstunde*. Verlag für Kulturpolitik, Berlin, 1933. Knjiga je kao pretisak sa samostalnom paginacijom objavljena u časopisu *Pilar*, 5/2010., br. 9 (1).

¹³³ I. PILAR, *Bogomilstvo kao religijozno-povjestni te kao socijalni i politički problem*, 64.

¹³⁴ T. JONJIĆ, »Ivo Pilar kao politički ideolog«, 1189–1190.

¹³⁵ O toj su Pilarovoj knjizi pisali Albert Bazala, Ljudevit Dvorniković, Ivan Nevistić, Aleksandar Mužinić, Ivan Esih, Josip Horvat, Jaroslav Šidak, Slavko Batušić, Vladimir Bazala, Dubravko Jelčić, Mislav Kukoč, Mira Kolar, Vlado Šakić i dr. (Opš. T. JONJIĆ, »Ivo Pilar kao politički ideolog«, 328, 1192–1202.)

Mislav Kukoč je, kao što je spomenuto, Pilara opisao kao jednog od prvaka liberalne misli njegova doba, ističući kako ga karakterizira antitotalitarističko i antikolektivističko uvjerenje odnosno svijest da totalitarne ideologije potječu iz istih socijalističko-kolektivističkih korijena.¹³⁶ A ukazujući na znakovitost činjenice da je Pilar na samom početku *Borbe za vrijednost svoga 'Ja'* citirao znamenitu rečenicu Ksavera Šandora Gjalskoga kojom se vapi za značajevima, Dubravko Jelčić je primijetio kako je Pilar time »zapravo rekao sve: i o poticajima i o stajalištima, koji su iznijeli ovu knjigu, ovu apologiju pojedinca, koji je sam po sebi ključni čimbenik u procesu formiranja svjesnog, sposobnog i samosvjesnog naroda«.¹³⁷ To je logičan zaključak s obzirom na to da Pilar u cijeloj knjizi razrađuje i obrazlaže misao koju će izraziti svojevrsnim kategoričkim imperativima: »Ustanovljujemo kategoričkom dužnošću svakoga pojedinca razvitak svoje unutarnjosti staviti pod upliv i pritisak težnje za moralnošću i etičnošću, i to toliko apsolutne težnje, koliko to cjelina našega života kao maximum podnijeti može«,¹³⁸ odnosno »ustanovljujem dakle kategoričku dužnost svakoga pojedinca odgajati u sebi svijest o dužnosti i odgovornosti prema samom sebi«.¹³⁹ Ili, na drugome mjestu: »Zato je po mom shvaćanju najprešnja zadaća odgojiti u hrvatskog čovjeka ambiciju, ali zdravu ambiciju, te ju istodobno upraviti na nutarnji život, smjerom postignuća što veće vrijednosti svoga 'ja'«.¹⁴⁰

No, činjenica je da se u toj knjizi Pilar dotiče i rasne problematike i eugenike. To su pitanja koja ga u novim okolnostima počinju zanimati. Međutim, iako je eugenika, koju on naziva »eugenetikom«, postala u zapadnim zemljama, a napose u Americi, Engleskoj i Njemačkoj, »vodiljom praktične socijalne politike«, Pilar ipak naglašava kako je to pitanje »zamršeno«, pa se odlučuje ovdje ne baviti njime.¹⁴¹ Njemu je na umu duševna, psihička izgradnja pojedinca putem »samoodgoja«, a ne državna ili društvena intervencija u njegov integritet,¹⁴² pa samo obitelj smatra okruženjem u kojem je moguć valjan odgoj djece, dok čak i u pogledu eugeničkih zahtjeva koji se tiču sklapanja braka opravdanim smatra samo jedno: endogamiju odnosno »uzimanje žena iz svojega naroda«.¹⁴³ To je, kao što je poznato, običajno pravilo koje susrećemo u najstarijoj povijesti mnogih naroda, a iz biblijske su ga predaje preporučivali i stari hrvatski autori poput Jurja Križanića.¹⁴⁴ Za Pilara ni u toj knjizi nema nikakve dvojbe da su »svi narodi (...)

¹³⁶ M. KUKOČ, »Ivo Pilar (1874.–1933.)«, 205, 212.

¹³⁷ Isto, 95.

¹³⁸ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga 'Ja'*, 112.

¹³⁹ Isto, 114.

¹⁴⁰ Isto, 150.

¹⁴¹ Isto, 7–8.

¹⁴² Isto, 8.

¹⁴³ Isto, 173–174.

¹⁴⁴ J. KRIŽANIĆ, *Politika*, Golden marketing — Narodne novine, Zagreb, 1997., 234.

T. Jonjić: *Ivo Pilar prema rasnom učenju i eugenici*

proistekli iz miješanja, ali savremena ethnologija je ustanovila, da neprestano miješanje nije po narode povoljno.¹⁴⁵

I ovdje Pilar, kao i u svim ostalim — tajnim i javnim, objavljenim i neobjavljenim — spisima koje je do smrti (1933.) napisao, a ostali su sačuvani, kao relevantne društvene kategorije uzima pojedinca, obitelj, stalež, narod (naciju) i državu. Nasrtaj na pojedinca i na obitelj, ističe, obilježava sve takozvane reformatore, od Platona do boljševika, ali je to »jalov posao«, jer — »obitelj nije moguće ukinuti« baš zbog njezine esencijalne, nezaobilazne uloge.¹⁴⁶ No, obitelj je ipak previše uzak okvir života, pa se obitelji povezuju u pleme odnosno u narod. Pritom su »svi današnji narodi (...) produkti etničnoga miješanja, rasnočistih naroda danas neima na svijetu«,¹⁴⁷ a »glavna značajka narodnoga života jest kultura«, pri čemu »internacionalne ili nadnarodne kulture u opće neima. Svaka kultura je produkt jednoga naroda«. ¹⁴⁸ Iako je tvrdo uvjeren u to da su samo obitelj i narod nužni okviri ljudskoga života (pa on može postojati i razvijati se do pune vrijednosti čak i bez države kao važnog, ali ipak »relativno nužnog« čimbenika), Pilar ističe kako narode u prvome razdoblju stvaraju »religija i dinastija«. ¹⁴⁹ Odmak je to (iako ne sasvim dosljedan, jer će nešto kasnije Pilar zaključiti da bez »stanovite veze sa državnom tvorбом« uopće nema postanka naroda)¹⁵⁰ od Gumpłowiczewa učenja o ulozi države u postanku naroda koje je bilo primjenljivo »zabrinutomu austrijskom državljaninu« L. v. Südlendu kao formula rješenja hrvatskog pitanja u doba Austro-Ugarske (a napose rješenja bosanskohercegovačkoga čvora), ali bi sada vodilo do zaključka koji Pilar apsolutno otklanja: zaključka da će jugoslavenska država postupno stvoriti jugoslavenski narod.

A kad govori o postanku hrvatskog naroda, Pilar će istaknuti kako o njegovoj »etnologiji« zapravo ne znamo ništa, »a isto tako nismo shvatili, kakovu su sudbonosnu ulogu igrali u našem narodnom životu katolicizam, pravoslavlje, bogomilstvo i islam.« ¹⁵¹ Rasna je podloga hrvatskoga naroda, dakle, Pilaru ne samo nepoznata, nego i nebitna, pa ga zanima samo u onoj mjeri u kojoj se rasnom argumentacijom hoće potkopati identitet tog naroda i njegova državna svijest. Sam pojam rase i njegove izvedenice, uključujući citate, u knjizi će Pilar upotrijebiti osamnaest puta. ¹⁵² To je, dakle, očita posljedica nagle ekspanzije rasnog učenja u jugoslavenskoj državi i naglašavanja rasne podloge jugoslavenstva. ¹⁵³ Bilo je to otprilike vrijeme u kojem je Gjalski, nekadašnji idol Pilarove

¹⁴⁵ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga »Ja«*, 174.

¹⁴⁶ Isto, 85.

¹⁴⁷ Isto, 85, 108, 120.

¹⁴⁸ Isto, 86.

¹⁴⁹ Isto, 87-88.

¹⁵⁰ Isto, 180.

¹⁵¹ Isto, 180-181.

¹⁵² U četiri navrata, na str. 174, 182, 183 i 298, spomenuo je i H. S. Chamberlaina, a na str. 207 i Gobineaua.

generacije, inače poznati hrvatski književnik naglašeno jugoslavenske orijentacije, saborski zastupnik na listi Hrvatsko-srpske koalicije, a 1919. i veliki župan Zagrebačke županije te član Privremenoga narodnog predstavništva Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, pisao svoj roman *Pronevjereni ideali*. Roman će u veljači 1925. početi u nastavcima objavljivati zagrebački *Hrvat*, glasilo Hrvatske federalističke seljačke stranke, čijoj je preteči (Hrvatskoj zajednici), kao što je spomenuto, Pilar godinama bio pristaša. Zbog političke je nepoćudnosti u posebnoj knjizi objavljen tek sedam desetljeća poslije, nakon raspada druge Jugoslavije.¹⁵⁴

Osim što pokazuje Gjalskijevo razočaranje ostvarenjem jugoslavenske države, taj roman ilustrira i način na koji se u nekim hrvatskim intelektualnim krugovima početkom 1920-ih godina upotrebljavao i shvaćao pojam »rase«, i kako se u rasnim razlozima odnosno u neslavenskim naslagama u srpskome narodu tražilo tumačenje za hrvatsko-srpske prijepore i sukobe. Jedan Gjalskijev lik, naime, komentira hrvatsko-srpske razmirice sljedećim riječima koje sin upućuje ocu: »Mržnja [između Srba i Hrvata] je takova, da sam nekoliko puta već morao da pomišljam, da nije li tome uzrok u etničkim elementima, u razlici pasminskih temelja, da nas na jednoj i na drugoj strani kao čistu slavensku rasu mrze iz pasminskih razloga elementi koji su, istina, primili slavensku riječ i slavensko ime, ali su ipak ostali istovjetni s onim rasama, od kojih uglavnom dolaze a koje su nas od vjekova mrzile, proganjale i mučile.«¹⁵⁵ Na to otac, kojega su sinovljeve riječi podsjetile na istovjetnu tužaljku nekog seljaka, odgovara sinu: »Stani! To ne može i ne će da bude odlučno. Iz rasnih razloga ne podnaša sjeverni Francuz tako lako južnog Francuza, iz rasnih razloga mrze se Bavarci i Prusi — pa ipak čine obadvije različne francuske rase velik i moćan francuski narod, a isto i Bavarci i Prusi jednako zanosno pjevaju 'Deutschland — Deutschland über alles!'.«¹⁵⁶

Pored tih Gjalskijevih misli koje ilustriraju način razmišljanja ondašnjeg intelektualca, postoje i neki drugi čimbenici koji su utjecali na oblikovanje Pilarovih shvaćanja. Tako je Vlado Šakić upozorio na još jednu dimenziju Pilarove *Borbe za vrijednost svoga »Ja«*. On je toj knjizi pristupio i kao središnjem dokumentu »Pilarove psihologije« te ju je ocijenio vrlo pozitivno,¹⁵⁷ ali je pritom napomenuo

¹⁵³ Opš. T. JONJIĆ, »Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina«, *passim*.

¹⁵⁴ Ksaver Šandor GJALSKI, *Pronevjereni ideali*, Matica hrvatska — Ogranak Zaprješć, Zabok, 1994.

¹⁵⁵ Isto, 22.

¹⁵⁶ Isto. Nisu se otac i sin u nastavku toga Gjalskijeva dijaloga suglasili u procjenama budućega političkog razvitka, ali su obojica bili svjesni utjecaja koji je najprije na ruski, a potom i na srpski narodni i politički život imala baština Bizanta: argumentacija koju su u svom razgovoru potezali kao da je potjecala iz djela Ive Pilara, i kao da je naslutila kojim će putem Pilar ići u budućnosti, u tada još nenapisanim raspravama o hrvatsko-srpskim odnosima, sv. Savi Nemanjiću i o sudbini jugoslavenske države i jugoslavenske ideologije.

¹⁵⁷ V. ŠAKIĆ, »Uvid u djelo Borba za vrijednost svoga 'Ja' ili uvod u 'Pilarovu psihologiju'«, *GP*, br. 2, 41-64.

kako je to djelo iznimno važan doprinos onoj grani psihologije koja se baš u to doba oblikuje pod nazivom socijalna psihologija.¹⁵⁸ Bio je to izraz Pilarova priklanja učenju o postojanju kolektivne psihe koje se osobito snažno razvilo u francuskoj sociologiji, a koje je Pilar produbio svojim poznavstvom s liječnikom i filozofom Charlesom Blondelom, sljedbenikom francuskog sociologa židovskog podrijetla Émilea Durkheima te profesorom psihologije na sveučilištima u Strasbourgu i Parizu koji je u to vrijeme izrazito zastupao shvaćanje o kolektivnoj psihi. Pilar je bio u prilično intenzivnom kontaktu s njim, a ugošćivao ga je i u Zagrebu.¹⁵⁹ Zato su Blondelovi utjecaji očiti, ali i Šakić zaključuje kako je sam pojam i shvaćanje »individualizma« Pilar preuzeo od Masaryka, a kad svoj razrađeni model primjenjuje na narode i narodne skupine, onda, naglašava Šakić, Slavenima — pa i Hrvatima — pripisuje znatno slabije razvijen individualizam od onoga koji se susreće kod Anglosasa (napose kod Engleza) i Židova.¹⁶⁰

Preuzeo je, dakle, Pilar i prilično rašireno shvaćanje europske kulturne javnosti o Slavenima kao inferiornoj »rasi« odnosno o »rasi« koju odlikuje tromost i »golubinja ćud«, pa je u tom smislu u uvodnim redcima i citirao Ivana Kozarca — ali se odmah pitao o uzrocima tih predodžaba i o njihovoj utemeljenosti u činjenicama. A ondje gdje je razvijeniji individualizam uočio i kod Slavena — riječ je o Česima i o Srbima — on, prema Pilaru, zapravo nije slavenskog podrijetla: kod Čeha su za nj zaslužni Nijemci, kod Srba Bizant.¹⁶¹ Drugim riječima, kad se govori o Pilarovoj *Borbi za vrijednost svoga »Ja«*, onda, dakle, nije posrijedi rasprava u kojoj bi se govorilo o rasnoj, mentalitetskoj ili bilo kakvoj drugoj superiornosti Hrvata (ili Slavena uopće u bilo kojem smislu) — kao što mu na temelju Pucekova prijevoda *Južnoslavenskog pitanja* imputiraju Yeomans, Bartulin, Sekulić i njima slični — a pogotovo nije posrijedi spis koji je nebitan za shvaćanje Pilarovih pogleda i njegova svjetonazora. Baš naprotiv: Pilarova je ocjena Hrvata i Slavena uopće vrlo kritična, a čitavu svoju knjigu on shvaća kao svoj pokušaj da se potakne jačanje slavenskog individualizma metodom »samoodgoja«. No, za našu je temu važno naglasiti kako se bez uvida u tu knjigu uopće ne može raspravljati o Pilarovim pogledima na ulogu pojedinca, obitelji, naroda i države, ali je ona spomenutim »tumačima« Pilarova tobožnjeg rasizma — u stvarnosti slabo obaviještenim promicateljima političkih diskvalifikacija — ostala u cijelosti nepoznata.

¹⁵⁸ Isto, 44.

¹⁵⁹ Opš. T. JONJIĆ, »Ivo Pilar kao politički ideolog«, 1202—1203.

¹⁶⁰ V. ŠAKIĆ, »Uvid u djelo *Borba za vrijednost svoga »ja«*«, 48, 52.

¹⁶¹ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga »Ja«*, 215.

Djelovanje u Sociološkome društvu u Zagrebu: vrhunac Pilarova bavljenja sociološko-antropološkim temama (1924.–1927.)

Već 1921. Pilar je počeo držati i javna predavanja u zagrebačkome Pučkom sveučilištu, o kojima je prilično opširno izvješćivao ondašnji tisak. Bila su ta predavanja uvod u sve naglašeniji Pilarov angažman u Sociološkome društvu u Zagrebu. Njegove je temelje još prije Prvoga svjetskog rata udarila nekolicina pojedinaca koji su mahom potjecali iz naprednjačkih i socijaldemokratskih krugova, a u državnom pravnom su smislu zastupali većinom unitarno jugoslavenstvo. Društvo je službeno registrirano 1918./19. godine te je već iduće godine počelo objavljivati kratkotrajni *Glasnik sociološkog društva* koji je izlazio kao prilog *Jugoslavenske njive*.¹⁶² Pored niza zanimljivih socioloških rasprava nastalih u krilu tog društva o raznim temama, nemali dio njegove djelatnosti u prvo vrijeme svodio se na pokušaj znanstvenog utemeljenja jugoslavenstva. No, nakon prvih nekoliko godina djelovanja Sociološko društvo u Zagrebu postupno će gubiti tu svoju popratnu jugoslavensko-integralističku boju, a u njemu će sve istaknutije uloge dobivati pristaše nekih hrvatskih stranaka, osobito Hrvatske zajednice odnosno Hrvatske federalističke seljačke stranke. Ni u jednom od tih Pilarovih predavanja, uključujući i ono o islamu koje je održao u veljači 1921., nema nikakva govora o rasnome učenju. To je predavanje objavljeno u četiri nastavka u zagrebačkom *Obzoru*, a Pilar je u njemu, između ostaloga, kritizirao tvrdnje da su bosanskohercegovački muslimani u etničkome pogledu Turci. Za nj su oni i dalje bili islamizirani hrvatski »bogumili«, dakle element koji je u svakom pogledu istovjetan s Hrvatima, osim po stupnju probudene nacionalne svijesti.¹⁶³

Pilar je još u austrougarsko doba bio poznat intelektualnoj i političkoj javnosti, ali mu je tek *Borba za vrijednost svoga »Ja«* omogućila daljnju afirmaciju u sociološkim krugovima. On je u Sociološko društvo u Zagrebu formalno stupio najvjerojatnije pred kraj prve polovice 1920-ih (najkasnije 1924. godine), a već 1927. je postao njegovim predsjednikom.¹⁶⁴ Jedno mu je vrijeme bio i podpredsjednikom, a objavljena Pilarova predavanja i kasniji nekrolozi pokazuju da je u posljednjim godinama života ponovno preuzeo predsjedničku dužnost. To je, po svemu sudeći, bio i početkom 1930., pa sve do smrti u rujnu 1933. godine.¹⁶⁵

¹⁶² Viktor HORVAT, »Sociologija (društvozna znanost). Socialna misao i društvene promjene u Hrvatskoj, u: *Nаша domovina. Zbornik. Sv. 1. — Hrvatska zemlja — Hrvatski narod — Hrvatska povijest — Hrvatska znanost*, Glavni ustaški stan, Zagreb, 1943., 560. Podatci o osnutku i djelovanju i djelovanju tog društva koje je donio Horvat, a u svome pionirskom radu dopunio Goran BATINA, *Počeci sociologije u Hrvatskoj. Društveni uvjeti, institucionaliziranje i kronologija do 1945. godine*, Kultura i društvo, Zagreb, 1995., jednim su dijelom ispravljeni, a drugim dopunjeni u: T. JONJIĆ, »Ivo Pilar kao politički ideolog«, 117-118, 1244-1247 i dr.

¹⁶³ I. PILAR, »Islam kao socijalna pojava«, *Obzor*, 62/1921., br. 61, 4. III. 1921., 1-2; br. 62, 5. III. 1921., 1-2; br. 63, 6. III. 1921., 1-2; br. 65, 8. III. 1921., 1-2.

¹⁶⁴ G. BATINA, *Počeci sociologije u Hrvatskoj*, 42.

T. Jonjić: *Ivo Pilar prema rasnom učenju i eugenici*

Djelujući u Sociološkome društvu, on je, kao što ćemo vidjeti u nastavku, objavio čitav niz politoloških i socioloških eseja odnosno razmatranja općega značenja, uvijek zastupajući načelo slobode i prava pojedinca, obitelji i naroda.¹⁶⁶ Bavio se raznim pitanjima, a poseban interes za antropološko-biološke i etnografske teme kod njega je razmjerno intenzivan između 1924. i 1927. godine, dakle, baš u vrijeme kad je od člana Sociološkoga društva u Zagrebu postao njegovim predsjednikom, a naglo je splasnulo od 1928., kad se Pilar ponovno fokusira na politička i vjersko-kulturna pitanja. Iako se tih tema ovlaš doticao i u općim tekstovima o razvitku i sistematizaciji sociologije, tijekom spomenutoga trogodišnjeg razdoblja nastaje nekoliko njegovih predavanja odnosno članaka u kojima se specifično bavi antropološkom i etnografskom problematikom. Poznata su odnosno objavljena četiri: »Biološka počela ljudskog života«,¹⁶⁷ »Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju«,¹⁶⁸ »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda«¹⁶⁹ te »O radu antropološke sekcije Socijološkoga društva u Zagrebu«.¹⁷⁰

Ovdje je potrebno bar ukratko prikazati osnovne misli iz te četiri Pilarove nevelike rasprave, iako je za njihovo potpuno i pravilno razumijevanje potrebno na umu imati politički kontekst u kojem su one nastale, jer je bez toga nemoguće shvatiti Pilarove aluzije i alegorije.¹⁷¹ Također treba imati na umu da je to

¹⁶⁵ T. JONJIĆ, »Ivo Pilar kao politički ideolog«, 117. G. BATINA, *Počeci sociologije u Hrvatskoj*, 67, nekritički preuzima tvrdnju V. Horvata da je Pilar umro 1932. godine.

¹⁶⁶ I. PILAR, »O sistemizovanju socijologije«, *Mjesečnik. Glasilo Pravničkog društva*, 53/1927., br. 8-9, Pravničko društvo u Zagrebu, Zagreb, kolovoz-rujan 1927., 345-353; ISTI, »Bivstvo i postanak fašističke države. 'Wesen und Werden des faschistischen Staates' von Dr. Erwin v. Beckerath, Professor der Staatswissenschaften a. d. Universität Köln, Berlin, 1927., Julius Springer«, *Obzor*, 70/1929., br. 112 (25. IV. 1929., 5), br. 113 (26. IV. 1929., 5), br. 114 (27. IV. 1929., 5), br. 115 (28. IV. 1929., 7); ISTI, »Križa savremene državnosti. Predavanje održano 12. prosinca 1929. u 'Socijološkom društvu u Zagrebu'«, *Obzor*, 71/1930., br. 25 (1. II. 1930., 5), br. 26 (2. II. 1930., 5), br. 27 (3. II. 1930., 5), br. 28 (4. II. 1930., 5), br. 29 (5. II. 1930., 5) i br. 30 (6. II. 1930., 5); ISTI, »Georges Sorel, francuski socijalni filozof, duhovni otac fašizma i boljševizma. Predavanje što ga je na 27. veljače 1930. u Socijološkom društvu u Zagrebu održao dr. Ivo Pilar, odvjetnik i potpredsjednik istoga društva u Zagrebu«, *Mjesečnik*, 56/1930., br. 2-3, Zagreb, veljača-ožujak 1930., 67-83; ISTI, »Smjerovi socijalne misli u svjetskoj politici. Predavanje 14. travnja 1930. u Pučkom sveučilištu«, *Obzor*, 71/1930., br. 143 (25. VI. 1930., 5), br. 155 (9. VII. 1930., 5), br. 157 (11. VII. 1930., 5), br. 158 (12. VII. 1930., 5), br. 159 (14. VII. 1930., 5), br. 160 (15. VII. 1930., 5) i br. 161 (16. VII. 1930., 5).

¹⁶⁷ I. PILAR, »Biološka počela ljudskog života. Predavanje održano na 20. XI. 1924. u Socijološkom društvu u Zagrebu«, *Hrvat*, 5/1924., br. 1442., 31. XII. 1924., 9-10.

¹⁶⁸ I. PILAR, »Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju (Predavanje, što ga je na 12. ožujka 1925. u 'Pučkom sveučilištu' u Zagrebu držao Dr. Ivo Pilar)«, *Hrvat*, 7/1925., br. 1535, Zagreb, 11. IV. 1925., 9-10.

¹⁶⁹ I. PILAR, »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda« (I.-VIII.), *Hrvat*, Zagreb, 8/1926., br. 1880 (3. IV. 1926.), 21-22; br. 1929 (5. VI. 1926.), 6; br. 1930 (7. VI. 1926.), 4; br. 1931 (8. VI. 1926.), 4; br. 1932 (9. VI. 1926.), 4; br. 1933 (10. VI. 1926.), 4; br. 1934 (11. VI. 1926.), 4; br. 1935 (12. VI. 1926.), 7.

¹⁷⁰ I. PILAR, »O radu antropološke sekcije Socijološkoga društva u Zagrebu«, *Obzor*, 68/1927., br. 311, 20. XI. 1927., 2-3.

¹⁷¹ Ovdasnji će prikaz slijediti opširniju raščlambu koja se nalazi u: T. JONJIĆ, »Ivo Pilar kao politički ideolog«, 1249-1254 i 1256-1275, ali je zbog opsega ovdje nemoguće potanje opisati povijesno-politički kontekst.

ujedno bilo vrijeme kad se u djelovanje Sociološkog društva — pa time i u suradnju s Pilarom — intenzivno uključio zagrebački sveučilišni profesor slovenskog podrijetla, prof. dr. Boris Zarnik, koji je na Medicinski fakultet u Zagrebu došao s Carigradskog sveučilišta.¹⁷² U suradnji s njim su Pilar i njegovi suradnici iz Sociološkog društva koncem 1924. ili 1925. utemeljili antropološku sekciju tog društva koja je pokazivala iznimne istraživačke ambicije.¹⁷³ Je li taj pothvat imao i kakvu snažniju i institucionalnu potporu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, kao što se izdaleka sugerira u nekim Akademijinim izdanjima,¹⁷⁴ tek treba utvrditi, ali je jasno da je ne samo Zarnik, nego i Pilar imao otvorena vrata suradnji s tom institucijom: otac mu Gjuro i stric Martin bili su njezini redoviti članovi. Možda je ipak Pilarova aktivnost u Sociološkome društvu dovela do nekog oblika suradnje s Akademijom, jer nakon toga je on svojom (drugom poznatom i ujedno zadnjom) oporukom iz 1928. Akademiji ostavio znatan zapis,¹⁷⁵ a malo potom će u jednom od Akademijinih časopisa objaviti i svoju ambicioznu studiju o dualizmu u vjeri Hrvata i Srba.¹⁷⁶

Prvi od spomenuta četiri Pilarova teksta zapravo je njegovo javno predavanje pod naslovom »Biologijski osnovi društva«, održano 20. studenoga 1924. u organizaciji Sociološkoga društva pred 164 slušatelja u Pučkome sveučilištu u Zagrebu.¹⁷⁷ Predavanje je zapravo imalo zadaću upoznati slušatelje s novim tendencijama i smjerovima u sociologiji. Njih, kaže on, ponajprije valja zahvaliti silnom razvitku biologije koji se je odrazio na mnogim drugim područjima ljudskoga znanja, a navlastito u filozofiji. Pritom Pilar osobito ističe Maxa Schelera, njemačkog filozofa i kasnijega borbenog protivnika nacionalsocijalizma, jednog od najznačajnijih pripadnika Husserlove fenomenološke škole koji je promicao posebnu »filozofiju života« zasnovanu na mišljenju Friedricha Nietzschea, Wilhelma Diltheyja i Henrija Bergsona, stavljajući čovječji život u središte filozofske pozornosti.¹⁷⁸ Taj utjecaj razvitka biologije, nastavlja Pilar u svom izlaganju, morao se odraziti i u sociologiji, disciplini koja je *par excellence* filozofska. Spominjući pristaše organicističke teorije odnosno Herberta Spencera, Karla Lilienfelda i Al-

¹⁷² O Zarniku više u: Hubert PEHANI, »Zarnik, Boris (1883-1945)«, *Slovenski biografski leksikon*, elektroničko izdanje, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi856618/> i <http://nl.ijs.si/fedora/get/sbl:4700/VIEW/>, pristup 7. XII. 2013.; Zdravko LORKOVIĆ, »Prof. dr. Boris Zarnik«, *Priroda. Popularni ilustrirani časopis Hrvatskog prirodoslovnog društva u Zagrebu*, 35/1945., br. 1-3, siećanj-veljača-ožujak 1945., 7; Anton ŠVAJGER, »Tradition and the Present State of Development Biology in Yugoslavia«, *International Journal of Developmental Biology*, 35/1991., 155-160.

¹⁷³ T. JONJIĆ, »Ivo Pilar kao politički ideolog«, 1249.

¹⁷⁴ *Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti — Spomenica 1866–1966*, Zagreb, 88.

¹⁷⁵ »Dvije oporuke Ive Pilara«, *Pilar*, 1/2006., br. 1, 141-144.

¹⁷⁶ I. PILAR, »O dualizmu u vjeri starih Slovena i o njegovu podrijetlu i značenju«, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. XXVIII, sv. 1, Zagreb, 1931., 1-86.

¹⁷⁷ *Spomenica Pučkog sveučilišta u Zagrebu 1907–1912–1932*. Izdao Odbor za priređivanje pučkih sveučilišnih predavanja na Univerzitetu Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu, Zagreb, 1932., 38.

¹⁷⁸ I. PILAR, »Biološka počela ljudskog života«, *Hrvat*, 5/1924., br. 1442, 31. XII. 1924., 9.

T. Jonjić: *Ivo Pilar prema rasnom učenju i eugenici*

berta Schöfflea, koji sve pojave društvenoga života žele objasniti analogijama iz organskog života, Pilar dodaje kako je i on sam kao sociolog blizak toj školi, jer i on polazi »sa biološkog stanovišta«, ali je pritom »potpuno svjestan znatnih nedostataka organicističke škole«, pa i rizika od pretjerivanja u analogijama društvenoga i organskog života.¹⁷⁹ Ključnu vrijednost organicističke škole on ne vidi u tome što bi ona predstavljala pouzdanu spoznajnu metodu, nego u tome što ta škola sa svojim biološkim polazištem omogućuje poimanje evolutivnoga kretanja ljudske povijesti. Pogriješno je, međutim, nastavljati Pilar, shvaćanje poput onoga Gumpłowiczewa, da se sociologija ima baviti samo složenim oblicima ljudskog života, a ne pojedincem i obitelji. Baš naprotiv, biološko polazište stavlja pojedinca u središte pozornosti, jer baš on je osnovna stanica ljudskoga društva. Tek kad se to ima na umu, može se — i poželjno je — promatrati pojedinca u interakciji s društvom.¹⁸⁰ Snažno ističući vrijednost monogamnoga braka i obitelji, Pilar napominje kako je obitelj prenositelj i važnoga biološkog čimbenika, »Rasse« — Pilar, naime, koristi njemački oblik te riječi ne nudeći mu hrvatski pandan — kao skupa stanovitih karakternih svojstava i crta. »Rassa« kao sposobnost vladanja nekad se je prenosila nasljednim plemstvom koje je danas izgubilo značenje, ali ni danas — upozorava Pilar na tada tako popularne eugeničke postavke — nije svejedno koga pojedinac uzima za bračnog druga i kakva svojstva prenosi svojoj djeci. Svijest o tome dovela je u Americi i u Njemačkoj, kaže on, do posebnih »kolonija s eugenetičkom crtom«. Obitelj je, dakle, »čuvar socijalnih, kulturnih i rasnih vrednota«, ali je ona, povrh toga, ujedno čuvar ekonomskih vrednota jer nasljeđivanjem osigurava i poboljšava položaj nasljednika odnosno djece koja onda lakše kreću u život.¹⁸¹

Viši oblik socijalnog organizma je pleme, nastavlja Pilar. No, ono nema stalan niti trajan oblik, i čim zauzme određeno područje suočava se sa složenim zadacima političke naravi, pa postupno prerasta u narod.¹⁸² Narod je (a ne rasa!) za Pilara bez ikakve sumnje trajna institucija ljudskoga roda: »Narod kao socijalni elemenat nosioc je svih viših vrijednosti, što ih posjeduje rod ljudski, i to svih vrijednosti bez iznimke. Narod je tvorioc i stvorioc jezika, pisma, umjetnosti, kulture, civilizacije, prava, morala, religije, običaja, kulta itd.«¹⁸³ S narodom počinje povijest, a sve što je bilo prije naroda i na čemu je narod nastao, pripada predpovijesti. Kao što je u *Borbi za vrijednost svoga »Ja«* nekoliko godina prije istaknuo da nema rasno čistoga naroda,¹⁸⁴ tako je i sada Pilar naglasio da su svi narodi nastali miješanjem rasa, pri čemu su se različiti etnički elementi u sklopu

¹⁷⁹ Isto.

¹⁸⁰ Isto. To shvaćanje je Pilar opširno izložio u *Borbi za vrijednost svoga »Ja«*.

¹⁸¹ Isto.

¹⁸² Isto. U *Borbi za vrijednost svoga »Ja«*, 85., 179-189. Pilar je izrazio uvjerenje da hrvatski jezik ne razlikuje *populus* i *natio*, nego za oba ta različita pojma ima istu riječ: narod.

¹⁸³ I. PILAR, »Biološka počela ljudskog života«, 9.

¹⁸⁴ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga »Ja«*, 85., 220-221.

jednog naroda međusobno sukobljavali i borili, da bi u konačnici neki od njih nadvladali i nametnuli se ostalima. A kao što se nekad obitelj štitila krvnom osvetom, tako su se narodi počeli štititi višim oblikom zaštite, izgradnjom sustava moralnih i pravnih pravila. Da bi to moglo funkcionirati, bilo je potrebno razviti nov gospodarski, socijalni i misaoni aparat — državu. Posljedični se zaključak nameće: država je, dakle, također nikla iz potrebe samoodržanja čovjeka. Ona ima trajan karakter i postojat će — uvjeren je Pilar — sve dotle dok postoji ljudski rod. Ona može evoluirati čak i dotle da nastanu »Savezne države Europe' ili čak cijeloga svijeta«, ali će i dalje u supstancijalnom smislu ostati država.¹⁸⁵

U odnosu na svoje shvaćanje o postanku države Pilar će u nastavku teksta napraviti misaoni zaokret u odnosu na svoja izlaganja u *Južnoslavenskom pitanju*. No, zanimljivije je uočiti kako je njegovo predavanje imalo neskrivene aluzije na aktualne političke prilike u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. U korijenu postanka države je, piše Pilar, sila. Međutim, država je mogla postati, ali ne može opstajati samo na sili, jer »sila nema konstruktivne snage«. Zato država može opstati samo i jedino onda »ako počiva na uvjerenju svih svojih članova, da je na zajedničku korist sviju. Samo tako može država dobiti onaj duhovni element, koji se zove državnim misli (*Staatsidee*) i naći si jednu višu idejnu zadaću u svijetu».¹⁸⁶ Ta je Pilarova poruka bila jasna i primjenljiva i u konkretnom prilikama. Ali da bi bila još jasnija, on je podsjetio na Aristotelov aksiomatski poučak: »Država je postala da osigura život, a postoji da osigura dobar život».¹⁸⁷ Tu je Aristotelovu misao — na grčkome — on stavio kao motto podpoglavlja »Država« u *Borbi za vrijednost svoga »Ja«*, u kome je razradio istu ideju.¹⁸⁸ Sugestivna i stvarna moć države je izvanredno velika, ponavlja on i sada, pa nije slučajno što su »klasički narodi« vjerovali da su države stvorili bogovi ili polubogovi. Iz istog je uvjerenja, piše Pilar, nikla predodžba o rimskome caru kao Jupiterovu sinu, formula o vladanju »po milosti Božjoj« ili britanska fikcija o nepogrješivosti kralja. A biološki je potencijal i biološki učinak države izniman: ona svojom politikom i gospodarstvom, ili porazima u ratu, može dovesti do osiromašenja ili iseljavanja svog pučanstva; ona može — poput boljševika u Rusiji — istrijebiti neke dijelove vlastitog življa; ona može utjecati na borbu rasnih elemenata u svome stanovništvu na način da nekim elementima pogoduje, a druge suzbija.¹⁸⁹ Sve to jasno pokazuje, zaključuje Pilar, da Aristotelovu shemu obitelj — općina — država (*polis*) valja dopuniti, i da je »prirodna i biološki fundirana« shema ona koja uključuje četiri socijalna elementa (pojedinaac, obitelj, narod,

¹⁸⁵ I. PILAR, »Biološka počela ljudskog života«, 9.

¹⁸⁶ Isto, 10.

¹⁸⁷ Isto.

¹⁸⁸ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga »Ja«*, 189-199.

¹⁸⁹ I. PILAR, »Biološka počela ljudskog života«, 10.

država) te da ta shema bitno olakšava shvaćanje sociologije i popularizira tu znatnost.¹⁹⁰

Uskoro će Pilar — nesumnjivo pod dojmom jačanja Radićeva pokreta — u tu svoju teorijsku shemu unijeti još jedan element, stalež. No, zasad mu on još nije potreban jer se ne radi samo o tome da je Pilar kritičan i prema Radiću i prema njegovim agrarističkim koncepcijama, ali i prema njegovoj političkoj taktici. No, on kao da hoće sugerirati da mu u predavanju nije do izravnih političkih poruka — makar su one iz predavanja vrlo jasno izbijale i nipošto se nisu mogle upotrijebiti u korist postojeće države ni režima koji joj na čelu, a još manje u korist ideologije o rasnome jugoslavenskom tipu i o »troplemenom narodu« — nego da nastupa kao da teži tek tomu da popularizira sociologiju kao disciplinu. No, i taj je pokušaj mimikrije bio kratkoga daha. Ni tri mjeseca nakon što je predavanje objavljeno, Pilar je 12. ožujka 1925. ponovno u Pučkome sveučilištu, pred 64 slušatelja, održao javno predavanje »Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju«.¹⁹¹ koje je 11. travnja objavljeno također u *Hrvatu* pod neizmijenjenim naslovom.¹⁹² Bilo je to doba u kojem je narodno neraspoloženje zbog proširenja Obznane nad HRSS-om prijetilo otvorenim nemirima, a Stjepan Radić čamio u zatvoru. U predavanju održanom svega dva tjedna prije nego što će — kao što ćemo vidjeti — Radićev sinovac Pavle po stričevu napatku u beogradskoj Narodnoj skupštini pročitati izjavu kojom HRSS priznaje sveukupno političko stanje stvoreno Vidovdanskim ustavom i državu na čelu s dinastijom Karađorđevića, Pilar je ponovio svoja antropološko-sociološka shvaćanja, ali je ujedno nagovijestio temu kojom se bavio već dugi niz godina, ali će se njom još intenzivnije pozabaviti u idućem razdoblju.

Ističući na početku predavanja da su antropologija i etnologija »prirodno postale bitnom sastavinom socijologije«, Pilar je podsjetio na interpretacije grofa Josepha Arthura de Gobineaua i njemački mjesečnik *Politisch-anthropologische Revue* oko kojega je iz Gobineauova učenja stasao »jedan čitavi literarni pokret«. Potom je nabrojio niz njegovih suradnika i naglasio da je popularizaciji osobito pridonio »u Njemačkoj naturalizovani Englez Steward [Stewart] Houston Chamberlain«. Usporedno s njima su jačanju utjecaja antropologije i etnografije na sociologiju pridonijeli Adolf Bastian, Ludwig Gumplowicz, Herbert Spencer i Wilhelm Wundt.¹⁹³ Hrvati, međutim, drži Pilar, i na tom području kaskaju (nitko od njih nije svojedobno mogao napisati ni valjan prilog o hrvatskome narodu za ediciju *Die Völker Österreich-Ungarns!*), pa su ih natkrilili ne samo Mađari, ne-

¹⁹⁰ Isto.

¹⁹¹ *Spomenica Pučkog sveučilišta u Zagrebu*, 39.

¹⁹² I. PILAR, »Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju«, 9-10. U Pilarovoj ostavštini sačuvani su manji dijelovi rukopisa te rasprave, koji završavaju 53. stranicom, ujedno završnim dijelom teksta objavljenoga u *Hrvatu* koji je, kako se iz toga dade zaključiti, Pilarov tekst objavio u cijelosti i bez izmjena.

¹⁹³ I. PILAR, »Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju«, 9.

go zaostaju i za Srbima koji su dali jednoga Jovana Cvijića i Niku Županića, makar je potonji, napominje Pilar, podrijetlom Slovenac.¹⁹⁴

Ističući da svojim predavanjem kani objasniti postanak hrvatskog naroda »u antropološkom pogledu«, Pilar drži da bi za to bio prikladniji izraz *etnagonija*, ali kako bi on stvar učinio samo nerazumljivijom, priklanja se pojmu etnografija, makar je on — prema njegovu mišljenju — neprecizniji čak i od pojma etnologija.¹⁹⁵ Njegova zamisao da bi trebalo razviti »etnagoniju« kao posebnu disciplinu koja bi se bavila postankom naroda — zamisao koja je, izgleda, bila izvorno Pilarova — već sama po sebi kazuje da on u postojećim disciplinama nije nalazio zadovoljavajući i potpun odgovor na pitanje koje ga je zanimalo. No, sad će već pokazati da je produbio svoje poznavanje Spencerova djela. Ne znamo je li izravno (odnosno u prijevodu) čitao njegove spise ili se s njima upoznao posredno, ali su Spencerov utjecaj i njegovo spomenuto tumačenje o ulozi arijske rase (*Aryan race*) u postanku europskih naroda i u povijesti europske civilizacije postali očevidni. Jednako tako će na Pilara bitno utjecati — a povećat će njegov interes za druge Spencerove poglede — stajalište tog autora da je stara perzijska religija, odnosno zoroastrizam, snažno djelovala i na oblikovanje drugih religijskih pokreta, uključujući kršćanstvo i islam.¹⁹⁶

Proces nastanka hrvatskog naroda, nastavlja Pilar u tome svom predavanju, trajao je oko 700 godina, tj. od doseljenja (koje Pilar smješta u 636. godinu) do izbora Anžuvina na ugarsko prijestolje početkom 14. stoljeća. Na taj su proces, ističe on, presudno utjecala »čisto politička data«, jer kao što rasna svojstva utječu na političke prilike, tako i ove djeluju na rase i narode. Hrvatski primjer to jasno pokazuje: otputujemo li u Dalmaciju ili u Bosnu, naći ćemo se u svijetu koji je u kulturnome, socijalnom i misaonom pogledu sasvim drugačiji, napominje Pilar, iako je u rasnome odnosno u etničnome jednak gornjoj Hrvatskoj.¹⁹⁷ Hrvati su, naime, nastavlja on, jednako kao i Srbi i svi Slaveni, pripadnici arijske rase kojoj su pripadali i prastanovnici naših krajeva: Tračani, Iliri i Kelti. Pilar odmah objašnjava što on — navlas isto Ferdi Šišiću i pretežnom dijelu intelektualne javnosti — shvaća pod pojmom Ariji: to su »po starijoj oznaci Indoeuropejci ili Indogermani«; drugim riječima, to je »skupna oznaka za jednu rasu ljudsku« koja je imala određena psihosomatska svojstva. No, već u doba rimskih osvajanja antičke Dalmacije odnosno Ilirika, Tračani, Iliri i Kelti »ni izdaleka više nisu bili čiste arijske pasmine, kao što u opće više na svijetu nema čistih Arijsaca«, jer su »svi postojeći narodi prošlosti i sadašnjosti produkti [...] takovog etničkoga [ist. T. J.] mješanja i ukrštavanja doseljenika sa starosjediocima«, pa to vrijedi i za Hrvate i za Srbe.¹⁹⁸

¹⁹⁴ Isto.

¹⁹⁵ Isto.

¹⁹⁶ H. SPENCER, *The Principles of Sociology*, Vol. I., 820-829 i dr.

¹⁹⁷ I. PILAR, »Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju«, 9.

¹⁹⁸ Isto.

T. Jonjić: *Ivo Pilar prema rasnom učenju i eugenici*

Hrvati, naime, piše Pilar, uopće nisu prvi Slaveni koji su naselili današnje hrvatske zemlje, nego su njih već nastavala različita slavenska plemena koja su Hrvati »organizovali politički, stvorili hrvatsku državu, u kojoj su oni bili vladajući elemenat, te su u toku stoljeća sve ostale i slavenske i neslavenske elemente i asimilirali u jeziku i kulturi, a tu je onda asimilacijom najrazličitijih elemenata nastao hrvatski narod. Hrvatski je narod isto tako jedan produkt narodne asimilacije najrazličitijih elemenata, kao i svaki drugi narod na svijetu».¹⁹⁹ Najvažnija i dominantna sastavnica hrvatskoga naroda u antropološkome i etnografskom smislu, drži Pilar, jest ona slavenska, dakle — arijska. No, slabo je zamijećena nepobitna činjenica, naglašava Pilar, da se Slaveni svagdje u povijesti pojavljuju kao poljodjelci, pače kao seljaci. To su primijetili tek Johann Gottfried Herder i Filipp Jakob Fallmeyer. Pilar nastavlja da ga je ta pojava dugo mučila i da je prvotno držao kako to vjerojatno potječe odatle što je pradomovina Slavena bila zemlja pogodna za poljodjelstvo. No, s vremenom je promijenio mišljenje i došao do spoznaje da »poljodjelačka priroda Slavena« svoj izvor ima u religiji. Prirodni uvjeti u prednjoj Aziji, napose u Iranu, pogodovali su razvitku poljodjelstva, pa su dovodili i do sukoba poljodjelskih i nomadskih elemenata. Uslijed toga se, usporedno s dubokom iranskom filozofijom, razvio »jedan socijalno religiozni pokret, kojemu je svrha bila, da čovjeka prisili, da živi samo od produkata zemlje, a da napusti uživanje životinjske hrane. Taj je pokret personificiran u poznatoj ličnosti Zaratuštre (Zoroastra), velikoga perzijskog proroka i reformatora.«²⁰⁰ Zapravo je taj pokret, smatra Pilar, nastao prije Zaratustre, a ovaj je »samo jedan vidljivi eksponat jedne socijalne borbe, koja je stoljećima trajala.«²⁰¹ Slijedom toga Pilar dolazi do zaključka koji predstavlja »potpunu novost« i koju on »kao glazbenik znanosti« mora označiti tek hipotezom. Ona glasi: Slaveni su »samo antropološki produkt toga velikoga socijalno-religioznog pokreta, praktički nosioci njegovih ideja i forme života u Evropu«, a poput bršljana su se širili svagdje gdje je bilo »zemlje podesne za zemljotežnju.«²⁰² Tek tom hipotezom se, smatra Pilar, može objasniti »onu često opaženu značajku, da su Slaveni slabo državotvorni i politički živalj«: oni žive samo od zemlje, pa zato i stvaraju samo one socijalne i političke organizacije koje su nužne za posjedovanje i obradu zemlje. Zato se među njima dugo — a kod Hrvata i kod Srba sve do danas! — održala zadruga.²⁰³

Nije to bilo sasvim točno, jer zadruge nisu bile specifično (južno)slavenski oblik gospodarenja, niti su se održale samo kod Hrvata i Srba, ali je slična predodžba prevladavala u javnosti.²⁰⁴ Na negativne psihološke, gospodarsko-socijal-

¹⁹⁹ Isto.

²⁰⁰ Isto.

²⁰¹ Isto.

²⁰² Isto.

²⁰³ Isto.

ne i političke posljedice zadružnog oblika života Pilar je, kao što je spomenuto, na Šišićevu tragu opširno upozoravao u svojoj knjizi iz 1922. godine,²⁰⁵ ali je kasnije, u predavanju o krizi kapitalizma u listopadu 1931. upravo osuvremenjeni zadružni model ponudio kao pravi izlaz iz financijske i moralne krize zapadnoga društva.²⁰⁶ No, u knjizi iz 1922. on je već u uvodnim napomenama spominjao poznatoga njemačkoga pravnog pisca i sociologa Rudolfa von Jheringa (1818.—1892.) koji je tvrdio da je zadružni oblik života tipičan za sve arijske narode,²⁰⁷ a sada je u tome našao formulu kojom se rješava dodatni problem: više nije posrijedi samo obračun sa svakim oblikom kolektizma radi izgradnje cjelovite individualnosti, nego je potrebno riješiti tajnu socijalno-religioznog pokreta koji je oblikovao Slaveni, pa time i Hrvati. Zbog tih razloga, nastavlja on u svom predavanju iz ožujka 1925., Slaveni nisu ni pravi ratnici, iako su pri obrani svoje grude znali pokazati iznimno junaštvo. No, oni su uvijek bili spremni prignuti šiju ako im se ne dira u posjed zemlje. Odatle njihova česta simbioza s nomadsko-ratničkim uralo-altajskim i germanskim narodima: ako im ovi nisu dirali u posjed zemlje, Slaveni su mogli trpjeti njihovu dominaciju.²⁰⁸

Prije nego što taj model primijeni na pojavu »bogumilstva« u Bosni i islamizaciju tamošnjega življa, Pilar će jasno aludirati na seljačke pokrete koji su tada dominirali u hrvatskome, bugarskom, poljskom, pa i u srpskome političkom životu, ističući: Slaveni su, dakle, »nosioci seljačkog tipa života u Evropi. U seljaštvu svih država Evrope imade stanoviti procenat slavenske krvi a pošto se tip evropskih država osniva upravo na tom seljačkom staležu, to su Slaveni, ako ne glavna, ono jedna od glavnih osnovaka savremene ljudske civilizacije i kulture«.²⁰⁹ Slavensko pučanstvo na Balkanu je, dakle, prema Pilaru, nastalo na isti način: širenjem u potrazi za obradivom zemljom. No, kad je ta faza okončana, još je nedostajao politički oblik tog širenja, i baš tada na povijesnu pozornicu nastupaju Hrvati koji čitavu to amorfnu i apolitičku slavensku masu organiziraju u hrvatsku državu, koja je onda — slično kao kod drugih država — pomogla da se svi ti elementi postupno stope u jedinstveni hrvatski narod. Na pitanje tko su bili Hrvati, Pilar odgovara: Hrvati su bili slavensko pleme koje u rasnom pogledu jest bilo slavensko, ali čija je slavenska rasa bila čistija nego u drugih Slavena s kojima su došli u doticaj. Oni su, drži on, morali biti istovjetni onoj »ak-

²⁰⁴ Usp. Ivan BULIĆ, *Kućna zadruga: podloga porodične i privredne organizacije u Južnih Slovena*, Split, 1938. Kratki pravno-povijesni pregled kućnih zadruga u banskoj Hrvatskoj donosi Milan SMREKAR, »O seljačkih zadrugah i njihovom razvitku«, u: *Zakon o zadrugah od 9. svibnja 1889. sa Provedbenom naredbom i svimi ostalimi nanj odnosjećimi se naredbami i propisi*. Sastavio i tumačem providio Milan Smrekar, 2. prer. i dop. izdanje, Zagreb, 1898., 1-11.

²⁰⁵ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga »Ja«*, 10-12, 212, 241, 296 i dr.

²⁰⁶ I. PILAR, »Kriza kapitalizma kao spoznajni i socijalno politički problem«, *Pilar*, br. 11(1), 108-111; T. JONJIC, »O gospodarskoj krizi kao o filozofskom pitanju«, *Pilar*, br. 11 (1), 90.

²⁰⁷ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga »Ja«*, 13.

²⁰⁸ I. PILAR, »Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju«, 9.

²⁰⁹ Isto.

T. Jonjić: *Ivo Pilar prema rasnom učenju i eugenici*

tivnoj rasi« koja je stvorila poljsku i češku državu, te dala veliki dio ljudskoga materijala za poljsko, češko, mađarsko, a dijelom i njemačko plemstvo. Zato njihova državotvorna djelatnost zapanjuje: svagdje gdje se oni pojavljuju, niču zametci državnih tvorbi.²¹⁰

Nema nikakve sumnje da je ta formulacija 1925. bila i jasna politička poruka: Hrvati će ostati vjerni svojoj tradiciji i svojoj povijesti samo onda ako nastave borbu za vlastitu državu. No, pobjeda i dominacija Hrvata te stapanje predhrvatskih Slavena, Hrvata i neslavenskih elemenata u jedan narod, piše dalje Pilar, ugrozili su Romane koji su se povukli u dalmatinske gradove. Ondje su se bavili trgovinom i novčarstvom, pa su zato postali politički važni hrvatskim narodnim vladarima. Uz pomoć Mletaka i Rima, oni su uspjeli izboriti utjecaj na hrvatskome vladarskom dvoru koji je u drugoj polovini 11. stoljeća već uvelike romaniziran. Na taj nepovoljni proces Hrvati odgovaraju stvaranjem narodne stranke, vraća se Pilar na svoje (zapravo Milobarovo) staro tumačenje propasti hrvatske narodne dinastije i države, te započinju »borbu za narodnu i državnu crkvu«. Ta »rasna borba« u kojoj je na jednoj strani slavenski element pod hrvatskim vodstvom, kasnije potpomognut savezom s Mađarima, a na drugoj strani romanska stranka »pod vodstvom pape« (sic!), bila je strahovita i u konačnici je srušila hrvatsku državu, ali je pomogla da se Hrvati održe kao slavenski narod.²¹¹

Kad je 1102. u Križevcima sklopljen ugovor hrvatskih plemena i kralja Kolomana odnosno Pacta conventa, Ugarska je još uvijek u većini bila slavenska zemlja, ističe Pilar, a tek je vladajući tanki sloj bio mađarski. Drugim riječima, zaključuje on, osnovna misao hrvatske etnologije (sic!) svodi se na to da je hrvatska narodnost formirana u borbi protiv romanstva, u kojoj borbi su se slavenski Hrvati i predhrvatski Slaveni stopili u jedinstveni hrvatski narod.²¹² Tu svoju narodnu individualnost Hrvati su neprekinuto zadržali do današnjega dana, a ona se očituje i u tome što oni imaju »i svoje posebno političko-socijalno htijenje«. No, od 1309. sve do danas, nastavlja Pilar, oni su u nezahvalnu položaju, jer »vode borbu za održanje svoje narodnosti bez pomoći vlastite države«. Prvi odsjek te borbe bio je mađarski period koji traje do pada Bosne. Mađari su, naime, iskoristili bogumilski pokret u Bosni da s katoličkim Hrvatima povedu križarske vojne protiv Bosne. Samo bogumilstvo, naglašava Pilar, »vrlo je nepovoljno djelovalo na narodnu snagu Hrvata«.²¹³ Odgovarajući na taj napad Mađara i katoličkih Hrvata, bogumili su, prema Pilaru, pozvali Osmanlije, a po njihovu dolasku i prešli na islam, pa su tako nastali bosanski muslimani. Tada počinje novo, osmanlijsko razdoblje koje za Hrvate nije bilo teško samo zbog gubitka

²¹⁰ Isto, 10.

²¹¹ Isto.

²¹² Isto. Zanimljivo je primijetiti da je M. ŠUFFLAY, »Hrvati u sredovječnom svjetskom viru«, *Sveslavenski zbornik*, Zagreb, 1930., 214-241, upozorio na teze mađarskog povjesničara Eleméra Moóra iz 1928. godine, prema kojima se slavenski element nalazi u temeljima mađarske države.

²¹³ I. PILAR, »Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju«, 10.

Bosne, nego i zbog toga što je osmanlijska vladavina za sobom donijela i kolonizaciju orijentalnih etničkih elemenata iz čitave prostrane Osmanske Carevine. A nakon što su Hrvati 1527. izabrali Habsburgovce, za osmanlijske su vlasti hrvatski katolici postali protudržavni, neprijateljski element. Zato su se oni iseljavali, pa je usporen proces asimilacije koloniziranoga pučanstva, a poseban problem počinju predstavljati Vlasi koje Osmanlije naseljavaju u većemu broju.²¹⁴

Drugim riječima, privodi Pilar kraju svoje izlaganje, »etnografska sastavina pučanstva na teritorijumu pod turskom [vladavinom] iz temelja bi izmijenjena, i to na štetu Hrvata«, a sličan se je proces odvijao i u drugim hrvatskim zemljama koje su bile izložene kolonizaciji Mađara i Nijemaca, a u manjoj mjeri i Čeha, Slovaka i Rusina. To je u znatnoj mjeri prekinuto 1918. godine, ali ne će nikad u cijelosti prestati jer to diktira geopolitički smještaj hrvatskih zemalja odnosno prirodna težnja srednje Europe prema Jadranu. No, ti tuđinci više nisu tako opasni jer nemaju političku vlast (sic!). Što se, pak, odnosi »etničkih faktora« u Kraljevini SHS tiče, svaki od njih mora računati »sa onima etničkim elementima, koje su stoljeća u njegov krug naplavila«, pri čemu će onaj od »triju glavnih etničkih elemenata S.H.S.« koji bude »od svoga antropološkoga materijala umio izgraditi najsnažniji i najvaljaniji antropološki tip, na njemu će ostati carstvo«.²¹⁵

Jasno je, dakle, da Pilar u tom razdoblju razmišlja o potrebi »izgradnje antropološkoga tipa«, što za nj znači jačanje slavenskog elementa napose u hrvatskome narodu. No, to ne znači nužno uvođenje eugeničkih mjera, nego izbjegavanje tendencija u kojima bi se neslavenski elementi koji su se tijekom povijesti ugnijezdili u srpski narodni život, širili u hrvatske zemlje i u njima preuzeli dominantnu ulogu. Takav zaključak nameće sadržaj nekoliko predavanja u Pučko-me sveučilištu koje je Pilar održao 1926. godine, kad su političke prilike ipak bile nešto drugačije i kad je, nakon razdoblja apstinencije (koje je on smatrao recidivom tradicionalnoga pravaškog oporbenjaštva), nastupilo vrijeme »državotvornosti«, tj. aktivnog nastojanja hrvatske političke elite da sudjeluje u obnašanju vlasti i da se — Pilarovom parafrazom poznate Mažuranićeve dosjetke — u postojećem paklu aktivno traži mjesto na kojem je najmanje vruće. Tako je on 28. siječnja 1926. pred 143 slušatelja održao prvi dio javnog predavanja »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda«, ²¹⁶ 18. veljače je pred 85 slušatelja izlagao na temu »Rad kao socijalan i kao filozofijski problem«, ²¹⁷ a 15. travnja iste godine pred 79 slušatelja u Pučkom je sveučilištu održao drugi, završni dio javnog predavanja »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda«. ²¹⁸ Komplementarni su

²¹⁴ Isto.

²¹⁵ Isto.

²¹⁶ *Spomenica Pučkog sveučilišta u Zagrebu*, 42.

²¹⁷ Isto, 43.

²¹⁸ Isto, 42.

tim predavanjima njegovi već spomenuti članci o hrvatskim narodnim manama koje je poslao na natječaj što ga je raspisao *Hrvatski radiša*.

Dvodijelno predavanje »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda« objavljeno je u osam nenumeriranih nastavaka nejednakog opsega također u federalističkome *Hrvatu*, početkom travnja, odnosno u prvoj polovici lipnja 1926. godine.²¹⁹ Sama teza da i narodi i kulture žive, rastu, napreduju, pa i propadaju, nije bila osobito originalna. O njoj je, primjerice, u hrvatskome tisku Šufflay pisao već sredinom 1905. godine, osvrćući se na istraživanja američkoga antropologa Daniela Garrisona Brintona, objavljena u *Politisch-anthropologische Revue*,²²⁰ a naročito ju je popularizirao njemački filozof Oswald Spengler svojim djelom *Propast Zapada* koje je objavljeno u proljeće 1918., ali je nakon Prvoga svjetskog rata doživjelo veliki publicitet.²²¹ No, kao što je spomenuto, pri ocjeni Pilarovih predavanja uvijek treba imati na umu društveni i politički kontekst u kojem su održana. Bilo je to doba sudjelovanja Hrvatske seljačke stranke u jugoslavenskoj vladi, što je kritizirano s raznih strana i s različitih pozicija. Međutim, u skladu sa svojim uvjerenjem da se samo iz pozicije vlasti mogu cjelovito promicati nacionalni interesi, Pilar je bio među onima koji su odobravali izlazak Radića i njegove stranke iz apstinencije. Zasigurno su mu imponirale i neke izjave koje je njegov stari znanac, sada ministar prosvjete, davao protiv političkih aspekata crkvenog djelovanja, ali je nesumnjivo bila važnija činjenica da je Radić pokušao ispraviti bar dio nepravdi koje su Hrvatima bile nanesene prethodnih sedam godina. Rehabilitirao je i ponovno aktivirao oko 400 hrvatskih učitelja i četrdesetak profesora, polučio podignuće visoke trgovačke i prometne škole u Zagrebu u Ekonomsko-komercijalnu visoku školu s rangom fakulteta. Istodobno se oštro suprotstavio tendenciji stvaranja Jugoslavena školskim odgojem jer će to, kako je isticao, učiniti život, dok smo mi danas Srbi, Hrvati i Slovenci.²²² Zasad, doduše, nema podataka o tome je li novi ministar pomagao i pripreme za kranimetrijska mjerenja zagrebačkih školaraca koja je u to doba provodila Antropološka sekcija Sociološkog društva, ali je sasvim jasno da se protiv volje ministara prosvjete (koji resor je sredinom travnja 1926. preuzeo Miloš Trifunović) te ministra narodnog zdravlja Slavka S. Miletića to ne bi moglo provesti.

U spomenutom predavanju »o životu i smrti, dizanju i padanju naroda« Pilar je pokazao da je donekle modificirao sociološka gledišta koja je zastupao koju

²¹⁹ I. PILAR, »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda«, (1-8), *Hrvat*, Zagreb, 8/1926., br. 1880 (3. IV. 1926., 21-22), br. 1929 (5. VI. 1926., 6), br. 1930 (7. VI. 1926., 4), br. 1931 (8. VI. 1926., 4); br. 1932 (9. VI. 1926., 4); br. 1933 (10. VI. 1926., 4); br. 1934 (11. VI. 1926., 4); br. 1935 (12. VI. 1926., 7).

²²⁰ M. ŠUFFLAY, »Bolesti naroda«, *Obzor*, 46/1905, br. 139, 17. VI. 1905., 1-2. Usp. Dr. Milan pl. Šufflay. *Izabrani eseji, rasprave i članci*, Darko Sagrak, ur., Zagreb, 2000., 229-232.

²²¹ Bilješke u Pilarovoj ostavštini pokazuju da je i on studirao Spenglera, iako mnoge njegove zaključke i ocjene nije prihvatao.

²²² Rudolf HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, Izdalo Kulturno-historijsko društvo »Hrvatski rodoljub«, Zagreb, 1942., 299-302; Franjo TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1941.*, sv. I., Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1993., 460-463.

godinu prije. Još naglašenije nego prije osporio je mehaničko uspoređivanje ljudskog organizma s narodom odnosno primjenu »antropomorfno naziranja« na povijest naroda, odlučno tvrdeći da nije moguće na skup organizama doslovno prenijeti zakon koji se odnosi na samo jedan organizam. Nema, naime, nikakve dvojbe da nam povijest pokazuje — tumači on — kako su neki narodi nestali (Kaldejci, Asirci, Feničani, Rimljani itd.), drugi su s nekadašnje veličine spalili na neznatne ostatke (nekadašnji Egipćani, Grci, Kelti, Tatari itd.), a neki svojedobno jedva poznati i zamjetni narodi sad izlaze na povijesnu pozornicu. Drugim riječima, kaže Pilar, mi još živimo »u periodu koju smijemo, dapače i moramo nazvati nacionalističkom«, ali o postanku naroda zapravo znademo vrlo malo.²²³ Upravo propast jednih i dizanje drugih naroda jasno pokazuju da narodi ne moraju umrijeti, iako njihova stagnacija i propast u određenoj mjeri podsjećaju na stagnaciju i propast pojedinca. Potom je Pilar izložio dostignuća moderne biokemije i medicine te upozorio na važnost koju za pojedinca, a posljedično i za zajednicu, imaju umjeren život i ustezanje od prekomjerne hrane i tjelesnog uživanja. Učinio je to upravo prema shemi koju je zastupala službena medicina i koja se u to vrijeme promicala na stranicama *Glasnika Ministarstva narodnoga zdravlja* (koji je prestao izlaziti krajem 1925., ali je obnovljen u drugoj polovici 1927.) te *Glasnika Centralnoga higijenskoga zavoda*. Naglašavajući da je takav životni režim i njemu samomu pomogao da se izliječi od teškog oblika neurastenije, Pilar je krenuo objašnjavati antropološke, sociološke i druge momente o kojima ovisi sudbina naroda. Za nj nema nikakve dvojbe da su moralna degeneracija i smanjenje prirodnog prirasta (»sustav dvoje djece«) među glavnim razlozima propasti naroda, a uzrok je tim pojavama uljuljivanje u sigurnost koju donose politička moć, blagostanje, luksuz te neumjereno uživanje u jelu i piću. Prema njegovu mišljenju, nema jasnijeg primjera za to od sudbine Rimljana koji su propali baš zato što su prethodno zagospodarili svijetom te su se potom prepustili tjelesnim užicima i dekadenciji uslijed čega je došlo do fiziološke degeneracije koja, uvjeren je Pilar, vodi izravno kulturnoj degeneraciji.²²⁴

Međutim, nisu samo materijalni, fizički čimbenici sudbonosni za razvitak naroda. Od »idejnih momenata« koju utječu na njihovu propast ili napredak, nastavlja Pilar u svome predavanju o razvitku naroda, na prvom je mjestu religija: »Religija igra u životu naroda najveću, upravo sudbonosnu ulogu. Sudbina rasa i naroda ovisi upravo o tome, uz koju religiju taj narod prione.«²²⁵ Potom nastavlja tumačiti zašto je tako: pravi impulsi za ljudsko djelovanje samo prividno dolaze iz racionalnog područja, u stvarnosti su oni potekli iz iracionalnoga, osjećajnog dijela ljudske osobnosti. Upravo to je područje kojim dominira religija koja može čovjeka navesti i na poduzimanje najneprirodnijih djela. Zato se ne

²²³ I. PILAR, »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda«, (1), *Hrvat*, br. 1880, 3. IV. 1926., 20.

²²⁴ Isto, 21-22.

²²⁵ I. PILAR, »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda«, (2), *Hrvat*, br. 1929, 5. VI. 1926., 6.

T. Jonjić: *Ivo Pilar prema rasnom učenju i eugenici*

treba zavaravati, napominje Pilar, kao što se to učinilo znanstvenicima 19. stoljeća, da se religiju može nadoknaditi znanošću. To je silna zabluda, kaže on, i to zabluda koja je za posljedicu imala »dogmatizovanje znanosti« odnosno pretvaranje bezvjerstva u svojevrsnu novu religiju. Danas se sa sigurnošću može kazati, naglašava Pilar, da široki slojevi pučanstva nikad ne će moći živjeti bez religije.²²⁶ No, važnost religije izvire iz još jednog aspekta, aspekta koji nema iracionalnu dimenziju. Velika, čak presudna uloga religije, piše dalje Pilar, potječe odatle što je ona »ujedno i jedan zaokružen sistem praktične filozofije«, pa su mnoge religije tek filozofski sustavi koji su oblikovani u religijskoj formi. Čak i one religije čiji osnivači nisu imali duboku filozofsku spremu, u kasnijoj su fazi svog razvitka tražile filozofsku podlogu. Tako je, primjerice, kršćanstvo koje je »po biti svoga osnivatelja samo jedan grandiozni etički pokret«, kroz sv. Pavla dobilo filozofsku podlogu (iako se je paulinizmom, napominje Pilar, po sudu mnogih, otuđilo od prvobitnih Isusovih ideja).²²⁷

Nazivajući i sebe kršćaninom, Pilar je potom dometnuo kako »mi kršćani« danas u djelima kršćanskih autoriteta i u patristici lako prepoznamo utjecaje stoičke filozofije, Platona i Aristotela. Također i islam, koji — prema Pilaru — »nije etički pokret kao kršćanstvo, nego jedna religija sa pretežno socijalnim i državno-političkim tendencijama, i koji takodjer po svome osnivatelju nije dobio osobito duboke filozofske fundacije, slično kao i kršćanstvo posize za misaonim gorostasom Aristotelom«.²²⁸ Zato se aristotelizam udomaćio u arapskoj filozofiji, nastavlja on na istome mjestu, dodajući kako je sličnih pojava bilo i u BiH, gdje je otac sadašnjega prvaka JMO-a Mehmeda Spahe bio poznati aristotelist. Važnost religije za sudbinu naroda, nastavlja Pilar, izvire još iz toga što je religija kao takva nositeljica »svjetozrenja« odnosno »svjetonazora«, pa sudjeluje kod stvaranja ne samo individualnoga, nego i nacionalnoga karaktera. Nitko ne će poreći — podsjeća on — da je katolicizam pridonio stvaranju francuskoga karaktera, ili protestantizam engleskoga. No, to isto vrijedi i za Hrvate i za Srbe: na njihovo oblikovanje kao dvaju zasebnih naroda sigurno su utjecali i drugi momenti, poput rase i odvojenih povijesti, ali ništa nije imalo tako snažan utjecaj kao što su ga imali katolicizam i pravoslavlje.²²⁹ Pritom se može donijeti općenita ocjena, kaže Pilar, da je religija »dobro sredstvo za afirmaciju« onda kad narodu daje biološku snagu. To vrlo jasno pokazuju Kinezi i Židovi, jedina dva velika historijska naroda koji su preživjela tisućljeća povijesti: kod oba ta naroda to je postignuto na približno sličan način — »religioznim kultusom institucije obitelji«.²³⁰

²²⁶ Isto.

²²⁷ Isto.

²²⁸ Isto.

²²⁹ I. PILAR, »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda«, (3), *Hrvat*, br. 1930, 7. VI. 1926., 4.

²³⁰ Isto.

No, kao što religije pomažu afirmaciji naroda (jer u protivnome postaju uzrokom narodne smrti), vrijedi i obrnuto: mogu napredovati samo one religije koje svojim vjernicima daju snagu da se afirmiraju u životu.²³¹ Zato se može reći da nije svaka religija za svaki narod, uvjeren je Pilar.²³² Klasičan primjer utjecaja religije na jačanje naroda, prema njegovu mišljenju, pruža zoroastrizam u Perziji: narodni preporod Perzijaca započinje obnovom »jedne snažne i dobre religije« kao što je zoroastrizam koji je obnovio snagu perzijskog naroda i dao mu sposobnost za narodnu veličinu. »Tako u vlastitoj našoj historiji vidimo rastvaranje bogomilstva, koje je u svom početku jedan hrvatski narodni religiozni pokret, a po vremenu [vremenom je] postalo jedan osnovac bosanskoga separatizma i bosanske države«, no kad se ono dogmatski približilo katolicizmu i pravoslavlju te izgubilo svoje prvobitne značajke — o čemu, kao što ćemo vidjeti kasnije, prema Pilaru jasno govori oporuka gosta Radina Butkovića iz 1466. godine — propala je bosanska država.²³³ Religija je, dakle, prema Pilaru, »najvažniji idejni momenat« koji utječe na narodni život, a za njim slijede narodna kultura, politički i geofizički čimbenici.²³⁴ Uz njih treba imati na umu i »momenat rasni ili etnički«, nastavlja on, pokazujući da ni sam ne razlikuje precizno rasu od etnosa. To nije moguće shvatiti, kaže on, ako nemamo na umu prirodu naroda: »Narod je jedan više jezični, kulturni i historičko-državni, nego etnički ili rasni pojam. Drugim riječima: naroda, koji bi bili rasno čisti i jedinstveni, danas nema. Svaki narod na svijetu je produkt etničkoga miješanja od više naroda i više rasa. To proizlazi iz one moralne sheme, po kojoj postaju narodi.«²³⁵

Svi »historički narodi«, vraća se Pilar svomu starom tumačenju, nastali su na isti način: jedno jako pleme podvrgava svojoj vlasti druga plemena na određenom području te za održavanje svoje vlasti organizira aparat koji se naziva državom. Unutar te države tijekom stoljeća se asimiliraju svi stanovnici, pa nastaje jedan jezik, jedna historijska tradicija, jedan mentalitet, dakle i — jedan narod.²³⁶ Na taj način je nastao i hrvatski narod, pri čemu je prilično jasno, naglašava Pilar, da stari Hrvati, koji su pokorili ostale slavenske i neslavenske elemente te im nametnuli svoju vlast i ime, »jedva su bili etnički (sic!) jedinstveni. Moramo si najvjerojatnije i kod njih predstaviti gospodujuće elemente čisto arijske pasmine (sic!) i onda sluge i robove finskoga i turanskog podrijetla.«²³⁷ Nakon toga su se Hrvati miješali s brojnim drugim narodima pa su postali zapravo etnički mozaik. A dok u praksi vlada tendencija da se svi ljudi smatraju jednakima, primje-

²³¹ I. PILAR, »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda«, (4), *Hrvat*, br. 1931, 8. VI. 1926., 4.

²³² I. PILAR, »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda«, (5), *Hrvat*, br. 1932, 9. VI. 1926., 4.

²³³ Isto.

²³⁴ Isto.

²³⁵ Isto.

²³⁶ ISTI, »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda«, (6), *Hrvat*, br. 1933, 10. VI. 1926., 4.

²³⁷ Isto.

T. Jonjić: *Ivo Pilar prema rasnom učenju i eugenici*

čuje Pilar, noviji smjerovi u znanosti hoće pokazati kako su ljudske rase nejednake. Središnje mjesto u tom smjeru predstavlja rasprava grofa Gobineaua koji je to učenje, prema Pilaru, konačno uveo u znanost. Međutim, »u taj izvanredno zapleteni problem mi se ne možemo upustiti, tim manje, što mi danas još nemamo točno određenoga pojma što je to 'rasa'. Naša jezična praksa uzima ovaj pojam izvanredno široko, jer se govori o latinskoj rasi, a svaki i malo antropološki naobraženi čovjek zna, da pogotovo Latini, a u potpunoj strogosti pojma ni Slaveni nisu nikakova rasa, nego jedan etnički i rasni konglomerat.«²³⁸

Pilar zato zaključuje: prvo, svi postojeći narodi su rasni i etnički konglomerat; drugo, nisu sve rase jednako »obdarene«, ali tu tvrdnju ne treba uzimati apsolutno, što pokazuje već činjenica da Kinezi imaju kulturu koja je u neprekinutu kontinuitetu stara šest tisućljeća, i treće, sposobniji narodi imaju više političke vlasti i gospodstva.²³⁹ Novi problem, priznaje Pilar, nastaje, međutim, onda kad se hoće definirati ta »sposobnost«, tim više što je očito da ona nema veze samo s rasnom podlogom, nego i s religioznim i historijskim odgojem te s »biološkim probirom« — to je njegov prijevod njemačke imenice *Auslese* — odnosno smišljenim (eugeničkim) poticanjem snažnijih elemenata. Na hrvatskome se i na srpskom primjeru ta razlika prilično jasno vidi, drži Pilar koji smatra da je pravoslavlje zaslužno za naglašeniji politički dar te za snažniju volju i aktivniju inteligenciju kod Srba, dok je katolištvo odgajalo apolitičan element, ali je zato naprednije u kulturnome i u etičkom pogledu.²⁴⁰

U završnome dijelu predavanja Pilar je napomenuo kako je antropologija mlada znanost, pa je na temelju dotadašnjih njezinih rezultata »vrlo teško stvarati zaključne sudove«.²⁴¹ Nakon te ograde ocjenjuje da se ipak može držati kako je za sudbinu naroda vrlo važan njegov etnički odnosno rasni sastav, kao i otporna snaga vodećega sloja koji kod pripadnika arijske rase općenito propada zbog odavanja životnim porocima i neumjerenostima. Mi zasad, kaže on, još ne znamo rezultate »svjestne eugenetike« koju su u posljednjim desetljećima počeli provoditi »kulturni narodi, na čelu im sjeverni Amerikanci, a za njima Nijemci, Englezi, Skandinavci, čak su i Madžari počeli u tom smjeru raditi«, ali Pilar ne isključuje mogućnost da neki nov tip, nastao miješanjem arijaca s drugim rasama, dostigne, pa i prestigne arijce.²⁴² Videći očito u tome prigodu za Hrvate i druge Slavene koji su također takva jedna »mješavina«, Pilar zato predlaže da jedna »praktična eugenetika« utvrdi jedan stalni tip (*Dauertypus*) koji će harmonično povezati sve te raznorodne elemente i dati da njihove odlike dođu do izražaja. Uz to je za povoljan razvitak naroda potrebno razvijati fizičku, a s njom

²³⁸ Isto.

²³⁹ I. PILAR, »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda«, (7), *Hrvat*, br. 1934, 11. VI. 1926., 4.

²⁴⁰ Isto.

²⁴¹ I. PILAR, »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda«, (8), *Hrvat*, br. 1935, 12. VI. 1926., 7.

²⁴² Isto.

skopčanu i duševnu i moralnu snagu, te težiti etičkome harmoniziranju i formuliranju »povoljne misaone organizacije u jednoj visoko stojećoj religiji i filozofiji, koja tome narodu odgovara, daje mu snagu, da znade preboljeti, dotično paralizirati pojave kulturne degeneracije i stvoriti toliku političku i kulturnu stabilnost za svoje narodno djelo, da se može etnički formirati u jedan trajan, za život sposoban tip«. ²⁴³

Da su svi narodi »rasne mješavine« i da »čistokrvnih naroda« uopće nema, Pilar je ponovio i u svome članku o »sistemizovanju sociologije« koji je ujesen 1927. objavljen u *Mjesečniku*. ²⁴⁴ Malo nakon toga izišao je i četvrti od spomenutih Pilarovih tekstova iz ciklusa koji su posvećeni sociološko-antropološkim temama. Taj se tekst bavi djelovanjem Antropološke sekcije Sociološkog društva u Zagrebu. ²⁴⁵ Pilarovi podatci o nastanku te sekcije razlikuju se od onih koji su objavljeni u časopisu *Priroda*. Taj je časopis u broju za listopad i studeni 1925. obavijestio kako je sekcija osnovana 28. prethodnog mjeseca (dakle vjerojatno 28. rujna) u Sociološkome društvu, na sjednici kojom je predsjedao predsjednik Društva dr. Adolf Mihalić. U odbor su, piše *Priroda*, izabrani Boris Zamik kao predsjednik te Pilar kao podpredsjednik, a Milovan Gavazzi i Vladimir Tkalčić kao članovi. ²⁴⁶ S obzirom na intenzitet Pilarova bavljenja tom problematikom, ali i s obzirom na današnje kvaziznanstvene manipulacije tim dijelom njegove aktivnosti, vrijedi opširnije navesti dio teksta objavljenoga tom zgodom u *Prirodi*:

»Sekciji je zadaća, da u skladu s pravilima Sociološkog Društva i kao njegov sastavni dio pobudi u našoj javnosti interes za antropologiju i razne njezine discipline, te da osnuje akciju za provodjenje antropoloških studija u našem narodu.

Moderna antropologija, kao nauka o biološkom razvoju i rasnom sastavu čovječjeg roda te o čovjeku kao članu žive prirode, zasnovana je na suvremenim tečevinama biologije i njezinih grana, naročito nauke o nasledjivanju (mendelizma).

Na tim solidnim temeljima, uz primjenu podesnih metoda mjerenja i opažanja (antropometrije, somatoskopije, ispitivanja inih fizičkih i intelektualnih osobina i t. d.), zasnovan je dalekosežan antropološki rad, koji ide za biološkim ispitivanjem i klasifikacijom čovječanstva i njegovih pojedinih dijelova.

²⁴³ Isto.

²⁴⁴ I. PILAR, »O sistemizovanju socijologije«, *Mjesečnik. Glasilo Pravničkog društva*, 53/1927., br. 8-9, Pravničko društvo u Zagrebu, Zagreb, kolovoz-rujan 1927., 345-353. Taj je članak pod naslovom »O sistematizovanju sociologije« objavljen u časopisu *Pilar*, 6/2011., br. 12 (2), 85-94. Spomenuti citat nalazi se na str. 91.

²⁴⁵ I. PILAR, »O radu antropološke sekcije Socijološkoga društva u Zagrebu«, *Obzor*, 68/1927., br. 311, 20. XI. 1927., 2-3.

²⁴⁶ »Antropološka sekcija Sociološkog Društva«, *Priroda*, 15/1925., br. 8-9, Zagreb, listopad-studen 1925., 153-155.

T. Jonjić: *Ivo Pilar prema rasnom učenju i eugenici*

Veliku vrijednost i važnost imade antropologija osobito u praktičnoj primjeni na razne druge nauke, etnologiju, nauku o populaciji, socijalnu higijenu, eugeniku, te na sociologiju kao posebnu nauku o ljudskom društvu.

Kod nas su osobito na prehistorijskoj antropologiji radili neki ozbiljni stručnjaci kao Truhelka, Županić, M. Vasić, a osobito Gorjanović-Kramberger, čija su istraživanja o 'Krapinskom čovjeku' jedno klasično djelo svjetske znanstvene literature.

Antropološko je izučavanje recentnog pučanstva međutim kod nas, pogotovo u Hrvatskoj, još malo obradjeno; za Bosnu imade već lijepih početaka u istraživanjima Glucka, a za Srbiju je sabrano mnogo materijala u djelima J. Cvijića.

Tako je veliki dio našeg narodnog područja za modernu antropologiju ostao do danas još više ili manje 'terra incognita', te je antropološka slika naših zemalja u glavnom nepoznata, a predodžba je o njoj iskonstruirana na sporadičkim opažanjima većinom stranih stručnjaka (Niederle, Weisbach, Zuckerkandl, Auerbach, Toldt, Capus, Deniker i u najnovije vrijeme Pittard).

Međutim baš područje naše države pruža najveće obilje materijala za intenzivan antropološki studij. Na ovoj su se raskrsnici svijetova prije i poslije doseljenja Slavena u ove krajeve kroz vjekove poizmijenjale i poukrsnale premnoge rase i etničke emigracije, od pradavnih vremena Krapinskog čovjeka, pa sve do invazija turskih i penetracija mađarsko-njemačkih. Od tih preraznih komponenata znademo samo za one iz historijskog vremena, a i to jedva samo po nekim etničkim imenima (Pelazgi, Tračani, Iliri, Skiti, Kelti, Heleni), Rimljani, Dačani, razna germanska plemena kao Goti, Longobardi, Kvadi, Heruli, pa Huni, Avari, Stari Bugari, Mađžari i ini Mongoli, zatim Kurdi, Jermeni, Aromuni, Arbanasi i t. d. Antropološko-rasno značenje tih raznovrsnih primjesa možemo samo donekle nagadjati, dok ga faktično nijesmo na licu mjesta ni kako ispitali. Tako je dakle po širokoj praslavenskoj osnovi Jugoslavena razasijan jošte jedan šaroliki rasni mozaik inih elemenata, složen od prerazličnih kamičaka djelomično nepoznatog porijekla i sastava.

'Poznaj samog sebe' taj klasični imperativ nalaže nam kao narodu ispitivanje porijekla i rasnih osebina sviju naših krajeva. Samo neumornim sistematskim i antropološkim radom moći ćemo da se približimo cilju, da udjemo u trag biološkim osnovama naših ljudi i njihove naravi, s kojima su bez sumnje u dubokoj i ako sakrivenoj vezi i mnogi problemi unutrašnje strukture i života našeg naroda i društva.

Sociološko društvo, koje je sebi stavilo za zadaću svestrano proučavanje našeg društva i društvenih pojava, uvažilo je osobitu potrebu intenzivnijeg studija i popularizovanja antropologije kod nas, te je pristupilo ostvarenju svoje spomenute Antropološke Sekcije. Da se, međutim, djelovanje Sekcije i u vezi s njome zasnovanog stručno organizovanog rada uzmogne i u skromnom opsegu započeti, potrebna su znatna materijalna sredstva, kojih Sociološko Društvo, uz relativno slabi interes naše javnosti, nipošto nema. K tome je potrebna moralna

potpora i aktivna suradnja sviju, koji po svojoj izobrazbi i položaju mogu da pomognu, a to su osobito liječnici, naročito oni, koji djeluju u socijalnim i uopće javnim institucijama: u školama, na bolnicama, u javnim ambulantama, kod okružnih ureda, kod željeznice, u vojsci; a jednako mogu i učitelji i svećenici uspjehu akcije mnogo pomoći. Nada sve je pak potrebno razumjevanje i susretljivost te djelotvorna pomoć sviju vlasti, lokalnih i državnih, te raznih prirodoslovnih i zdravstvenih uredaba, muzeja i t. d.²⁴⁷

Prema Pilarovu tumačenju, osnivanje antropološke sekcije Sociološkog društva bilo je motivirano nastojanjem da se i »u našoj državi«, po uzoru na velike zapadne narode, »antropologija, njezine zasade i rezultati« primijene u vođenju »narodne i državne, a napose socijalne politike«.²⁴⁸ Iz takve bi Pilarove formulacije proizlazilo da je sekcija zagrebačkoga Sociološkog društva prednjačila u promicanju te zamisli, iako stranice službenoga *Glasnika Ministarstva narodnoga zdravlja* bez ikakve dvojbe upućuju na posve drugi zaključak: to je već otprije bio dio zacrtane državne politike. No, baš Hrvati, napominje Pilar o spomenutom članku, imaju razloga poticati antropološka istraživanja jer je njihova primjena u Sjedinjenim Američkim Državama upravo za njih postala težak socijalno-politički problem.²⁴⁹ Tom je opaskom Pilar, naime, ciljao na antropološkim, zapravo rasističkim razlozima motivirane mjere američkih vlasti na području useljeničke politike i politike zapošljavanja, koje su pogađale i hrvatske radnike u SAD-u, ali i u nekim zapadnoeuropskim zemljama.²⁵⁰

Zdravko Lorković poslije će ustvrditi da je glavni organizator Antropološke sekcije Sociološkoga društva, iz koje je izrastao antropološki zavod koji je formalno počeo raditi 1944. godine, bio Boris Zarnik, koji je na fakultetu držao dvije katedre (biologije te histologije i embriologije).²⁵¹ Nema nikakva sumnje da je od osnivača Sekcije samo Zarnik raspolagao potrebnim teorijskim znanjem o antropologiji, a on je iza sebe imao respektabilnu karijeru na Carigradskome sveučilištu. Prema službenim sveučilišnim podacima Zarnik je u akademskoj godini 1926./27. bio redoviti profesor biologije, histologije i embriologije, predstojnik Morfološko-biološkog zavoda, dopisni član Biološkog društva u Beogradu,

²⁴⁷ U nastavku teksta u *Prirodi* navedene su kategorije članstva i podatci o visini članarine, te je objavljeno kako »prijave za pristup u Antropološku Sekciju, te uplate članarina i prinosa prima gosp. dr. Milovan Gavazzi, kustos Etnografskog Odjela Narodnog Muzeja u Zagrebu.« (»Antropološka sekcija Sociološkog Društva«, *Priroda*, 15/1925., br. 8-9, 153-155.)

²⁴⁸ I. PILAR, »O radu antropološke sekcije Sociološkoga društva u Zagrebu«, 2.

²⁴⁹ Isto.

²⁵⁰ Pavel V. BREŽNIK, »Naši Amerikanci i naša iseljenička politika«, *Nova Evropa*. knj. XIII., br. 9, 11. V. 1926., 283-286. napominje kako je američki *Immigration Act* bio motiviran tobožnjim tumačenjem da se Slaveni — za razliku od Britanaca, Nijemaca i Skandinavaca — teško prilagođavaju američkom društvu. Tim se je problemom kasnije posebno bavio sociolog Dinko Tomašić, svojedobno jedan od čelnika ORJUNA-e, kasnije bar na verbalnoj razini pristaša demokratskih načela. Usp. Tomašićeve članke »Američko tržište rada i ideja o superiornosti ljudske rase« (1935.), »Eugenika i rasna teorija« (1937.), »Rasno tumačenje društva« (1940.) itd.

²⁵¹ Z. LORKOVIĆ, »Prof. dr. Boris Zarnik«, 7-8.

T. Jonjić: *Ivo Pilar prema rasnom učenju i eugenici*

izvanjski član Medicinsko-fizikalnog društva u Würzburgu, član povjerenstva Rockefellerove zaklade za medicinsku naobrazbu te dekan Medicinskoga fakulteta 1919./20. godine.²⁵² Pilarov tekst iz *Obzora* sadrži, međutim, više pojedinosti: u njemu Pilar za Zarnikova života tvrdi kako je Zarnik preuzeo stručno-znanstveni, on sam (Pilar) »organizatorni-administrativni«, a Franjo Divić tajnički posao Sekcije. Pothvat su, nastavlja on, poduprli dužnosnici zagrebačkoga Etnografskog muzeja Vladimir Tkalčić, Milovan Gavazzi i Mirko Kus Nikolajev, a priključilo im se i nekoliko zagrebačkih liječnika koji su se bavili socijalnom medicinom (Ivan Köhler, Ivan Glavan, Milan Crljenak i Josip Riesner-Rasuhin), kao i Klotilda Kučera Junak te Andrija Štampar.²⁵³ Početkom 1934. u *Prirodi* će baš Zarnik objaviti da je zamisao o osnivanju Antropološke sekcije Sociološkog društva bila potekla upravo od Pilara, a kako je pothvat postao popularan i za nj su zanimanje pokazivali sve širi krugovi inteligencije, nametnula se ideja da se osnuje i posebno društvo.²⁵⁴ No, do toga očito nije došlo sve do pred sam kraj Drugoga svjetskog rata.

Prvo pitanje s kojim se Antropološka sekcija suočila, piše Pilar, bila je činjenica da je bilo nepoznato »kako izgleda naš prosječni antropološki tip«.²⁵⁵ Ni na razini jugoslavenske države ta formulacija odnosno uočavanje tog problema nije bilo originalno: Bogoljub Konstantinović je još početkom 1923. podsjećao na to da su strani autoriteti upozorili kako je interpretacija istraživanja moguća tek kad se mjerenjima ustanovi »normalni tip«, jer će tek tada biti moguće raspravljati o tome postoje li kakve aberacije, koji su im uzroci i kako im treba pristupiti odnosno kako ih interpretirati.²⁵⁶ To je, uostalom, bilo i logično, pa je slijedom toga, nastavlja Pilar, odlučeno da se pristupi mjerenjima. Ona su za početak iz tehničkih i financijskih razloga ograničena na zagrebačko područje, pa se u skladu s time već 1926. ta Sekcija — prema upitnome arku koji je izradio Zarnik — počinje baviti kranimetrijskim mjerenjima djece u zagrebačkim osnovnim školama.²⁵⁷ U sklopu priprema za ta mjerenja, Zarnik je u veljači i u ožujku 1926. pod naslovom »O značenju antropologijskog ispitivanja pučanstva«

²⁵² Akademičke vlasti, osoblje, ustanove i red predavanja na Sveučilištu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu u ljetnom poljeću 1926./27., Zagreb, 1927. 15. U toj periodičnoj publikaciji za 1939./40. godinu dodane su još neke Zarnikove dužnosti, kao i podatak da je, među ostalim, dobio i »orden sv. Save III stepena«.

²⁵³ I. PILAR, »O radu antropološke sekcije Socijološkoga društva u Zagrebu«, 2.

²⁵⁴ B. ZARNIK, »Poziv na osnivanje antropološko-eugeničkog društva«, *Priroda*, 24/1934., br. 2, veljača 1934., 61-62.

²⁵⁵ I. PILAR, »O radu antropološke sekcije Socijološkoga društva u Zagrebu«, 2.

²⁵⁶ B. KONSTANTINOVIĆ, »O biometriji«, *Glasnik MNZ*, br. 1-3, januar-mart 1923., januar-mart 1923., 13-31.

²⁵⁷ I. PILAR, »O radu antropološke sekcije Socijološkoga društva u Zagrebu«, 2. tvrdi da su mjerenja, uz potporu gradonačelnika Vjekoslava Heinzela i magistra ravnatelja Hajdinjaka počela u travnju 1926. godine. Nasuprot tome, Salih LJUBUNČIĆ, »Psihologija u Hrvata«, *Pedagoška Jugoslavija 1918-1938.*, 86, misli da je to bilo već 1925. godine, a taj podatak navodi i (uglavnom nepouzdana) internetska »Povijest Hrvatskoga sociološkog društva« na mrežnoj stranici tog društva.

održao dva javna predavanja u Pučkome sveučilištu u Zagrebu.²⁵⁸ Tijekom godine obavljena su mjerenja oko 800 zagrebačkih školaraca, a očito je da je svoj dio poslao najbrže i najtemeljite obavila skupina kojoj je na čelu bio upravo Pilar. On, naime, piše, da je pod njegovim vodstvom okončano kranimetrijsko mjerenje 380 učenika osnovne škole u Samostanskoj ulici, kad je u cijelosti popunjeno oko 370 upitnih araka djece, među kojima je bilo 318 Hrvata, 10 Nijemaca, 8 Slovenaca, 4 Mađara, 3 Židova, 2 Čeha te po jedan Srbin i Poljak. No, da bi se mogli dobiti ikakvi spomena vrijedni rezultati, napominje Pilar, potrebno je obraditi svih približno 6.000 zagrebačkih osnovaca.²⁵⁹

Zanimljivo je da *Liječnički vjesnik* nije donio nijedne vijesti o anketi, iako se Zarnik i dalje nalazio među njegovim čestim suradnicima. No, sam će Zarnik u veljači 1934. objaviti kako su ipak obavljena mjerenja na 4.600 djece.²⁶⁰ Preliminarne i djelomične rezultate te ankete on je objelodanio već 1927. u godišnjaku Matice hrvatske, u sklopu svoga popularno pisanoga članka koji se bavio rasnim sastavom europskog pučanstva.²⁶¹ U tom je tekstu Zarnik prihvaćao stajalište da u jugoslavenskoj državi žive tri naroda, ali između njih nema nikakvih bitnih rasnih razlika, što znači da »smo [...] u biološkom smislu jedna jedinica, koja će bez sumnje privući i asimilirati sve one nama jednake rasne sastavine, koje su još danas izvan naših granica.«²⁶² Na isti, zasad tek privremeni zaključak, ističe Zarnik, navode i podatci ankete Antropološke sekcije Sociološkoga društva u Zagrebu, prema kojima je kod zagrebačkih Hrvata udio nordijske rase oko 15%, dinarske oko 50%, a alpinske oko 35%. Kod djece kojima je jedan roditelj Slovenac, dodaje Zarnik (uz ogradu da je dosad izmjereno samo 25 osoba iz te kategorije), udio nordijske rase ipak je nešto veći nego kod djece kojima su oba roditelja Hrvati.²⁶³

I nakon toga zajedničkog pothvata s Pilarom, Zarnik se posve samostalno bavio antropometrijskim istraživanjima i mjerenjima, gotovo bez iznimke naglašavajući rasno jedinstvo »Jugoslavena« odnosno »našeg naroda«, kao što je, uostalom, učinio i u članku objavljenome u *Hrvatskom kolu* za 1927. godinu, gdje je tek nevoljko priznao postojanje triju naroda.²⁶⁴ No, iako je bio višegodišnji predsjednik Hrvatskoga prirodoslovnog društva, u čijem je vodstvu bio i veliki

²⁵⁸ Spomenica Pučkog sveučilišta u Zagrebu, 43.

²⁵⁹ I. PILAR, »O radu antropološke sekcije Sociološkoga društva u Zagrebu«, 2.

²⁶⁰ B. ZARNIK, »Poziv na osnivanje antropološko-eugeničkog društva«, 61-62.

²⁶¹ B. ZARNIK, »O rasnom sastavu evropskog pučanstva«, *Hrvatsko kolo*, VIII, Matica Hrvatska, Zagreb, 1927., 40-80.

²⁶² Isto, 80.

²⁶³ Isto, 73-75.

²⁶⁴ O tim je njegovim aktivnostima redovito izvješćivao društveni časopis *Priroda*. Usp. Zarnikove članke »Krv i rasa«, *Priroda*, 20/1930., br. 1, siječanj 1930., 1-14; »Temelji i ciljevi eugenike«, *Priroda*, 21/1931., br. 2-3, veljača-ožujak 1931., 35-48; »Rasa i duševna produktivnost«, *Priroda*, 21/1931., br. 5-6, svibanj-lipanj 1931., 129-139 itd. Bibliografija njegovih radova objavljena je u *Liječničkom viestniku* za 1945. te u *Acta medico-biologica*, sv. 1/1945.

T. Jonjić: Ivo Pilar prema rasnom učenju i eugenici

broj njegovih suradnika, društveni mjesečnik *Priroda* kojemu će Zarnik do smrti ostati ne samo suradnikom nego i savjetnikom, nije ni jednim slovom zabilježio Pilarovu smrt. To možda i nije bilo neobično, jer u nacionalno-političkome smislu između Pilara i Zarnika nije bilo previše dodirnih točaka: Pilar je bio Hrvat, Zarnik Slovenac; Pilar je simpatizirao Hrvatsku zajednicu, a kasnije HFSS i HSS; Zarnik je dosljedno glasovao za režimske, protuhrvatske stranke; Pilar je po uvjerenju bio demokrat i protivnik svakoga kolektivism; Zarnik je pristajao uz jugoslavenski, poslije i uz nacionalsocijalistički kolektivism.²⁶⁵ Oslanjajući se i na to što mu je supruga bila Njemica, u doba Nezavisne Države Hrvatske je, po svemu sudeći, pokušavao promicati eugenička načela, ali je prisilno umirovljen već koncem listopada 1941. godine, pred kraj mandata ministra nastave Mile Budaka.²⁶⁶ Inače je Zarnik, prema nekim obavještajnim podacima, od nekadašnjega slobodnog zidara pred kraj života postao uvjerenim katolikom, pa je u *Hrvatskoj enciklopediji* 1942. (zapravo 1943.) objavio članak u kojem je zastupao otvoreno proturasistička stajališta, a umro je početkom 1945. godine. Da njegov neobični životopis ne bi bio okončan kakvom banalnošću, vrijedi dometnuti da su jugoslavenske komunističke vlasti jedno vrijeme držale da je Zarnik bio pristaša nacionalsocijalista, ali je već 1946. u Jugoslaviji javno hvaljen kao darvinist i pristaša materijalističkog svjetonazora.²⁶⁷ No, kao što se Zarnik tom problematikom bavio i prije Pilara i nakon njega, posve neovisno o njemu, tako su, razumljivo, antropometrijska mjerenja nastavljena i u kasnijim godinama, kad Pilar u njima više nije sudjelovao.²⁶⁸

Politika opet na prvome mjestu: Ivo Pilar 1928.–1933.

U svome predavanju o Georgesu Sorelu, održanom početkom 1930. godine, priznat će Pilar ono što je svakomu znalcu njegova djela bilo poznato i inače, da je, naime, »religijsna povijest (...) predmet posebne moje predilekcije«.²⁶⁹ To

²⁶⁵ Opš. T. JONJIĆ, »Bartulin's Tilting with Windmills«, *Review of Croatian History* 8/2012, no. 1, 238–240.

²⁶⁶ Zarnik je umirovljen Pavelićevom odredbom od 17. X. 1941., istog dana kad je umirovljen još jedan redoviti profesor Medicinskog fakulteta, dr. Franjo Kogoj (*Službeni glasnik Ministarstva nastave Nezavisne Države Hrvatske*, 1/1941., br. 12, Zagreb, 1. XII. 1941., 1188). Kao asistent Zarnikova prijatelja i suradnika Zdravka Lorkovića, genetičar Tvrtko Švob uopće ne dvoji da je Zarnik umirovljen zbog svoje jugoslavenske političke orijentacije (T. ŠVOB, *Između ideja i stvarnosti. Autobiografski fragmenti*, Zagreb, 2006., 42).

²⁶⁷ Isto, 240.

²⁶⁸ U ovdje već više puta citiranom članku koji je V. Horvat 1943. objavio u reprezentativnoj publikaciji objavljenj u nakladi Glavnoga ustaškog stana, ponavlja se kako su se antropološkim mjerenjima hrvatskog pučanstva, pored Pilara, bavili J. Deniker, A. Weisbach, B. Maleš, N. Županić, M. Cwirko-Godycki i F. Ivaniček. Pritom Horvat dodaje da su sva ta istraživanja pokazala veliku sličnost rasnog materijala kod Hrvata i Srba.

²⁶⁹ I. PILAR, »Georges Sorel, francuski socijalni filozof, duhovni otac fašizma i bolševizma. Predavanje što ga je na 27. veljače 1930. u Socijološkom društvu u Zagrebu održao dr. Ivo Pilar, odvjetnik i potpredsjednik istoga društva u Zagrebu«, *Mjesečnik. Glasilo Pravničkog društva*, 56/1930., br. 2–3, Zagreb, veljača–ožujak 1930., 67–83. Pretisak u: *Pilar*, 5/2010., br. 10 (2), 101–119. Ova se Pilarova tvrdnja nalazi na str. 115 pretiska.

priznanje nije bilo tek retorička figura, nego je doista odgovaralo činjenicama: o vjerskoj je tematici Pilar žestoko polemizirao u prvim petnaestak godina svoga javnog djelovanja, a o vjerskoj povijesti Balkana pisao je sa silnim interesom i velikom strašću praktično u svim svojim djelima od druge polovice svjetskog rata do smrti. I njegova aktivnost u Sociološkome društvu, a napose bavljenje antropološkim temama, tijesno je povezano s tim njegovim interesom. On će u posljednjih pet godina Pilarova života rezultirati nizom tekstova o toj problematici, od kojih je glavni objavljen 1931. u Akademijinu *Zborniku za narodni život i običaje* pod naslovom »O dualizmu u vjeri starih Slovena i o njegovu podrijetlu i značenju«. ²⁷⁰ Rasprava je naišla na niz povoljnih odjeka u tadašnjemu novinstvu i u stručnoj literaturi. ²⁷¹ U njoj Pilar — naglašavajući već u prvim rečenicama da ga motivira »slovenski patriotizam« — na jednome mjestu kaže kako ga je u studiju »bogumilstva« odnosno Crkve bosanske »osobito zanimala rasno-antropološka, socijalna i politička pozadina toga pitanja«. ²⁷² No, u čitavoj toj razmjerno opširnoj raspravi zapravo nigdje nema ni jednoga slova o toj »rasno-antropološkoj« pozadini, a opširno se razglaba o pojavama koje Pilar smatra socijalnim i političkim posljedicama manihejskog dualizma u staroj vjeri Hrvata i Srba. Jednako tako, kad uskoro objavi posebnu raspravu o svetome Savi, ²⁷³ ni u njoj ne će spomenuti pojam »rasa« niti će slova napisati o »rasno-antropološkoj« pozadini pojave i utjecaja toga svetca Srpske pravoslavne crkve: jer kao što je kod Pilara osjećaj pripadnosti slavenstvu iznimno jak tijekom cijeloga života, tako je kod njega konstantna i svijest o tome da Hrvati i Srbi pripadaju istoj rasi.

Dramatičan razvitak prilika u Kraljevini SHS navest će Pilara da se ponovno pozabavi političkim problemima i pokuša utjecati na razvitak događaja. Nakon skupštinskog atentata u lipnju 1928. i zaoštavanja državno-političke krize on se kani obratiti (a možda se i obratio) Anti Trumbiću i Jurju Krnjeviću svojim pogledima na aktualne prilike. ²⁷⁴ S Trumbićem je sigurno imao i neposredne veze. Sastavlja i elaborat o mogućem izlasku Hrvata iz Kraljevine SHS, protiveći se pretnaglim koracima i zalažući se za temeljitu gospodarsku, psihološku i političku pripremu čina kojim mora biti okrunjena borba njegova naroda. ²⁷⁵ Ni u jedno-

²⁷⁰ I. PILAR, »O dualizmu u vjeri starih Slovena i o njegovu podrijetlu i značenju«, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. XXVIII, sv. 1, Zagreb, 1931., 1-86. Rasprava je ponovno otisnuta u časopisu *Pilar*, 2/2007., br. 3 (1), Zagreb, 2007., 91-151.

²⁷¹ Većinu njih je Pilar prikupio i sačuvao te se nalaze u NSK, OIP, R-7983, C-f. Nekoliko najvažnijih objavljeno je 2007. u br. 4 (2) časopisa *Pilar*.

²⁷² I. PILAR, »O dualizmu u vjeri starih Slovena«, *Pilar*, br. 3, 99.

²⁷³ I. PILAR, »O Svetom Savi i njegovu znamenovanju«, *Nova Evropa*, knj. XXI, br. 1, Zagreb, 16. I. 1930., 1-10. Pretisak rasprave objavljen je u časopisu *Pilar*, 7/2012., br. 14 (2), 77-88.

²⁷⁴ NSK, OIP, R-7983, nereg. Usp. »Koncept neodaslanoga Pilarova pisma dr. Trumbiću i dr. Krnjeviću (1928.)«, te »Pilarovo pismo uredništvu zagrebačkoga federalističkog dnevnika Hrvat (1928.)«, *Pilar*, 5/2010., br. 9 (1), 93-95, 97-101. Vidi i: B. JANČIKOVIĆ, »Ivo Pilar u svjetlu nepoznatih dokumenata«, *GP*, br. 1, 239-265.

²⁷⁵ I. PILAR, »Exposé glede pitanja izlaska Hrvata iz Kraljevine S. H. S.«, *Pilar*, 5/2010., br. 9 (1), 103-109.

T. Jonjić: *Ivo Pilar prema rasnom učenju i eugenici*

me od tih dokumenata nije Pilar ni jednom riječju spomenuo ni rasu niti je na bilo koji način nagovijestio shvaćanje da bi rasni moment imao ikakve uloge u rješenje hrvatskoga pitanja. Nikakvu pozornost ne posvećuje ni eugenici. Isto vrijedi i za druge nejavne i, dakako, neobjavljene dokumente koje je sastavio idućih godina, makar je u njima pravio stanovite simboličke ustupke aktualnim prilikama. Tako je, primjerice, još u studenome 1924. tvrdio da Aristotelovu shemu obitelj — općina — država (*polis*) valja dopuniti tako da se postavi »prirodna i biološki fundirana« shema koja uključuje četiri socijalna elementa (pojedinaac, obitelj, narod, država),²⁷⁶ slijedom čega ni u svome članku o »sistematizovanju sociologije« iz druge polovine 1927. također nije spomenuo stalež kao posebnu socijalnu i sociološku kategoriju.²⁷⁷ No sada, u novim okolnostima, početkom 1930. godine, tu svoju donedavno »prirodnu i biološki fundiranu« shemu on je dopunio novim elementom, staležom kao elementom bez kojeg je, prema njegovoj ocjeni, bilo teško odgovoriti na izazove gospodarske krize, i bez kojeg je nemoguće na pravi način, bez internacionalističkih glavinjanja, postaviti HSS u ideološko žarište hrvatskoga političkog života. Upravo će stalež i staleška organizacija hrvatskog naroda u predstojećem razdoblju biti u fokusu Pilarovih sociološko-političkih razmatranja. Da bi tom svom stajalištu i opravdanju uloge staleža — koji će kasnije povremeno nazivati i korporacijom, ne praveći previše jasnu razliku između ta dva pojma, pa ih povremeno miješajući i s klasom — dao znanstvenu podlogu, imala su poslužiti njegova predavanja »o novim smjerovima socijalne misli«. Njima je htio postići dva ključna cilja: objasniti svoje shvaćanje da je upravo seljački stalež onaj koji ima biti stožer okupljanja čitava hrvatskog naroda, te istodobno otupiti ne tako rijetka shvaćanja čak i u samome vodstvu HSS-a da su svi ostali staleži (a napose plemstvo i »pokvarena gospoda«) zavrijedili tek da ih se odbaci u ropotarnicu povijesti.

Ta modifikacija njegova osnovnoga sociološkog modela zapravo je samo prividno predstavljala intelektualni lom; u stvarnosti se mogla tumačiti i kao dosljedna primjena Pilarovih spoznaja i uvjerenja o zoroastričkoj podlozi i o poljodjelačkoj naravi slavenskoga (hrvatskoga) duha, koje je on postupno izgrađivao sredinom dvadesetih godina 20. stoljeća. Radilo se jednostavno o načelu evolucije: Pilar je već prije pisao da narodi mogu, poput pojedinaca, rasti, jačati i umirati, pa je bilo lako primijeniti isto pravilo i na socijalne skupine i sociološke kategorije, slijedom toga i na staleže. U tom je smislu intonirana i njegova *Spomenica u pitanju organizacije obrane i otpora Hrvatskoga Naroda u sadanjoj njegovoj političkoj situaciji*, koja je nastala u rujnu 1930. godine.²⁷⁸ Ona je bila očito namijenjena vodstvu tada zabranjenoga HSS-a, a nezaobilazna je za shvaćanje Pilarovih svjetonazorskih, socioloških i znanstvenih pogleda u posljednjem

²⁷⁶ I. PILAR, »Biološka počela ljudskog života«, 10.

²⁷⁷ ISTI, »O sistematizovanju sociologije«, *Mjesečnik*, 53/1927., br. 8-9, kolovoz-rujan 1927., 345-353.

²⁷⁸ I rukopisna i strojopisna verzija tog dokumenta sačuvane su u Pilarovoj ostavštini (NSK, OIP, R-7983, A-30), a potonja je i objavljena 2010. u časopisu *Pilar* br. 10 (2), 125-147.

razdoblju njegova života, te ujedno pokazuje da je njegov interes za filozofska, religijska, geopolitička, sociološka, etnografska, antropološka, gospodarska i druga pitanja zapravo u cijelosti determiniran jednim jedinim ciljem: načinom kako uspješno ostvariti trajnu slobodu i samostalnost Hrvatske. U toj *Spomenici* Pilar nudi svoje tumačenje uzroka teškoga hrvatskog položaja, ali predlaže i način njegova oslobođenja i blagostanja u budućnosti. Strategiju hrvatske samoobrane u tom je dokumentu on podijelio u pet poglavlja: političku, socijalnu, ekonomsku, kulturnu i ideološku obranu, a nakon toga je svaki od tih aspekata zasebno obradio.²⁷⁹

Za potrebe pridobivanja vodstva HSS-a za svoje poglede Pilar ne će samo polaskati njegovu aktualnom vodstvu — iako je prema Mačekovoj politici i uopće organizaciji te stranke bio dosta kritičan, ali je smatrao da je to u postojećim okolnostima ipak najbolji instrument oslobođenja Hrvatske — nego će, dakle, ponovno žrtvovati i svoje stare sociološke koncepcije. To je učinio već nekoliko mjeseci prije, u predavanju o »novim socijalnim smjerovima«, pa je i ovdje ponovio: »Po socijološkoj ideologiji pisca red je prirodnih socijalnih okvira: pojedinac, obitelj, stalež, narod, država.«²⁸⁰ Rasa, dakle, za nj ne znači ništa, a kao pojam će je on ovdje spomenuti samo jednom, kad raspravlja o važnosti obitelji i o poželjnosti da oba supružnika budu Hrvati »i po rasi i po uvjerenju«, jer samo takva obitelj može ispuniti domoljubne i socijalne zahtjeve koje pred nju stavlja hrvatski narod i njegov sadašnji teški položaj.²⁸¹ No, Pilar ponovno ističe kako smatra neprihvatljivima socijaldarvinističke postavke o vrijednosti borbe i o pravu jačega na opstanak, pa nema nikakvih dvojbi oko toga da »humanitet kao značajka Hrvatstva ima ostati orijentacionom točkom za naš daljnji kulturni rad i obranu [ist. u izv.]«. Pritom on, međutim, u okruženju u kojem se hrvatski narod nalazi, nije spreman »humanitet« i pacifizam proglasiti idolom kao što se ponegdje čini, pa zato ističe da se u »milieu, u kojem se nalazimo« taj ideal ne smije »afirmirati tako absolutno, da bi nas smetao na krepkoj i snažnoj obrani«, što znači da se »taj humanizam nikada ne smije (...) razviti do Tolstojevskoga neopiranja zlu i napadaju, jer u tom slučaju naša bi sudbina bila zapečaćena.«²⁸²

Krajem 1931. ili početkom 1932. godine Pilar je sastavio omanji spis u kojem je izražavao uvjerenje da ozbiljnost prilika sili Hrvate na razmišljanje »koje konkretne mjere treba da poduzmemo, da nas događaji koji spadaju bezuvjetno u krug mogućnosti u godini 1932., ne zateknu nespremne.«²⁸³ Prema sadržaju, i on je bio namijenjen Mačeku i krugu oko njega, ali ni u njemu Pilar nije ni jednom riječju dotaknuo rasno učenje niti rasne teorije. Po svemu sudeći, iz istog razdo-

²⁷⁹ Opš. analizu Pilarove *Spomenice* iz rujna 1930. vidi u: T. JONJIC, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 1364–1388.

²⁸⁰ »Spomenica u pogledu organizacije obrane i otpora«, *Pilar*, br. 10, 132.

²⁸¹ Isto, 134.

²⁸² Isto, 141.

²⁸³ Taj nenaslovljeni spis koji počinje rečenicom »Meni se čini da je na pragu Nove godine 1932...« prvi je koristio B. JANČIKOVIĆ, »Ivo Pilar i vodstvo privremeno zabranjene Hrvatske seljačke stranke«, *GP*, br. 1, 182.

T. Jonjić: *Ivo Pilar prema rasnom učenju i eugenici*

blja potječe i nedatirana *Spomenica o prvim zadaćama HSS uoči novog Ustava*, koja je također sačuvana u Pilarovoj ostavštini.²⁸⁴ Ona je izravan nastavak, u neku ruku i sažetak razmišljanja koja su opširnije obrazložena u *Spomenici* iz rujna 1930. godine. Ni za taj dokument nije poznato je li došao do krugova kojima je bio namijenjen, ali je zato jasno da pojam »rasa« nije spomenut nijednom. Ni kad u pismu hrvatskom književniku Edhemu Mulabdiću iz ožujka 1932. opisuje i obrazlaže svoj dugoročni plan stvaranja neovisne hrvatske države — a jedna kopija tog pisma, zasigurno ne slučajno, dostavljena je i Anti Trumbiću — Pilar ne govori o rasi.²⁸⁵ Jednako tako je u Pilarovu pismu koje je vjerojatno u srpnju 1932. uputio Mačeku,²⁸⁶ kao i u zapisniku o susretu s tim prvakom HSS-a 25. srpnja 1932. godine.²⁸⁷ Nikakve naznake o rasi, rasnome učenju i utjecaju rasne pripadnosti na društveni razvitak nema ni u sačuvanim dvjema verzijama dokumenata pod naslovom *Nacrt Pravila Hrvatske seljačke stranke*, koje je Pilar dovršio koji mjesec kasnije: rukopisna je datirana 2. rujna, a nešto izmijenjena strojopisna — 15. rujna 1932. godine.²⁸⁸

Da je doista bio pristaša rasnoga učenja — a osobito da je bio rasist — nema nikakve sumnje da bi Pilar u tim dokumentima kojima nastoji pridonijeti reformiranju i modernizaciji HSS-a te usmjeriti djelovanje te stranke pokušao prokrijumčariti bar neku misao ili ideju koja bi promicala tu koncepciju. Činjenica da toga nema, jasno pokazuje da je ta problematika Pilaru posve beznačajna. Zato ona nije spomenuta ni u prilično opširnoj raspravi koju je pod naslovom *Uvijek iznova Srbija. Sudbonosni trenutak Jugoslavije* Pilar pod pseudonimom *Florian Lichtträger* objavio na njemačkom jeziku u Berlinu, u veljači 1933. godine.²⁸⁹ Bilo je to neposredno pred Hitlerov dolazak na vlast, a Pilar nije osjetio potrebu ni jednom jedinom riječju izraziti ni najmanje simpatije prema nacionalsocijalizmu, ali ni prema rasnom učenju i rasizmu kao jednom od bitnih elemenata nacionalsocijalističke ideologije. Dakako, nije to učinio ni Friedrich Thimme, pisac predgovora toj zadnjoj Pilarovoj knjizi, inače ugledni povjesničar i izraziti nje-

²⁸⁴ NSK, OIP, R-7983, C-h 18. Pod naslovom »Koncept Pilarove spomenice o zadaćama Hrvatske seljačke stranke nakon donošenja Oktroiranog ustava Kraljevine Jugoslavije (1931.)«, taj je dokument objavljen u časopisu *Pilar*, br. 12 (2), 109-112.

²⁸⁵ NSK, OIP, R-7983, B-a 7, B-a 8, B-a 9 — Pilar Mulabdiću 3. III. 1932. Pismo je u cijelosti objavio S. MATKOVIĆ, »Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara«, 194-197.

²⁸⁶ NSK, OIP, R-7983, B-c 11. Pod naslovom »Pismo dr. Ive Pilara i drugova dr. Vladku Mačeku, predsjedniku zabranjene Hrvatske seljačke stranke«, taj su dokument u časopisu *Pilar*, br. 12 (2), 105-108.

²⁸⁷ NSK, OIP, R-7983, A-38. Pod naslovom »Zapisnik za spomen od 25. srpnja 1932.: Zapisnik razgovora između dr. Ive Pilara i ing. Radoslava Lorkovića s dr. Vladkom Mačekom, predsjednikom zabranjene Hrvatske seljačke stranke« dokument je objavljen u časopisu *Pilar*, br. 12 (2), 101-104.

²⁸⁸ NSK, OIP, R-7983, A-26. Kasnije datirana od tih dviju verzija, pod naslovom »Nacrt Pravila Hrvatske seljačke stranke. Strojopisna kopija Pilarova Nacrta Pravila Hrvatske seljačke stranke iz rujna 1932. godine«, objavljena je u časopisu *Pilar*, br. 12 (2), 113-140.

²⁸⁹ F. LICHTTRÄGER [I. PILAR], *Immer wieder Serbien. Jugoslawiens Schicksalsstunde*, Berlin, 1933. Kao što je već spomenuto, rasprava je kao pretisak sa samostalnom paginacijom objavljena u časopisu *Pilar*, 5/2010., br. 9 (1).

mački nacionalist, ali istodobno prononsirani protivnik Hitlera i nacionalsocijalističke *ideologije krvi i tla*.²⁹⁰

Zaključak

Hrvatski pravnik, političar, politički ideolog, geopolitičar i sociolog dr. Ivo Pilar bio je tijekom gotovo četiri desetljeća svoga javnog djelovanja sumnjičen, optuživan i klevetan za mnogošto, a zbog njegova su protujugoslavenstva neka od njegovih najvažnijih djela bila nepoćudna i desetljećima nakon njegove smrti. No, ni suvremenici niti kasniji protivnici njegovih političkih i društvenih zamisli nisu mu predbacivali pristajanje uz rasno učenje i sklonost rasističkim koncepcijama. Tim neobičnije je da se nakon sloma Jugoslavije kao države i povijesnog poraza jugoslavenstva kao nacionalno-političke ideologije pojavio niz autora koji smatraju da se Pilara može proglasiti jednim od intelektualnih začetnika upravo takve, nedemokratske i rasističke ideologije koja je za ostvarenje svojih ciljeva navodno posezala i za eugeničkim metodama.

Kao što pomnija raščlamba tih kritika pokazuje da počivaju na predrasudama i na uglavnom slabu poznavanju Pilarovih spisa, tako već površan pregled njegovih objavljenih i neobjavljenih radova pokazuje da Pilar tijekom prva dva desetljeća svoga javnog djelovanja, sve do pred kraj Prvoga svjetskog rata, uopće ne pokazuje interes ni za rasno učenje niti za eugeniku iako su u to doba rasne teorije i eugenika uobičajene, štoviše vrlo popularne teorije u europskim i američkim intelektualnim krugovima. Kad ocijeni da bi to moglo pridonijeti ostvarenju političkih ciljeva za koje se zalaže, Pilar će pred kraj rata, nastupajući pred stranom publikom, ponekad upotrijebiti pojam »rasa« i koju od njegovih izvedenica, ali mu rasna pripadnost nikad ne će biti važan, a kamoli odlučujući čimbenik u nacionalnom, vjerskom ili socijalnom diferenciranju naroda, odnosno u narodnosnom, političkom, vjerskom ili kulturnom opredjeljivanju pojedinca. Naprotiv, tijekom cijeloga života u raznim će djelima isticati nepovredivost prava pojedinca i zastupati mišljenje da su svi narodi rasne i etničke mješavine nastale djelovanjem primarno političkih uzroka.

Njegujući svoju privrženost slavenstvu i stalno zastupajući mišljenje da su Hrvati i Srbi slavenski narodi istoga rasnog podrijetla, u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca će Pilar između 1924. i 1927. objaviti više tekstova o biološko-antropološkim temama. Bio je to dio njegove djelatnosti u Sociološkome društvu u Zagrebu kojemu je 1927. postao i predsjednikom, a ujedno očit odgovor na pokušaj režimskog utemeljenja rasnog jugoslavenstva. Ističući i tada kako su Hrvati i Srbi slavenski narodi zajedničkoga rasnog podrijetla, Pilar svojim sociološkim raspravama nastoji potkopati tendenciju stvaranja jedinstvenoga naroda. Iako tada pokazuje znatno zanimanje, pa i simpatije prema eugeničkim nastojanjima,

²⁹⁰ O Thimmeovim političkim pogledima opš. T. JONJIĆ, »Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.–1933. *Immer wieder Serbien* — radiaklni zaokret ili dosljedni nastavak Pilarove političke misli?«, *Pilar*, 5/2010., br. 9 (2), 12-21.

T. Jonjić: *Ivo Pilar prema rasnom učenju i eugenici*

usteže se o njima pisati, napominjući kako je stvar i dalje previše zamršena da bi se o njoj mogao dati jasan i određen sud.

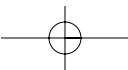
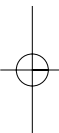
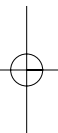
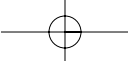
I u tom razdoblju on zadržava svoju tradicionalnu sociološku kategorizaciju prema kojoj ključne elemente ljudskog društva čine pojedinac, obitelj, narod i država. U posljednjem razdoblju života će u tu kategorizaciju, očito kao ustupak Hrvatskoj seljačkoj stranci kojoj se približava od 1928. godine, unijeti i stalež kao poseban element. No, od 1928. i skupštinskog atentata, kod njega dosta naglo splašnjaва interes za biološko-antropološka pitanje, a ponovno jača težnja za što neposrednijim sudjelovanjem u političkome životu. U tom se razdoblju Pilar intenzivno vraća i vjersko-kulturnim studijama, uvjeren da je, pored geopolitičkoga, upravo religijski moment odigrao presudnu ulogu u oblikovanju južnoslavenskih naroda, njihovih kolektivnih predodžaba i kulturnopolitičkih orijentacija. Ni u tim spisima, a ni u mnogim povjerljivim dokumentima i spomenicama namijenjenima vodećim političkim ljudima u Hrvatskoj, Pilar uopće ne spominje ni rasno učenje niti eugeniku.

To govori da njegovi spisi i njegovi pogledi, promatrani kao cjelina, jasno pokazuju da su svi ti njegovi interesi i nastojanja imali zajedničku, jedinstvenu zadaću: Pilar je težio formuliranju dugoročnoga, realističnog i provedivog programa ujedinjenja hrvatskih zemalja i njihova državnopravnog osamostaljenja. Zato i njegov kratkotrajni nešto intenzivniji interes za biološko-antropološke teme sredinom 1920-ih godina treba kontekstualizirati te promatrati kao reakciju i odgovor na »srbohrvatstvo« i jugoslavenstvo, jedinu rasističku koncepciju koja je u hrvatskim zemljama do Pilarove smrti bila dosljedno smišljena i ozbiljno provođena.

Tomislav Jonjić

Ivo Pilar's Stance on Racial Doctrine and Eugenics

During the four decades of public activity, Ivo Pilar was defamed, suspected for and accused of many things, but neither contemporaries nor his political opponents ever reproached him for supporting the racial doctrine, advocating the violent and undemocratic principles of struggle or for his affinity for racist concepts. Only after the break-up of Yugoslavia have there been a number of authors who think Pilar was one of the intellectual creators of the undemocratic and racial ideology that supposedly used eugenic methods in order to achieve its objectives. In this paper, the author shows what the critics of Pilar's work have in common why their views are erroneous and why Pilar's political and scientific engagement should be contextualized and viewed as a reaction and response to »Serbo-Croatianism« and Yugoslavism the only racial concept in the Croatian lands that had been consistently brought up and seriously enforced until Pilar's death.

Socioekonomski razvoj trgovišta Krapina i položaj njegovih stanovnika u 17. stoljeću temeljem »Krapinskih zapisnika«

Domagoj ČIČKO
Zagreb

Prethodno priopćenje
(primljeno: 17. veljače 2017.)
UDK 339.174(497.522Krapina)«16«

Razvoj Krapine u 17. st. bio je uvjetovan i određen trima osnovnim procesima — učvršćivanjem pravnog položaja u odnosu na vlastelinstvo, prilagodbom promjenama u makroekonomskim tokovima te usložnjivanjem socijalne strukture. Velikim dijelom takav je razvoj slijedio općeeuropski obrazac, a slučaj Krapine pokazuje kako se to ogledalo u kontekstu pograničnog trgovišta Hrvatsko-slavonskog kraljevstva.

Ključne riječi: trgovište, socijalno discipliniranje, urbani identiteti, oligarhije, sajmovi

Uvod

Rani novi vijek bio je period krize za urbane strukture u čitavoj Europi. To je još više bio slučaj za gradska naselja na nemirnoj granici prema Osmanskom Carstvu koja su zbog konstantnog ratovanja proživljavala duboku krizu. Iako je ona stabilizacijom granice početkom 17. st. ublažena, konačni oporavak uslijedio je tek u 18. st. U takvim okolnostima Krapina je upravo početkom 17. st. proživljavala odlučujuće trenutke, u jeku borbe s Krapinsko-kostelskim vlastelinstvom, u promijenjenom socioekonomskom kontekstu ranog novog vijeka uvjetovanom epohalnim promjenama kao što su revolucija cijena te promjene tokova trgovine uvjetovane razvojem prekomorske trgovine, razvoj moderne države praćen procesima socijalnog discipliniranja, centralizacije i teritorijalizacije, konfesionalizacija i s njom povezana vjerska i politička gibanja te vojno-politički razvoj određen osmanskim ratovima.

Smanjenjem broja urbanih naselja na području Hrvatsko-slavonskog kraljevstva u 17. st. uslijed osmanskih ratova trgovište Krapina dobilo je istaknutiji položaj u urbanoj mreži, posebice s obzirom na položaj na putu trgovine prema zapadu. Međutim, položaj Krapine nije bio obilježen samo njezinim gospodarskim značenjem već i pravnim statusom te socijalnim procesima. Stoga će se u ovom radu nastojati pokazati temeljne odrednice ekonomskog i socijalnog raz-

voja trgovišta u kontekstu pravnog položaja u odnosu prema ostalim instancijama vlasti, kao i u okviru socijalnih promjena u širem europskom kontekstu s naglaskom na identitetima, urbanim elitama i socijalnom discipliniranju. Rad se temelji prvenstveno na »Krapinskim zapisnicima« kao primarnom izvoru. Zapisnici obuhvaćaju spise gradskog magistrata koje su vodili bilježnici općine od 1574. do 1699. godine u tri sveska. Zabilježeni unosi uglavnom se redaju kronološki (iako postoje i oni naknadni), bez ikakve sustavne organizacije bilježenja. Podatke iz izvora nastojalo se iskoristiti (u mjeri u kojoj je bilo moguće) za izradu kvantitativnih serija podataka (podaci o sastavu gradske uprave, odredbe o cijenama, porezne odredbe, globe) te na temelju kvalitativne analize iz njih iščitati određene procese obrađene u radu. Također, izvore se kombiniralo i sa sekundarnom literaturom, koje o Krapini nema mnogo. Uz djelo Stjepana Ortnera još iz 19. st. i članak Josipa Adamčeka s početka 80-ih godina 20. stoljeća postoji i nekoliko novijih sintetskih pregleda krapinske povijesti koje su uredili Antun Kozina i Agneza Szabo. Međutim, sva ta djela obrađuju ukupnu povijest Krapine, u čemu je 17. stoljeće tek površno dotaknuto.¹ S obzirom na ograničeni opseg rada, dubinska analiza izvora i šira kontekstualizacija nisu moguće. No temeljna problematika obrađena u nastavku upućuje na osnovne razvojne tendencije trgovišta u 17. stoljeću, pokazujući odraz makrohistorijskih struktura na mikrohistorijskom uzorku.

Pravni položaj i upravna struktura

Pravni status i uprava u trgovištu Krapina bili su regulirani povlasticom koju je izdao kralj Ludovika I. 1. III. 1347. i kojom su stanovnici trgovišta dobili pravo izbora suca (*villicusa*); on je imao svu izvršnu vlast, dok mu je sudska bila ograničena, te je u tom pogledu trgovište bilo podređeno kaštelanu krapinske tvrđave. To je bila ujedno jedna od najvećih razlika u odnosu na gradska naselja koja su stekla povlašten položaj stoljeće prije. Uz autonomiju u sudstvu i upravi, stanovnicima Krapine bilo je zajamčeno i slobodno prodavanje, zavještanje i nasljeđivanje imovine. Istim privilegijem bile su im određene i novčane te prirodne obveze, koje su se mijenjale do 17. stoljeća.² Sljedeći važan moment predstavljala je nova regulacija odnosa između trgovišta i vlastelinstva nastala 1641. kao rezultat višegodišnjeg sukoba. Naime, u 16. se stoljeću položaj trgovišta u odnosu na vlastelinstvo znatno promijenio. S promjenama koje su nastupile u feudalnim odnosima, a najvažnija je bila pojava i razvoj vlastelinske trgovine, sukobili su se interesi trgovišta i feudalaca. Potonji više nisu bili zainteresirani za razvoj trgovišta kao mjesta u kojem su seljaci mogli prodati viškove svojih proizvoda

¹ Stjepan ORTNER, *Povjest gradine i trgovišta Krapine*, Zagreb, s. n., 1899.; Josip ADAMČEK, »Povijest trgovišta i vlastelinstva Krapine u doba feudalizma«, *Kaj: časopis za kulturu i prosvjetu*, God. 13 (15) (1982), 3-63; *Krapinskih osam stoljeća*, Antun Kozina, ur., Krapina, Hrvatsko planinarsko društvo Strahinjčica, 1998.; *Krapina: grad povijesti i kulture*, Agneza Szabo, ur., Krapina, Grad Krapina, 2004.

² S. ORTNER, *Povjest gradine i trgovišta Krapine*, 64-68.

D. Čičko: *Socioekonomski razvoj trgovišta Krapina i položaj njegovih stanovnika...*

jer je to bila konkurencija njihovoj trgovini istim proizvodima. Stoga su odnosi trgovišta i feudalaca postajali sve napetiji i eskalirali su u međusobne sukobe krajem 16. i početkom 17. st. u kojima su građani borili, odnosno branili građanski status i prava. Iz tužbi upućivanih banu i kralju može se vidjeti da su vlastelini napadali trgovište, zatvarali građane, otimali im imovinu, nametali povećane radne obveze i dr. Kako se i nakon nekoliko pokušaja rješavanja sukoba on nastavlja, kraljevska je komisija 1641. izdala novu regulaciju odnosa trgovišta i vlastelinstva kojom je uređeno pitanje sudstva njegovom podjelom između trgovišta, Krapinsko-kostelskog vlastelinstva i Varaždinske županije. Iako je taj dokument davao trgovištu malo širu autonomiju, ostalo je podložno vlastelinstvu. Sukobi dviju strana i dalje su izbijali, ali ne takvim intenzitetom.³

Vodeći upravni položaj u Krapini bio je položaj suca, kojega su birali svi punopravni građani svake godine na izbornoj skupštini u povodu blagdana Male Gospe (8. rujna). Uz njega birali su se fiskuš (*fiscus*), zadužen za upravljanje općinskom imovinom, drugi sudac (*secundus judex*), sudac općine (*judex communis*) te sudac grada (*civitatis judex*). Gradsku administraciju vodio je bilježnik (*notarius*). Osim njih svake se godine biralo 12 prisežnika ili senatora (*jurati assessores seu senatores*) koji su zajedno sa sucima tvorili gradsku upravu. Od tih prisežnika dvojica su bila zadužena za mitnicu, dvojica za promet kruha i vina te po dvojica za meso i svijeće te kože i sol. U njihovoj nadležnosti bila je i briga za mlinove, mjere, bačve, a ponekad i za gorice i šume. Preko njih općina je provodila velik dio nadzora nad privrednim djelatnostima. Većina prihoda gradske uprave potjecala je od sajмова, odnosno mitničarina i sajamskih daća.⁴

Spomenuta upravna organizacija donekle se izmijenila u 17. stoljeću. Funkcija drugog suca čini se da je potpuno nestala jer je u »Krapinskim zapisnicima« njegov izbor zabilježen samo 1636. godine. Isto tako funkcije suca grada i fiskuša bile su objedinjene, kao što se često navodi u spomenutim zapisnicima »Fiscus sive communis judex«. Nadalje, iako se načelno trebalo birati 12 prisežnika, odnosno senatora, njihov je broj prilično varirao (od 8 do čak 27) te se nije ustaljivao tijekom cijelog 17. stoljeća. Također, valja napomenuti određeni pomak u terminologiji — sudac, koji se u povlastici iz 1347. godine naziva *villicus*, u »Krapinskim zapisnicima« redovito se naziva *judex*, odnosno *rihtar*, što može označavati transformaciju Krapine iz pretežno ruralnog naselja (na što bi upućivao naziv *villicus*) u urbano naselje (*rihtar*).⁵

Stanovništvo i gospodarstvo

Stanovništvo trgovišta se u 16. i 17. st. dijelilo na građane (*cives*, *purgari*) unutar i izvan trgovišta (*oppidum*). Prema popisu novčane daće iz 1574. trgovište je

³ J. ADAMČEK, »Povijest trgovišta«, 6 -7, 9-10, 12, 22-24, 26-28, 30-32.

⁴ Isto, 36-38.

⁵ »Krapinski zapisnici«, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, R-3340, sv. II, fol. 5, 6, 9, 11, 13-15, 17-21, 24-27, 32-37, 40-41, 47-52, 54-55, 57 *passim*.

imalo 64 domaćinstva, a prema poreznom popisu iz 1598. godine 69 unutar trgovišta i 12 izvan njega. Također, u trgovištu se nalazilo 15 obitelji želira, koji nisu imali posjede ni građanska prava i većinom su bili sluge u građanskim kućama. Daljnje kretanje broja stanovnika moguće je pratiti prema poreznom registru iz 1664. godine kojim je u trgovištu bilo popisano 130 domaćinstava i 20 obitelji želira. Povećanje broja stanovnika koje se može zamijetiti ostvarilo se i prirodnim priraštajem, ali najviše doseljavanjem.⁶

Temelj krapinskog gospodarstva bio je važan položaj trgovišta na trgovačkom putu prema unutarnjoaustrijskim pokrajinama. Sajmovi su imali važnu ulogu u gospodarstvu Krapine. Trgovište je u 17. st. imalo pravo na četiri godišnja sajma, koja su se održavala za blagdan sv. Florijana 4. svibnja i sv. Ladislava 27. lipnja, o Miholju 29. rujna te na blagdan sv. Martina 11. studenoga. Iako su se u Krapini održavali samo godišnji sajmovi imala je status gradskog naselja, što je suprotno tvrdnji Nevena Budaka da su za nastanak i postojanje gradova od ključne važnosti bili lokalni, tjedni sajmovi, a ne godišnji.⁷ Ta se tvrdnja o ulozi godišnjih sajмова međutim može dovesti u vezu s poljoprivrednim karakterom krapinskog trgovišta jer je iz izvora očito da je velika većina građana posjedovala neku vrstu poljoprivredne površine, zbog čega Krapina nije bila urbano naselje u punom smislu riječi. Poljoprivreda je imala istaknutu ulogu u životu građana i gospodarstvu trgovišta. Gotovo svi građani držali su oranice, vrtove i vinograde, a općina je imala i svoje pašnjake i šume (1608. Rudolf II. darovao im je 364 ha šuma). Također, krčenje šuma bilo je veoma rašireno, kao i sadnja novih vinograda na novim zemljištima. O tome koliko se krčilo svjedoči podatak da je općina 1615. posjedovala 103,5 jutara krčevina.⁸ Stoga se može pretpostaviti da su sajmovi predstavljali samo dopunski izvor prihoda (osim za one koji su se bavili obrtom i trgovinom jer je njima bilo važno mjesto na kojem su trgovali vlastitom robom). Uostalom, u prilog poljoprivrednom karakteru ide i činjenica da su većinu robe kojom se trgovalo na tim sajmovima činili upravo poljoprivredni proizvodi, što je vidljivo iz određivanja cijena o sajmovima. U tom pogledu velika je bila važnost godišnjih sajмова, iako je Ferdinand II. 1627. godine dao trgovištu pravo održavanja tjednog sajma (no, ono nije bilo ostvareno do 1844.). Osim trgovine, u gradu su bili razvijeni i obrti, što je vidljivo iz prisutnosti raznih obrtničkih zanimanja — mesara, gumbara, kožara, krznara, kovača, obućara, krojača, kolara i dr. U 17. st. posebno veliku skupinu obrtnika činili su tkalci udruženi u posebnu zadrugu na čelu s vlastitim »šekutorima«. Nadalje, istaknuta je bila uloga kamenara, poznatih po izradi mlinskog kamenja koje se prodavalo u Ptuju i Varaždinu. Kamenari su također imali vlastitu organizaciju te su svake godine birali svoje dekane.⁹

⁶ J. ADAMČEK, »Povijest trgovišta«, 35.

⁷ Neven BUDAK, *Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku*, Zagreb, Koprivnica, Nakladnička kuća »Dr. Feletar«, 1994., 76.

⁸ J. ADAMČEK, »Povijest trgovišta«, 36; *Krapinskih osam stoljeća*, 83.

D. Čičko: *Socioekonomski razvoj trgovišta Krapina i položaj njegovih stanovnika...*

Koliki je bio gospodarski značaj i stupanj razvoja Krapine može se iščitati iz nekih fragmentarnih podataka. Primjerice, trgovište je imalo svoju maltu na kojoj je ubiralo prolazne daće¹⁰, a u Krapini se nalazila i tridesetnica, kao što se može vidjeti u saborskom zaključku od 13. siječnja 1605. godine¹¹. Nadalje, prema saborskoj odluci iz 1675. godine izvoz meda u slovenske zemlje bio je dozvoljen samo preko stovarišnih mjesta koja su se nalazila u Zagrebu, Varaždinu, Samoboru i Krapini.¹² Također, naredbom istog tijela 1664. Varaždin, Zagreb i Krapina morali su osigurati oružanu pratnju do Sutle svim stranim trgovcima koji su posjećivali njihove godišnje sajmove.¹³ Vrijedi još spomenuti da se od 70-ih godina 16. st. u Krapini nalazila poštanska postaja za prijenos obavijesti iz Vojne krajine u unutarnjoaustrijske pokrajine i obratno, koja je od 1593. ondje neprestano postojala, a imala je dva poštanska konja (u Varaždinu su bila 3).¹⁴ Razvidno je dakle da se Krapina ubrajala u red glavnih trgovačkih središta kraljevstva, iako je sigurno bila mnogo manje važna od Zagreba i Varaždina.

Iz limitacija cijena za pojedine sajmove (iako ne za sve) može se vidjeti kojim se proizvodima najviše trgovalo na sajmovima i kako su se kretale njihove cijene. Prevladavali su poljoprivredni proizvodi — pšenica, raž, zob, zmesz (možda mješavina žitarica), proso, heljda (hajdina), vino i mošt te vzenie (možda neka vrsta domaće životinje). Za sve proizvode određivale su se prodajne cijene, osim za namostuvanje (mošt), koje se ponekad smjelo prodavati bez određene cijene odnosno »kako se tko pogodi«. Na sajmovima su stalno zastupljeni pšenica, raž i vzenie, dok su zmesz i zob relativno često prisutni, a ostali su proizvodi rjeđi. Iz tih je proglašen vidljivo da su cijene uglavnom oscilirale od 1669. do 1678., a 1695. zabilježen je osjetan porast cijena svih roba. S obzirom na nedostatak podataka za ranije razdoblje, ne može se zaključiti koliko je taj porast bio nagao ili postupan i u kakvoj je bio vezi s Velikim bečkim ratom.¹⁵

Proučavanje unosa u »Krapinske zapisnike« upućuje na poljoprivredni karakter trgovišta, budući da apsolutno dominiraju unosi vezani uz poljoprivredu — bilo da se radi o kupoprodaji raznih vrsta poljoprivrednih površina ili životinja ili pak o tužbama i svađama kojima su u središtu poljoprivredne stavke. No bu-

⁹ J. ADAMČEK, »Povijest trgovišta«, 34.

¹⁰ Zlatko HERKOV, *Povijest zagrebačke trgovine*, Zagreb, JAZU, 1987., 54.

¹¹ Vjekoslav KLAIC, *Povijest Hrvata: od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća*, knjiga 5 *Četvrto doba: Vladaње kraljeva iz porodice Habsburga (1527.–1740.)*, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1985., 656.

¹² Z. HERKOV, *Povijest zagrebačke trgovine*, 64–65.

¹³ Igor KARAMAN, »Zagrebački trgovci u 17. i 18. stoljeću«, *Historijski zbornik* 29/30 (1976–1977), 251–262.

¹⁴ Andrej HOZJAN, »Postanak i razvoj poštanske ustanove i ostalih načina prijenosa obavijesti u sjeverozapadnoj Hrvatskoj od 1500. do 1783.«, *Pošta sjeverozapadne Hrvatske*, Andrej Hozjan, ur., Zagreb, Varaždin, Hrvatske pošte, HAZU, 2002., 37, 42.

¹⁵ Domagoj ČIČKO, »Limitacije cijena u trgovištu Krapina u XVII. stoljeću«, *Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, Vol. 12, No. 1 (2016), 108–115.

dući da građani nisu bili obvezni davati dio svojih proizvoda kao naturalnu daću (o čemu bi postojali zapisi i na temelju čega bi se mogla izračunati približna poljoprivredna proizvodnja) može se samo temeljem odredaba o sajmovima konstatirati koje su kulture dominirale u poljoprivredi trgovišta u 17. st. — pšenica, raž i zob te u manjoj količini heljda i proso, uz vzenie i vino.

Nadalje, uopće nema podataka o obrtu i obrtnicima, iako se uz pojedina imena javljaju zanimanja nekih obrtnika (npr. barilar (bačvar), lončar, klobučar). U pogledu trgovine situacija je nešto bolja — tako se može doznati kako su se kretale cijene namirnica o sajmovima i kakve su bile kazne za kršenje gradskih odredbi vezanih uz trgovinu. Također, osim sajмова trgovina se odvijala i u dućanima lokalnih trgovaca, što se može vidjeti iz zapisa o najmu prostora za trgovanje¹⁶ i iz pisma koje krapinski franjevci upućuju trgovcu na Kaptol tražeći ulje za svjetiljke, jer da ga trgovac u Krapini nema.¹⁷ To pismo svjedoči također da trgovci u Krapini nisu raspolagali raznolikom robom odnosno da u tom trenutku nije bilo traženog artikla.

Iz unosa o poreznim obvezama građana može se iščitati da su se u Krapini u 17. st. plaćala tri (eventualno četiri) poreza — godišnja daća od 200 rajnskih forinti vlastelinstvu te kraljevica¹⁸ (koju je trgovište vjerojatno ubiralo za svoje potrebe s obzirom na to da piše »...a kraleuicza daze da na zoldatha y nauze sthoie potrebno na oprauu na ztrosek...«¹⁹) i banalis (značenje nepoznato) kao i povremene izvanredne daće. Također, može se zaključiti da nisu svi građani plaćali jednake iznose svih podavanja, već da je to ovisilo o njihovom imovinskom stanju.²⁰

Osim prihoda od poreza grad je ostvarivao prihode raznim vrstama globa, navedenim u Tablici 1.

Također, prihodi su stizali i od maltarine, posebice u vrijeme sajмова, no kako je za to zabilježen samo jedan unos (32 denara na sajam o blagdanu sv. Ladislava 1675.)²¹, ne može se dobiti konkretna slika tih prihoda. Prema onome što se može zaključiti iz »Krapinskih zapisnika« rashodi općine su se trošili na podmirivanje poreznih obveza i na uzdržavanje vojnika.²² Međutim, analizom zapisnika može se utvrditi da u trgovištu nije bilo mnogo novaca u optjecaju od-

¹⁶ »Krapinski zapisnici«, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, R-3340, sv. III, fol. 59r, 79v.

¹⁷ Josip MATASOVIĆ, »Knez Lenard, kaptolma zagrebačkog kramar«, *Narodna starina* 12, br. 32 (1933), 232.

¹⁸ Vrsta daće koja se isprva ubirala za kralja, ali ubiru je i neki vlastelini. Prema: Vladimir MAŽURANIĆ, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, s.v. »kraljevica«, Zagreb: Informator, 1975.

¹⁹ »Krapinski zapisnici«, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, R-3340, sv. III, fol. 63r.

²⁰ Isto, fol. 61r, 61v, 63r, 69v, 76r, 77r, 82v, 85r; primjerice podavanja od kuća plaćala su se u trima kategorijama, ovisno o veličini, u iznosu od 12, 10 ili 8 denara.

²¹ »Krapinski zapisnici«, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, R-3340, sv. II, fol. 71. v.

²² Isto, fol. 58v, 61v, 62r, 64v, 67v, 68v, 70v, 71v, 72v, 73v, 74v, 75v, 76v, 81r, 81v, 84r, 85v, 86r, 87v, 92r, 94r, 97r; općina je opskrbljivala vojnike i davala im određenu plaću (15 rajnskih forinti) te porezno oslobođenje vojnikeve obitelji, na što upućuju slučajevi Matije Skoka i Matije Zarine iz 1674.

D. Čičko: *Socioekonomski razvoj trgovišta Krapina i položaj njegovih stanovnika...*

PREKRŠAJ	IZNOS KAZNE
nedolazak na svjedočenje pred suca	25 denara
uništenje pravnog dokumenta	160 denara
prodaja na sajmovima drukčije od određenih cijena	300 denara
upotreba pogrešnih mjera	3750 denara
lažna prisega	300 denara
povrede časti, svađe i tučnjave	40 do 400 denara (različito od slučaja do slučaja)
krađa	ovisno o vrsti ukradene stvari 80 do 2500 denara
davanje građanskog prava	240 denara (u jednom slučaju 300)

Tablica 1. Vrste prekršaja i globa²³

nosno da određene osobe nisu raspolagale gotovim novcem jer su se dugovi često naplaćivali zapljenom imovine — kuća, poljoprivrednih površina, životinja²⁴, a i u spomenutom pismu krapinskih franjevacu oni plaćaju robu u naturi jer nemaju novca²⁵.

Nadalje, u zapisnicima se može pratiti kretanje cijena kuća tijekom 17. stoljeća. One se prodaju od 5 do 100 rajnskih forinti (400 do 8000 denara) (vjerojatno ovisno o veličini), a daju se u najam za 25 groša (100 denara) te 6 rajnskih forinti (480 denara) godišnje²⁶ (usporedbe radi, u Zagrebu se krajem stoljeća najam kuće plaćao 40 rajnskih forinti (3200 denara))²⁷. Također, jedan zapis svjedoči o zalogu kuće na šest godina za iznos od 10 škuda (1475 denara).²⁸ Na sličan se način može pratiti kretanje cijena poljoprivrednih zemljišta, ali kako nisu bile zabilježene njihove površine, ne mogu se utvrditi cijene po jutru površine. Cijene oranica kretale su se od 15 groša (60 denara) do 23 rajnske forinte (1840 denara), livada od 2 dukata (300 denara) do 40 florena (6000 denara), a za vinograd je bio zabilježen samo jedan unos u tom razdoblju, prodan za 11 rajnskih forinti (880 denara).²⁹ Iako se u zapisnicima javljaju i podaci o cijenama pojedinih životinja, premalo je unosa za donošenje zaključaka o kretanjima cijena životinja. Također, temeljem unosa u zapisnike vidljivo je, kako je rečeno, da je krčenje bilo raširena pojava u općinskim šumama i često se obavljalo ilegalno. Tek nakon što bi određena osoba pokršila dio šume morala bi platiti naknadu u iznosu od 100 do 350 denara, ponekad uz obvezu davanja određenog iznosa

²³ Izrađeno prema: «Krapinski zapisnici», Nacionalna i sveučilišna knjižnica, R-3340, sv. III, fol. 58v, 61v, 62r, 64v, 67v, 68v, 70v, 71v, 72v, 73v, 74v, 75v, 76v, 81r, 81v, 84r, 85v, 86r, 87v, 92r, 94r, 97r.

²⁴ «Krapinski zapisnici», Nacionalna i sveučilišna knjižnica, R-3340, sv. III, fol. 55v, 65v, 66v, 78r, 85r, 85v, 96r.

²⁵ J. MATASOVIĆ, «Knez Lenard», 232.

²⁶ «Krapinski zapisnici», Nacionalna i sveučilišna knjižnica, R-3340, sv. III, fol. 56v, 68v, 97r, 160r.

²⁷ J. MATASOVIĆ, «Knez Lenard», 114. Preračunato u denare prema omjeru 1 rajnska forinta = 80 denara.

²⁸ «Krapinski zapisnici», Nacionalna i sveučilišna knjižnica, R-3340, sv. III, fol. 59r.

²⁹ Isto, fol. 3r, 58r, 59v, 75r, 76v, 77r, 78r, 79v, 81 v, 82v, 85v, 86r, 92v, 96r.

poreza godišnje. Ako bi tko i dalje krčio bez dozvole, morao bi platiti 1000 denara kazne.³⁰

Temeljem analize »Krapinskih zapisnika« i iznesenih podataka o Krapini u 17. st. može se zaključiti da je Krapina, iako je imala određeno gospodarsko značenje, bila prvenstveno naselje poljoprivrednog karaktera čiji su se stanovnici u velikoj većini bavili poljoprivredom kao osnovnom granom gospodarstva. To je očito iz velikog broja unosa u »Krapinskim zapisnicima« vezanih uz poljoprivredu te iz malog broja unosa o obrtu. To se također može vidjeti iz proglasa kojima su se regulirale cijene proizvoda na godišnjim sajmovima s obzirom na to da su se prodavali isključivo poljoprivredni proizvodi.

Nadalje, iako je Krapina bila više ruralno nego urbano naselje, imala je istaknutu ulogu u gospodarskom životu Kraljevstva, što je vidljivo iz saborskih proglašenja o sajmovima i trgovini medom s unutarnjoaustrijskim zemljama. Naravno, tu je njen značaj bio sigurno mnogo manji od značaja Zagreba i Varaždina, ali ne i drugih naselja slične veličine.

Urbani identiteti i urbane elite

Temeljem »Krapinskih zapisnika« mogu se proučavati i urbane elite, na temelju zapisa o sastavu gradske uprave koji tvore razmjerno dugu seriju podataka. Također, neki naizgled banalni unosi posredno osvjetljavaju određene aspekte urbanih identiteta.

Gradovi i njihovo stanovništvo isticali su se posebnim položajem u odnosu na okolni svijet, čega su itekako bili svjesni, a što je činilo osnovu za oblikovanje zasebnih urbanih identiteta. Gradski se identitet temeljio na političkim i građanskim privilegijama, često zajamčenim u posebnoj povelji više vlasti. Jedinствен kolektivni identitet, koji je odlikovao urbane zajednice, pružao je njihovim članovima osjećaj pripadnosti i ponosa. Bio je primjetan u svim gradovima, no mnogo snažnije u manjim sredinama gdje su veze među stanovnicima bile jače. Posebice u velikim urbanim zajednicama, ali ne samo ondje, postojalo je zapravo mnoštvo preklapajućih identiteta koji su proizlazili iz pripadnosti određenim društvenim skupinama, što čini koncept kolektivnih identiteta u urbanim sredinama još složenijim i nestalnijim.³¹ Urbani identitet bio je oblikovan kao skup pripadnosti obitelji i rodbinskoj zajednici, susjedstvu, župi, strukovnoj organizaciji, dobnoj skupini i rodnoj kategoriji, religijskim ili etničkim podgrupama te pravnim kategorijama stanovništva.³²

Pri proučavanju urbanih identiteta na području Hrvatsko-slavonskog kraljevstva nužno se mora uzeti u obzir veličina gradskih naselja. Naime, broj stanovnika u gradovima Hrvatsko-slavonskog kraljevstva nije u 17. stoljeću premašivao

³⁰ Isto, fol. 76v, 77r, 84r, 87r.

³¹ Henry KAMEN, *Early Modern European Society*, London, New York, Routledge, 2000., 13.

³² Christopher FRIEDRICHS, *The Early Modern City 1450—1750*, London, New York, Longman, 1995., 13-14.

D. Čičko: *Socioekonomski razvoj trgovišta Krapina i položaj njegovih stanovnika...*

nekoliko tisuća, pa se oni mogu smjestiti u kategoriju malih gradova u širem europskom kontekstu. Stoga bi se moglo pretpostaviti da je osjećaj pripadnosti urbanoj zajednici bio snažniji u takvim malim gradovima. No, bez obzira na veličinu svi su oni imali izraženu socijalnu stratifikaciju, s vlastitim elitama, socijalnim napetostima i sukobima, a osnovne odrednice gradskih identiteta odgovarale su temeljnim smjernicama na europskoj razini. Iako je fenomen urbanih identiteta slabo istražen u hrvatskoj historiografiji, neki se primjeri ipak mogu navesti³³

Urbane identitete u trgovištu Krapini teško je sustavno istraživati s obzirom na karakter »Krapinskih zapisnika« kao izvora koji šturošću i fragmentiranošću otežavaju dublju analizu. Međutim, moguće je ukazati na određene aspekte. Težnja plemića da stanovnike trgovišta pretvore u kmetove, na što upućuje već spomenuti pravni sukob, sigurno je utjecala na jačanje kolektivne svijesti o pripadnosti građanskom sloju i gradu kao zajednici, a obrana od vanjskih pritisaka bila je presudna za oblikovanje kolektivnog identiteta. Također, činjenica da je Krapina bila relativno malo naselje (s oko 150 obitelji polovicom 17. st.) upućuje na mogućnost snažnijeg osjećaja pripadnosti nego u većim gradovima.³⁴

Obitelj je bila jedna od osnovnih društvenih zajednica (ne samo u gradu) koja je snažno utjecala na razvoj osjećaja pripadnosti. Međutim, bolje bi bilo reći kućanstvo nego obitelj jer kućanstvo nije obuhvaćalo samo osobe povezane krvnim srodstvom, već i radnike u obrtničkoj radionici te kućnu poslugu koje su povezivale svakodnevne zajedničke aktivnosti.³⁵ Uostalom, domaćinstvo odnosno kućanstvo bilo je temelj porezne organizacije, a ne obitelj. Obitelj kao zajednica te odnosi utemeljeni na srodničkom principu nisu nužno podrazumijevali prevladavanje principa solidarnosti među članovima obitelji. U tom kontekstu upravo imovinskopravne radnje mogu jako dobro poslužiti u proučavanju unutarobiteljskih odnosa i solidarnosti u Krapini. Razmjerno brojne parnice zbog nasljedstva te pogodbe među braćom i sestrama o odricanju od prava na imovinu u svoje ime i ime potomaka upućuju na važnost vlasničkih odnosa u obiteljskim strukturama. Slučajevi sporova zbog nasljedstva kao i pravne radnje potvrđivanja dogovora o imovinskim odnosima među članovima obitelji upućuju na to da su obiteljskim zajednicama dominirali gotovo poslovni odnosi. Svaka pogodba, posudba i dogovor morali su biti potvrđeni pred gradskim sudom, jer se očito računalo na mogućnost nepoštivanja verbalnog dogovora među članovima obitelji, a time su dobivali i pravnu snagu. Osim toga, fizički i verbalni obračuni među braćom, supružnicima ili članovima šire obitelji, rješavani pred sudom, također pokazuju da nije bilo mehanizama za reguliranje nesuglasica i konfliktnih situacija unutar obitelji bez posezanja za sudskim postupcima. O obiteljskim

³³ N. BUDAK, »Gradske oligarhije u 17. stoljeću u sjeverozapadnoj Hrvatskoj«, *Međunarodni kulturnopovijesni simpozij Mogersdorf*, sv. 20, *Razvoj građanskog društva u panonskom prostoru od 16. stoljeća do Francuske revolucije*, Zagreb, 1995., 89-109.

³⁴ J. ADAMČEK, »Povijest trgovišta«, 6-7, 9-10, 12, 22.

strukturama moguće je zaključivati i proučavanjem institucije jamaca, odnosno *poruka*, koji su svojom imovinom pod prijetnjom novčane kazne jamčili za osumnjičenika puštenog iz tamnice da do konačne presude neće počiniti nikakav prekršaj ni pobjeći iz naselja. Pri tome se u većem broju kao jamci javljaju osobe izvan obitelji,³⁶ a tada je, zbog nedostatka podataka o tim ljudima, teže analizirati principe na kojima se gradila solidarnost a koji su mogli biti strukovni, susjedski, emocionalni ili gospodarski, odnosno mogli su se temeljiti na poslovnoj kolegijalnosti (primjerice među pripadnicima kamenarskog obrta), svakodnevnog suživota sa susjedima, prijateljstvu ili poslovnoj suradnji (u zamjenu za neku uslugu, kao što je obrezivanje vinograda).

U Krapini je postojao i identitet temeljen na pripadnosti strukovnoj organizaciji, o čemu govore regulacije odnosa unutar zajednice kamenara kojima je bilo naloženo međusobno poštovanje i pomaganje, kao i obvezno prodavanje proizvoda po jednakoj cijeni. Nadalje, bilo je određeno da će se svađe ili klevete kažnjavati novčanim iznosom od 25 talera, što je bila povećana svota. Spomenute odredbe pokazuju da su slučajevi takvih ponašanja bili zabilježeni i da je gradska uprava svojim odredbama morala regulirati odnose unutar zajednice, a one nisu vrijedile samo na području trgovišta, nego i svagdje kamo su kamenari išli prodavati svoju robu.³⁷

Unatoč demografskoj slabosti (Krapina je polovicom 17. st. imala 150 obitelji) u trgovištu je bila razvijena i pripadnost susjedstvu, kao odrednica urbanog identiteta, posebice važna u oblikovanju solidarnosti. To je vidljivo iz slučajeva u kojima su djeca koja su ostala bez roditelja a nisu imala druge rodbine dolazila pod skrb susjeda, kao što je zabilježeno 1574. u slučaju Mihaela Verhovskog kojem je skrbnik nakon smrti roditelja postao Martin Krajcar.³⁸ Uloga susjeda dolazila je do izražaja i u situacijama nužde, primjerice u slučaju smrti, kada su imali funkciju svjedoka prilikom sastavljanja oporuke.³⁹

Međutim, u Krapini nalazimo i izraze koji definiraju pripadnost gradskoj zajednici, primjerice u formuli prilikom godišnjeg izbora gradskog magistrata »ex consensu et unanimi voto totius Communitatis«. Nadalje, iz prisege koju su suci i prisežnici morali polagati vidljivo je prvenstvo interesa zajednice »...hochem oztavity vuzaky nazlob vuzake mito plachyu, pryatelztvo y vuzaky boiaznozt pravo polagh moie duse moie prizege y polagh... znanja vuzaku pravdu... y executiu koyaze bude predmene davala y predmeno(m) chinila, pravo opitaty y chiniti y polagh varassa u vuzako(m) dugotianu y verno y pravno hodity y sto

³⁵ Lewis MUMFORD, *Grad u historiji: njegov postanak, njegovo mijenjanje, njegovi izgledi*, Vladimir Ivir. prev., Zagreb, Naprijed, 1998., 314.

³⁶ »Krapinski zapisnici,« Nacionalna i sveučilišna knjižnica, R-3340, sv. I-III.

³⁷ Isto.

³⁸ Isto, sv. I, 34 v.

³⁹ Isto, 48 r.

D. Čičko: *Socioekonomski razvoj trgovišta Krapina i položaj njegovih stanovnika...*

bude(m) znal aly chul...⁴⁰ Koliko se to ostvarivalo teško je sa sigurnošću reći, no svakako se može pretpostaviti da je kršenja bilo.

Iz navedenih se fragmenata može zaključiti o postojanju isprepletenih identiteta u Krapini koji reflektiraju stupanj kompleksnosti karakterističan za europske gradove na općoj razini. Od obitelji kao osnove, preko susjedskih odnosa i strukovne pripadnosti, do socijalnog statusa i pripadnosti gradskoj zajednici kao cjelini, kolektivni su se identiteti u Krapini očitovali različitim intenzitetom u različitim situacijama, ovisno o prilikama i kontekstima. Svakako su bili neraskidivo povezani i višestruko složeni, nastali kao posljedica specifičnog razvoja unutar gradske sredine.

Jedna od najvažnijih kategorija urbanih identiteta bila je pripadnost društvenom sloju koja se konstituirala temeljem položaja u staleškom društvu i materijalnog bogatstva kao osnove. U europskim gradovima se posebice u ranom novom vijeku kao vrhovni društveni sloj isticala urbana elita u kojoj su istaknutu ulogu imali pripadnici plemićkog sloja, ali i bogato građanstvo. Međutim, ponašanje urbanih elita razlikovalo se od ponašanja tradicionalne zemljoposjedničke aristokracije. Njihovi su članovi bili povezani sustavom zajedničkih vrijednosti i kontekstima u kojima su živjeli, a presudna odrednica statusa bilo je bogatstvo, pri čemu njegovo podrijetlo nije bilo osobito važno. Nadalje, važna karakteristika urbanih elita bila je težnja monopoliziranju upravnih položaja, pri čemu su ekonomski aspekti tog procesa imali sporednu ulogu, a središnje značenje imao je znak društvenog statusa koji je nosila upravna služba.⁴¹

«Krapinski zapisnici» donose podatke o sastavu uprave trgovišta za 54 godine — od 1636. do 1688. te za 1695. godinu. Temeljem njihove analize može se zaključiti da je u Krapini u 17. st. na djelu bio proces formiranja oligarhije odnosno da je ona već bila izgrađena u razdoblju za koje raspolažemo podacima. Analizom podataka o nositeljima upravnih funkcija može se zaključiti da je desetero ljudi (25,64%) obnašalo 105 službi (55,55%) tijekom 54 godine odnosno da su u svojim rukama objedinjavali više od pola visokih funkcija. Kada se uzmu u obzir i članovi istih obitelji, može se zaključiti da je svega 5 obitelji držalo u rukama 109 službi (57,71%). Te brojke svakako upućuju na već izgrađenu oligarhiju koja je monopolizirala upravu trgovišta. Slični se rezultati dobiju i analizom sastava prisežnika odnosno senatora. 751 funkciju prisežnika obnašalo je 105 osoba tijekom 54 godine, pri čemu je 25 osoba (23,81%) držalo 430 mjesta (57,26%), što je ponovno jasan znak postojanja oligarhije u Krapini. Analizirajući se kraća razdoblja, dobivaju se približno jednaki rezultati. Tako je od 1636. do 1645. godine 31 vodeću funkciju obnašalo svega 9 osoba, pri čemu su 3 osobe (33,33%) držale 20 dužnosti (64,52%).⁴²

⁴⁰ Isto, sv. II, 10, 23.

⁴¹ H. KAMEN, *Early Modern European Society*, 95-96, 100.

⁴² «Krapinski zapisnici», Nacionalna i sveučilišna knjižnica, R-3340, sv. II, fol. 5, 6, 9, 11, 13-15, 17-21, 24-27, 32-37, 40-41, 47-52, 54-55, 57-68, 71-74, 76-79, 84-92, 96-97, 137-138, 154-155, sv. III, fol. 2, 9r, 24v,

BROJ OBNAŠANIH SLUŽBI	BROJ OSOBA
1	10
2	9
4	2
5	4
6	4
7	3
8	3
11	2
19	2

Tablica 2. Omjer broja obnašanih službi i broja njihovih nositelja među vodećim dužnostima u Krapini 1636.—1688. i 1695.⁴³

Treba naglasiti da su se na najznačajnijim funkcijama (sudac, četvrti sudac, fiskuš, notar) osobe periodično izmjenjivale — svakih nekoliko godina prelazile su s jedne na drugu funkciju (tako je Martin Kalečak 1653. i 1654. obnašao dužnost suca, sljedeće dvije godine bio je četvrti sudac, 1661. i 1662. ponovo je obnašao sudačku dužnost, a 1663. službu četvrtog suca; dužnost suca ponovno je bila u njegovim rukama 1672. i 1673. te 1684.—1686., a službu četvrtog suca obnašao je i 1674. te 1687. i 1688.), a među prisežnicima prisutna su višegodišnja, pa i desetljetna razdoblja obnašanja dužnosti. Funkcija notara bila je donekle specifična jer se na toj dužnosti izmijenilo svega 8 osoba u 32 godine; Petar Kalečak obnašao ju je 19 godina, najduže među zabilježenim notarima u Krapini 17. stoljeća. Također, može se primijetiti da je u velikom broju slučajeva osoba koja je jedne godine obavljala funkciju suca, ako je nije naslijedila sljedeće godine, prešla na dužnost suca grada (odnosno četvrtog suca).⁴⁴

Socijalno discipliniranje

Raznoliki unosi u »Krapinskim zapisnicima« sagledani kao cjelina mogu poslužiti i kao izvor za proučavanje koncepta discipline i socijalnog discipliniranja u trgovištu te načina na koji se taj proces manifestirao. Teorijski model discipline i socijalnog discipliniranja usko je vezan uz djela Michela Foucaulta, Maxa We-

34, 40, 47, 53v, 54r, 63v, 72r, 80r, 90, 100v, 101r, 106, 108, 114r, 118r, 123r, 128r, 130r, 133r, 139r, 142r, 165v, 166.

⁴³ Izrađeno prema: Krapinski zapisnici, »Nacionalna i sveučilišna knjižnica, R-3340, sv. II, fol. 5, 6, 9, 11, 13-15, 17-21, 24-27, 32-37, 40-41, 47-52, 54-55, 57-68, 71-74, 76-79, 84-92, 96-97, 137-138, 154-155, sv. III, fol. 2, 9r, 24v, 34, 40, 47, 53v, 54r, 63v, 72r, 80r, 90, 100v, 101r, 106, 108, 114r, 118r, 123r, 128r, 130r, 133r, 139r, 142r, 165v, 166.

⁴⁴ Krapinski zapisnici, »Nacionalna i sveučilišna knjižnica, R-3340, sv. II, fol. 5, 6, 9, 11, 13-15, 17-21, 24-27, 32-37, 40-41, 47-52, 54-55, 57-68, 71-74, 76-79, 84-92, 96-97, 137-138, 154-155, sv. III, fol. 2, 9r, 24v, 34, 40, 47, 53v, 54r, 63v, 72r, 80r, 90, 100v, 101r, 106, 108, 114r, 118r, 123r, 128r, 130r, 133r, 139r, 142r, 165v, 166.

D. Čičko: *Socioekonomski razvoj trgovišta Krapina i položaj njegovih stanovnika...*

VRSTA FUNKCIJE	BROJ FUNKCIJA	BROJ NOSILACA
Sudac	54	18
Fiskuš	52	24
Četvrti sudac	50	17
Notar	32	8

Tablica 3. Omjer broja funkcija i broja njihovih nositelja po pojedinoj dužnosti u Krapini 1636.—1688. i 1695.⁴⁵

bera i Gerharda Oestreicha. Prema interpretaciji Roberta Van Kierkena, unatoč razlikama u njihovim teorijskim razmatranjima discipline, svi navedeni autori smatraju da je proces socijalnog discipliniranja obilježen dugim trajanjem s dvjema dominantnim fazama — u prvoj institucionalizirana vlast (gradska uprava i kraljevski organi) nameće regulacije, zabrane i norme, a drugu fazu obilježava promjena u psihološkim strukturama, na individualnoj razini, što dovodi do pojave »samoregulirajućeg« građanina, sposobnog da sam upravlja svojim ponašanjima i nagonima. Sva trojica ističu razdoblje ranog novog vijeka kao izvorište opisanog procesa, pri čemu Oestreich naglašava ulogu gradova, koji upravo u tom razdoblju doživljavaju snažan demografski rast koji je nametnuo potrebu reguliranja svakodnevnog života s obzirom na to da je povećanje gustoće stanovništva u relativno kratkom razdoblju donijelo potrebu uređenja potencijalno konfliktnih svakodnevnih situacija. U tom se kontekstu razvio koncept policije (*Polizei*) kao sveobuhvatnog regulatornog mehanizma koji su poslije teritorijalne države preuzele i primijenile na gotovo sva polja ljudskog djelovanja.⁴⁶

Teorija socijalnog discipliniranja ne može se potpuno primijeniti na slučaj Krapine, odnosno zbog karaktera izvora nije moguće potpuno ispitati njezinu uklopljenosti u krapinski kontekst. Naime, Oestreichov model u kontekstu autonomne urbane sredine podrazumijeva da je gradska uprava službeno izdala uredbe koje bi u okvirima koncepta *Polizei* regulirale veliku većinu aspekata svakodnevnog života stanovništva. Međutim, takav se formalni statut u to vrijeme u Krapini nije pojavio. No, primjetni su određeni pomaci u slučaju Krapine. Usporedbom gradskih zapisnika s kraja 16. st. i od 30-ih godina 17. st. mogu se uočiti neke razlike. Zapisnici iz 16. st. velikim su dijelom sadržavali parnične postupke te pravne radnje zavještavanja imovine, s iznimno malim brojem određaba namijenjenih regulaciji određenog aspekta društvene zbilje. S druge strane, zapisnici 17. st. pokazuju dijametralno suprotnu tendenciju — iz njih nestaju podaci o zavještanju, parnični se postupci skraćuju samo na njihove zaključ-

⁴⁵ Izrađeno prema: Krapinski zapisnici, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, R-3340, sv. II, fol. 5, 6, 9, 11, 13-15, 17-21, 24-27, 32-37, 40-41, 47-52, 54-55, 57-68, 71-74, 76-79, 84-92, 96-97, 137-138, 154-155, sv. III, fol. 2, 9r, 24v, 34, 40, 47, 53v, 54r, 63v, 72r, 80r, 90, 100v, 101r, 106, 108, 114r, 118r, 123r, 128r, 130r, 133r, 139r, 142r, 165v, 166

⁴⁶ Robert VAN KRIEKEN, »Social discipline and state formation. Weber and Oestreich on the historical sociology of subjectivity«, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 17(1) (1990), 3-28.

ke, a pretežnu većinu unosa čine regulacijske odredbe fokusirane na uređenje gospodarskih prilika, porezne politike i administrativnih poslova kao i zapisi o sankcioniranju kaznenog ponašanja i kršenja važećih društvenih normi. Pri tom se postavlja pitanje valja li tu razliku pripisati karakteru izvora, odnosno proizlaze li ona možda iz mogućnosti da su se određeni gradski spisi izgubili, ili je doista bila riječ o određenim promjenama koje se mogu iščitati iz spomenutih razlika. Smatram da je ipak došlo do određenih pomaka u upravnoj praksi s obzirom na to da se navode razne odredbe kojima su bila regulirana administrativno-ekonomska pitanja, a koje ne bi bilo potrebno ponovno navoditi ako su već bile utvrđene, ili bi eventualno bilo naznačeno da se nešto potvrđuje prema ranijoj odredbi. Stoga bi se moglo tvrditi da su gradske vlasti nastojale regulirati određena područja ljudskog djelovanja putem nesustavno određivanih regulacija koje su nastajale u skladu s potrebama. Moguće je da je takav razvoj bio posredovan utjecajima iz drugih gradskih sredina, posebice s unutrašnjoaustrijskog područja s kojim su postojale intenzivne ekonomske veze, no tu je hipotezu teško provjeriti. Nadalje, sukladno Oestreichovom modelu koji podrazumijeva porast broja stanovnika u gradu treba uzeti u obzir i demografsku situaciju u trgovištu. Tu je vidljiv porast broja obitelji od 85,19% u nešto više od pola stoljeća, sa 81 godine 1598. na 150 obitelji 1664. To odgovara porastu gustoće stanovništva koji nameće potrebu akulturiranja pridošlica te povećava broj konfliktnih situacija koje zahtijevaju sankciju. Isto tako, valja uzeti u obzir kontekst sukoba trgovišta s vlastelinstvom početkom 17. st. obilježen učestalim fizičkim i pravnim nasiljem — pljačkama, paleži, batinanjem, kršenjem prava i povlastica te nametanjem novih obveza — koje je moglo potaknuti potrebu za jasnijom pravnom regulacijom upravno-pravnih aspekata te sankcioniranjem prekršaja. To je razvidno iz tužbi koje je trgovište upućivalo različitim instancijama vlasti, tražeći od njih zaštitu i posredovanje te jasno reguliranje odnosa s vlastelinstvom, što je u konačnici i bilo uređeno 1641. godine.⁴⁷

Proširenje ovlasti, odnosno povećanje autoriteta gradske uprave i pokušaj discipliniranja građana vidljivi su i u oštrom sankcioniranju konfliktnih situacija te kršenja normi u obliku verbalnih i fizičkih prekršaja, prijetnji magistratu, nepoštivanja gradskih odluka, izostajanja sa sudskih rasprava te nekorektnog obavljanja pojedinih dužnosti. Kako verbalni delikti u većini slučajeva nisu prerasli u fizičke nego su odmah bili prijavljeni sudu, to može posredno upućivati na određeni stupanj discipline odnosno na potiskivanje nagona za samostalnim rješavanjem konfliktne situacije nasiljem te na poštivanje propisanog pravnog puta.⁴⁸

O dinamici tih sukoba ne možemo mnogo kazati, no nisu se ograničavali samo na muškarce nepovezane rodbinskim vezama; u njih su nerijetko bile uklju-

⁴⁷ »Krapinski zapisnici«, NSK, R-3340, Sv. I-III.; J. ADAMČEK, »Povijest trgovišta i vlastelinstva«, 35.

⁴⁸ »Krapinski zapisnici«, NSK, R-3340, Sv. I-III.

D. Čičko: *Socioekonomski razvoj trgovišta Krapina i položaj njegovih stanovnika...*

čene i žene, članovi obitelji, pripadnici strukovne zajednice pa i supružnici, a uz to i duhovne osobe.⁴⁹ Posebnu sferu sukoba činili su sukobi različitih staleških skupina, što se većinom odnosi na plemiće i građane, u obliku krađe robe, stoke i poljoprivrednih uroda, uništenja pokretne i nepokretne imovine, samovoljnih uhićenja, fizičkog nasilja, prijetnji i verbalnih delikata.⁵⁰ Te su borbe bile u biti odraz pravnog sukoba trgovišta i vlastelinstva.⁵¹

Zaključak

Socioekonomski razvoj Krapine u 17. st. bio je s jedne strane obilježen sukobom s vlastelinstvom zbog pravnog statusa trgovišta kao cjeline te njegovih stanovnika, a s druge demografskim i ekonomskim napretkom, ključnim za uspješno prevladavanje krize. Unatoč dominaciji poljoprivrede, sajmovi i obrti imali su važnu ulogu u ekonomskom životu trgovišta, koje je prosperiralo zahvaljujući položaju na putu trgovine prema unutrašnjoaustrijskim zemljama i političkim okolnostima promatranog razdoblja. Socijalne strukture upućuju na podudarnosti s gradskim naseljima na europskoj razini — od postojanja kompleksnih identiteta, preko formiranja oligarhije, do naznaka procesa socijalnog discipliniranja. Krapina je, kao i većina europskih gradova, ušla u rani novi vijek zadržavajući srednjovjekovne temelje, koji su utvrdili upravno-pravni okvir, prilagođavajući se promijenjenim socioekonomskim okolnostima i našavši na taj način svoje mjesto u urbanoj mreži užeg, odnosno šireg područja.

Domagoj Čičko

Socioeconomic Development of the Market Town Krapina and the social position of the inhabitants in 17th century according to *Krapina records*

The market town of Krapina entered the 17th century in uncertain circumstances of legal battle with the seignior, that was caused by the shift in socioeconomic structures on the broader area. However, that state didn't prevent further economic development, as can be seen from the positive outcome of the mentioned confrontation, as well as from the demographic progress of the market town throughout the 17th century. Although agriculture was the dominant economic activity, crafts (especially stonemasons) and annual fairs had a distinct economic role. Social structure had also gone through some changes in the early modern period. Forming of the urban elite made urban identities more complex, and traces of the process of social discipline can be seen in the stricter sanctioning of crimes and

⁴⁹ Primjerice tužba iz 1671. među Gregorom i Jakovom Susljem zbog krađe i vrijeđanja (Sv. III fol. 41r) ili među Petrom i Mihaelom Zubankom zbog svade i tučnjave 1672. (Sv. III, fol. 48v).

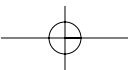
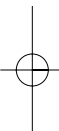
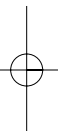
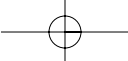
⁵⁰ Kada je primjerice 1669. Petar Karlo psovao i istukao fiskuša Nikolu Terdenića na trgu (Sv. III, fol 17r), ili kada je 1672. na sajmu vlastelinski službenik zaplijenio neku robu koja se prodavala (Sv. III, fol 48r).

⁵¹ »Krapinski zapisnici«, NSK, R-3340, Sv. I-III.

transgressions of norms and regulations. That way, the Europewide changes, that led to the crisis of towns and caused the redefinition of their economic function and social organisation, are mirrored in these processes. The case of Krapina shows how that reflected in the context of the Kingdom of Croatia and Slavonia.

prof. dr. sc.

OSVRTI S POVODOM

Ivo Pilar i pitanja o modernizaciji hrvatskog društva

Ivan Rogić
Zagreb

Uvodna bilješka ili: koje hrvatsko društvo?

Pitanja o modernizaciji nekog društva neodvojiva su od uvodne obveze koja nalaže ustvrditi: koje društvo. Naslovom je već nagoviješteno kako je riječ o hrvatskom društvu. No dodatno je potrebno omediti i vremenski/prostorni okvir u koji se to društvo »namjestilo«. Ciljajući na to držimo najkorisnijim ponoviti nekoliko dobro poznatih činjenica iz Pilarova životopisa i bibliografije. **(a)** Pilar je živio u razdoblju 1874.—1933. To je razdoblje politički dvovrsno: dijeli se na razdoblje nagodbene Hrvatske i na razdoblje srpske diktature u prvoj jugoslavenskoj državi. U sociologijskoj analizi razdoblje se drži, uglavnom, razdobljem polumodernizacije ili razdobljem prožetim hrvatskim težnjama k oblikovanju, makar i skromnih, uporišta dugoročne modernizacije. **(b)** Modernizacijske zamisli Pilar, po našoj ocjeni, razvija u 4 rada. To su: *Secesija* (studija o modernoj umjetnosti), objavljena 1898. u Zagrebu (poseban otisak u *Viencu*); *Južnoslavensko pitanje i svjetski rat*, objavljeno 1918. u Beču (na hrvatskom objavljeno 1943. u Zagrebu u prijevodu Fedora Puceka; izdala Matica hrvatska); *Borba za vrijednost svoga »Ja«* (Pokus filozofije slavenskog individualizma), objavljena 1922. u Zagrebu, izdao St. Kugli; *»O sistematizovanju sociologije«*, članak objavljen 1927. u Zagrebu (u *Mjesečnik. Glasilo Pravničkog društva*). Na predloženu popisu nema, vidljivo je, nekih drugih, a važnih, Pilarovih radova, primjerice: *Svjetski rat i Hrvati* ili *Uvijek iznova Srbija*. U tim radovima Pilar je zaokupljen ili geopolitičkim analizama (*Svjetski rat i Hrvati*) ili, na temelju prije razvijenih modernizacijskih uvida, pokazuje kako je jugoslavenska paradigma, kao osnova i sredstvo modernizacije, za hrvatsko društvo promašena (*Uvijek iznova Srbija*).

Osloncom na spomenute činjenice nije, dakle, teško odgovoriti na pitanje koje hrvatsko društvo ima pred očima Pilar kada raspravlja o modernizaciji. U sociologijskom žargonu dopušteno je reći kako ga pogađaju silnice prve modernosti, a nije posve pogrešno reći i »herojske« modernosti. U nekim našim radovima dotično se hrvatsko društvo označuje društvom prve hrvatske modernizacije (primjerice, u radu *Tehnika i samostalnost*).

Na više mjesta u spomenutim radovima Pilar nudi i neku vrst prigodna »portreta« toga društva. Odvojili smo pet obilježja koja jasnije ukazuju na unutrašnju »kakvoću« društvenih sudionika i njihovih odnosa.

(a) U hrvatskom društvu nema izgrađene modernizacijske elite. Pilar se višekratno obazire na upozorenja i žalbe Ksavera Šandora Đalskog (Ljube Babića), tada jednog od središnjih književnih i intelektualnih autoriteta, kako Hrvatskoj »nedostaje značajeve«. Na istom su tragu i viševrsni uvidi autora hrvatskog književnog realizma, politički pretežno pravaša. Pilar ustvrđuje kako je vidljiv manjak hrvatskih nositelja razvojnih inicijativa. Stoga drži potrebnim podsjetiti kako hrvatska riječ značaj nije potpunom istoznačnicom riječi osobnost. Značaj se, prema Pilaru, oblikuje specifičnom **moralnom usmjerenošću i ustrajnošću** osobe koja potrebnu energiju crpi iz poriva k usavršavanju.

(b) Na ključnim sektorima »narodnog života« preteže mentalitet, »svjetozrenje« kako ga naziva Pilar, koji se iscrpljuje **u potrazi za izvanjskim gospodarom** hrvatskog društva. Riječ je o nekoj vrsti, običajno i institucijski, učvršćene, prakse — samokolonizacije. Pilar je posebno kritičan spram učinaka »slavenske zadruge«. Taj društveni oblik, prema Pilaru, izravno priječi procese i prakse oblikovanja moderna pojedinca: usmjeruje ga prema ovisnosti, nekritičnoj podložnosti autoritetu i manjku životne inicijative. (Podsjetiti je kako je Pilar takvim ocjenama polemično protivan onodobnim brojnim zagovornicima i tumačima modernizacijske kakvoće zadruge u rasponu od akademskog do političkog sektora.)

(c) U procesima socijalne integracije (današnjim žargonom: izgrađivanja i akumulacije socijalnog kapitala), prema Pilaru, pretežu fragmentacija i sukobljavanje. Na toj podlozi, ustvrđuje, **»pojedinač je antisocijalan, a narodna skupnost antiindividualistička«**. Iz tih se, kaotičnih, sudara i opreka, gotovo predvidljivo, razvija i snaži poznati — jal. Općenito govoreći, u jalu se sažimlju sve negativne socijalne energije uložene u nepriznavanje životnih uspjeha, i individualnih i kolektivnih.

(d) U društvenom djelovanju pretežu imitacija i adaptacija. Na više mjesta Pilar spominje i **»štreberstvo«** (inače čest predmet kritike Ante Starčevića). Posrijedi je manjak produktivnog i inovacijskog djelovanja, ponajprije u praksama pojedinca. Pilar se ne upušta u sustavnu kritiku suvremenih mu institucija. No lako je uočiti kako su one glavnim »zaštitnicima« spomenutog »štreberstva«, pa ih nije netočno držati i glavnim jamcima općih štreberskih gramatika. Pilaru, ipak, teže pada što u društvu (danas bi se reklo, civilnom sektoru) nedostaje stvaralački sposobnih pojedinaca. Prije spomenuta tužbalica Đalskog ovdje je analitički premještena kako bi se jasnije vidjelo kakve društvene prakse izazivlje spomenuti »manjak značajeve«.

(e) Na općoj identitetnoj i političkoj razini preteže težnja k hrvatstvu/srbstvu, poslije jugoslavenstvu. Pilar višekratno podsjeća kako ta težnja nije »organskom« izvedenicom iz temeljnih obilježja hrvatskog društva (kontinuitet države i političkih institucija, sudionništvo u kulturnim i političkim praksama zapadnih društava, iseljeničke putanje itd.). Prije će biti da je ona otiskom modernizacijskog posustajanja posljedice kojega se svode na »uvijek iznova Srbija«. Ili, drugačije rečeno, na uspostavu trajnog stanja predmodernosti/paramodernosti.

Metodologijsko uporište Pilarova odgovora

U prije spomenutim Pilarovim raspravama, lako je uočiti, rijetki su veći ulomci o gospodarskom ili tehničkom posustajanju onodobna hrvatskog društva, premda bi, ima li se na umu njegov interes za društvenu modernizaciju, takve trebalo očekivati. Adresirati njihovu malobrojnost na općenit manjak znanja o financijama i dobru gospodarenju u onodobnu javnom znanju hrvatskog društva nije dopušteno. Već od kritičkih napada Josipa Franka na financijske aspekte Ugarsko-hrvatske nagodbe ili Ante Starčevića na proračun, vidljiv je u hrvatskom javnom znanju nezanemariv interes za gospodarske likove modernizacije. No Pilar, očito, drži kako svodnja moderne društvene preobrazbe (njezina »determinacija«) na gospodarske nužde (poslije i na strukturnu nadmoć tzv. baze) ne upućuje društvenu analizu posve točno. »Nulto« pitanje na koje ona, analiza, ima odgovoriti jest pitanje **o sudionicima društva: tko su oni i kakve su njihove prakse**. Budući da se društveni sudionici oblikuju i samooblikuju osloncem na komunikaciju i simboličnu zalihu društva (u nekoj kulturi i jeziku), analitički je opravdano dati prednost onim pitanjima kojima se traga za, žargonom Maxa Webera, »vrijednosnom racionalnošću« društvenih sudionika, za njihovim »svjetozrenjem«. Koliko je vidljivo, Pilar za takvu analitičku odluku prvo uporište nalazi u onodobnoj njemačkoj »klasičnoj« sociologiji, (s autorima kao što je, primjerice, Leopold von Wiese). Taj analitički interes u sociologiji je, poznato je, poslije označen složenicom: simbolični interakcionizam. Premda se u njegovu okviru teško grade razlike između sociologije i socijalne psihologije, sociologije i kulturne antropologije, potreba za stalnom »rekonstrukcijom« društvene zbiljnosti kao svojevrstnog **dramskog polja** društvenih sudionika ne dopušta, na drugoj strani, otklizati analizi u prigodno »psihologiziranje«. (Nije nekorisno ovdje podsjetiti kako i jedan od filozofijskih prvaka u 20. stoljeću, Martin Heidegger, ističe da svako mišljenje o ljudskim stvarima treba otpočeti pitanjem: tko. Nema, dakako, Pilar ništa sa spomenutim filozofijskim velikanom. Ali je, držimo, korisno i tom usputnom bilješkom podsjetiti kako odabir Pilarove analitičke perspektive nije izvučen iz rukava.)

U nemalom broju radova analitičke aspiracije simboličnih interakcionista iscrpljuju se u nekoj vrsti »komornih« opisa komunikacijskih pomagala i (socijalno/psihologijskih) odnosa između uključenih sudionika. No ozbiljnije pretresanje samog analitičkog pristupa pokazuje kako takva aspiracijska »skromnost« nije zadana samim pristupom. Naprotiv, u njemu je dostatno prostrano za različite tipologije društvenih sudionika, u rasponu od pojedinaca do većih društvenih skupina, od organizacija do institucija, od malobrojnih, lokalnih, društava do velikih carstava. (Podsjetiti je samo na mogućnosti nagoviještene radovima spomenutoga Maxa Webera). U takvim radovima analitički interes za kakvoću i prakse društvenih sudionika lako se spaja s uvidima i intencijama **povijesne sociologije**. Koliko je vidljivo, i Pilar rado poseže za uvidima povijesne znanosti i povijesne sociologije. Bez njih ne može valjano »zarežati« u neke nezaobilazne su-

dionike onodobna hrvatskog društva kao što su, primjerice, nacije ili carstva. Pri tomu Pilar ne gubi iz vida polazni »nominalistični« stav sukladno kojemu je **pojedinač** prvim društvenim sudionikom, dočim ostali nastaju uključivanjem mnoštva takvih pojedinaca u odnosa mreže. Zahvaljujući tomu, Pilar uspješno izbjegava »organicistične« predodžbe o društvenim skupinama ili institucijama gdje se one izjednačuju s nedjeljivim organizmima, u njegovo vrijeme prilično rabljene pretežno pod utjecajem nekih inačica biologizma i evolucionizma.

Biocentričnost društva

U *Borbi za vrijednost svoga »Ja«* Pilar izrijeком ističe važnost **»biocentrična« pristupa društvu** (str. 199). Sukladno tom pristupu život je uvjet i temelj društva. Živi ljudi rađaju se, dakako, u društvu. Ali je sama životna sposobnost rađanja, reprodukcije, izvan društva: ona društvo uvjetuje. Zaoštrenije rečeno, društvo se oblikuje težnjom samoga života k množenju i širenju. Iz te, »nulte«, životnosti društvene zbilje izvire nekoliko obilježja te zbilje koja se u svakom posebnom društvu javljaju »apriorno«, kao neka vrst poopćenih konstanta. Pilar spominje šest takvih. (i) **»Kinematičnost«**, danas bismo rekli nestalnost i promjenjivost društva. Ona je, posve sukladno modernu uvidu, **vremenita** zbiljnost. (ii) **Obveza na životnu borbu** društvenih sudionika. Ona izvire iz dva temeljna životna poticaja, dvije temeljnice: iz težnje života stvaranju života; i iz težnje života njegovu usavršavanju. Budući da se život ima tek ostvariti, ljudsko je biće upućeno na životnu borbu, na sukobe i suradnju, kako bi se, uopće, potvrdilo u živom stanju. (iii) **Normativnost**. Iz težnje k usavršavanju života izlazi i potreba za odmrjavljanjem dobara i ne/dobara, boli i užitka, uspjeha i neuspjeha, u ostvarivanju te težnje. Posebno je normiranje važno u oblikovanju predodžaba o i mjerila dugoročnih dobara i životnih uspjeha. (iv) **Svršnost**. Ista težnja k usavršavanju javlja se i kao osnova oblikovanja relativno trajnih temeljnih vrijednosti u društvu, osloncem na koje se stvara »horizont smisla« u životnim praksama društvenih sudionika. (v) **Životni nominalizam**. Život je, prema Pilaru, utjelovljen u **tijelu pojedinca**. Pojedinač je nezamjenjiva »posuda života«. Ta činjenica je osnovom posebne vrijednosti pojedinca. On je, stoga, **neprocjenjiv** i **nenadoknativ**. **Jedincat**.

Kako se u Pilarovu biocentričnost društva upisuju tragovi filozofije života, utjecajne na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, tragovi bergsonovskog vitalizma ili voluntarizma jednog Arthura Schopenhauera, predmetom je posebne rasprave svrha koja nije posve sukladna svrsi ovoga teksta. Zadovoljimo se, stoga, trima, vjerujemo korisnim, pripomenama. (i) Ističući životnu centriranost društva Pilar, posredno, sugerira kako se nijedna praktična modernizacija društva ne može / ne smije odvojiti od njegove **re/vitalizacije**, životne obnove, ili, jasnije, obnove životnih sposobnosti temeljnih društvenih sudionika. U obzoru revitalizacije testiraju se, današnjim žargonom rečeno, sve javne strategije razvitka. (ii) Životna centriranost društva neodvojiva je od prirode. Odnos nekog društva spram života najjasnije se očituje u praktičnim postupcima spram prirode (kao »kolijevke«

života). Pilar ističe kako je priroda »naša majka«. Pa nije dobro težiti gospodarenju prirodom »odozgo«, nego s njom surađivati. Stoga je **ekologijska skrb** za kakvoću prirode neodvojiva od valjane društvene modernizacije. Ovdje nije riječ o nadoknadnom upisu ekologijskog teksta u Pilarov tekst. Istraživanja Zlatka Matijevića i Tomislava Jonjica pokazuju kako je Pilar već dvadesetih godina prošlog stoljeća u Zagrebu »osviješteni« ekologijski aktivist. (Nije ovdje nekorisno domnetnuti kako je i u drugih hrvatskih pravaša živa srodna osjetljivost spram prirode. Podsjetiti je na, i danas poticajne, Matoševe tekstove o hrvatskom krajoliku i njegovim vrijednostima. Dopusšteno je, stoga, ustvrditi kako je Pilarova predodžba o modernizaciji u isti mah i — postmodernizacijska, omeđimo li značenje riječi: postmodernizacija, težnjom k razvojnog legitimiranju života. (iii) Pilarov pristup omogućuje navlastito razlikovanje »**svijeta života**« od drugih sektorskih svjetova (svijet rada, tehnički svijet, itd.) u društvu. Kao što je poznato posebno »svijeta života« najdosljednije ističe društvena analiza s korijenom u (kasnoj) fenomenologiji. No čitaju li se pozornije tekstovi Alfreda Schütza, jednog od začetnika takve sociologijske analize, uočiti je kako je u njima snažnije naglašena svojevrsna »mehaničnost« događajnog društvenog polja (ponovljivost odnošajnih i klasifikacijskih recepata, važnost rituala, imitativnost itd.). Pilar, pak, odlučnije ističe, kako je i prije nabačeno, težnje k uspjehu, svrhovitost, svijest o vrijednostima, volju, slobodnije rečeno, otiske ulaganja životne sposobnosti u, pokradimo Hannah Arendt, »aktivni život«. Pri tomu ni Pilar ne zanemaruje važnost **habitualnog, tjelesnog, upisa** spomenutih sastavnica svijeta života. Pa se one, koliko su u događajnom polju svijeta života, i javljaju pretežno u predrefleksivnim sintezama (kao splet »prirodnih«, »samorazumljivih«, »normalnih« itd. navika i dispozicija).

Reprezentativni/»herojski« individualizam

Prema Pilaru, kako je i prije nagoviješteno, temelj društva je **živi pojedinac**. Razlog je jednostavan: njegovo je tijelo unikatnom zbiljnošću, ono je **jedincato**. Unutrašnja arhitektura pojedinca prostire se na dva osnovna »kata«. Prvi kat je primarno, vegetativno ja. U njemu su sabrane sve osnove životne funkcije i procesi. Na drugom je katu sekundarno, subjektivno, ja (»jastvenost«). Ono obuhvaća tvorevine kao što su: duša, osobnost, značaj, duh, um, volja. Težeci jasnijoj razdiobi spomenutih sastavnica Pilar, uglavnom, dijeli (ne)jasnoće onodobnih psihologijskih i antropologijskih istraživanja. No tri Pilarove »korekture« zaslužuju posebnu pozornost. Prva je već uvodno nabačena. Razlikujući značenja riječi osobnost i značaj (premda su one, vodoravno promatrano, istoznačnice, sinonimi) Pilar ponavlja kako je značaj određen izrazitijom moralnom težnjom i voljom. Svi ljudi imaju nekakvu osobnost (splet bitnih obilježja osobe), ali rijetki imaju — značaj. Druga je adresirana na duh, um i umnost. Osnovne sastavnice duha, uma, su ideje. U duhu, umu, talože se i »proizvode« ideje. Pak, same su ideje misli »**koje nalažu ostvarivanje**«. Drugačije rečeno, umska sposobnost (»pro-

izvodnja« ideja) i same ideje (temeljni »sadržaj«) nužnom su osnovom socijalnog djelovanja. Njegovu energijsku zalihu jamče dvije prije spomenute težnje, s ko-rijenom u životnoj/prirodnoj zbiljnosti: težnja k ostvarivanju života (rađanje, rast) i težnja k usavršavanju života (formatizacija života s obzirom na vrijednosti). Treća »korektura« ističe važnost volje. Snaga volje zrcali se u samosvijesti, a ona je neodvojiva od — uspjeha. Pak, volja izgrađena i oblikovana umnošću smjera provedbi. Zato se i pokazuje kao — sposobnost za odluku.

Vidljivo je od prve kako u skiciranim ulomcima Pilar baštini nekoliko općih mjesta modernosti (okomita arhitektura jastva, produktivna sposobnost duha, umnost kao mrijestilište ideja, voljno djelovanje kao ostvarivanje ideja). No vidljivo je, također, kako **ustrajava na neodvojivosti** života od »jastvenosti«, duhovnosti; tijela, tjelesnosti, od ostvarivanja ideja i vrijednosti, volje. Zanimarivanje te »fatalne« veze pokazalo se jednim od ključnih »slijepih mjesta« modernosti. Njegova je slijepost omogućila »jastvenoj« slobodi odvojiti se od života i prometnuti, a služeći se tehnološkim sektorom, finansijskim sektorom i političkim strategijama carstva, u pogon ne/ljudskih, nad/ljudskih, sila i sredstava. (Primjerice, totalitarna industrija smrti, nuklearna ravnoteža straha, logorske formatizacije svijeta rada itd.) Ustrajavanje na neodvojivosti života i »jastvene« slobode pozudaje se, pak, u snagu dvostrukih zrcala, gdje se sposobnost usavršavanja života zrcali u slobodi, ali i gdje se sama sloboda zrcali u jedincatosti života. Pilar piše u razdoblju kada se kritike modernog narcizma još probijaju u javno znanje. Pa mu, predvidljivo, nedostaje i empirijske građe dobro došle u argumentaciji. Ali **intuitivno** uspješno nadoknađuje taj manjak. To je posebno vidljivo kada raspravlja o načinima usavršavanja života pojedinca.

Usavršavanje života pojedinca nazire se s pomoću dvije osnovne vrsti postupaka: usavršavanja tijela i usavršavanja socijalnih praksa i odnosa. U razdoblju kada se Pilar nosi s tim pitanjima, u javno znanje prodiru eugenički interes i eugeničke zamisli kao mjerodavni načini usavršavanja tijela. U njihovu korijenu je težnja k zamjeni prirodnog rođenja tijela **biotehničkom konstrukcijom**. Nekoliko decenija potom Hannah Arendt ustvrđuje kako je težnja rastvaranju prirodne rođenosti tijela u biotehničkoj konstrukciji **u samoj srži totalitarizma**. Rasističke tlapnje koje obavijaju i te, Pilaru suvremene, eugeničke zamisli već sugeriraju s kakvom su osnovom one svezane. (No, na drugoj strani, legitimiranje takvih zamisli navodnom osjetljivošću i skrbi za tjelesno oštećene osobe, čiji je manjak tjelesnosti nepopravljiv, ne dopušta ni kritički otpis takvih zamisli od prve.) Pilar, posve na tragu svoje biocentrične predodžbe o društvenoj modernizaciji, **odbija** ići tragom eugeničkih zamisli. Težište stavlja u neku vrst oprečna »paketa« postupaka koji sinkrono obuhvaća: **(i)** skrb za zdravlje (pojedinca, društva); **(ii)** stjecanje osobnih znanja i umijeća, sposobnosti; **(iii)** raznovrsne treninge, vježbe, svrha kojih je oblikovanje i učvršćivanje habitusa; (na tom se tragu Pilar, nerijetko, zanosi tipom osobnog samousavršavanja poznatog pod etiketom: *self-made man*, slobodnije rečeno, tipom odlučnog samooblikovanja, »samoproiz-

vodnje«); (iv) sposobnost samosvladavanja i refleksivnog usmjerivanja vlastita djelovanja; (v) sposobnost za žrtvu radi ostvarivanja vrijednosti. Promatra li se spomenuti »paket« postupaka samousavršavanja pojedinca kao cjelina nije se teško složiti s Pilarovom ocjenom kako pojedinac ima biti temeljna »zračeca« zbilja društva. Takav, on **re/prezentira** najbolje intencije i vrijednosti zajednice u kojoj živi. Zato je i zasnovano govoriti o Pilarovu razumijevanju modernog pojedinca kao reprezentativnog pojedinca. Korijen te predodžbe seže do romantične imaginacije i figure iznimna pojedinca (radikalno: genija). Pilar, dakako, ne cilja tako daleko. Ali, na drugoj strani, podsjeća kako je oblikovanje »značaja« zamršen i tegoban proces koji je **u isti mah i tjelesan** (zdravlje, habitus, sposobnost samosvladavanja) i »jastven«, **duhovan** (voljna sposobnost samooblikovanja, sposobnost za odluke, sposobnost za žrtvu, refleksivnost). S pomoću te dvostrukosti Pilar uspijeva nadmašiti unutrašnje ograničenje u razumijevanju pojedinca vidljivo u onodobnim redukcijama pojedinca na psihosocijalnu tvorevinu. Pilar, naprotiv, konstitutivnošću tijela priječi takve redukcije. Pojedinac se pojavljuje u navlastitoj razlici ponajprije stoga što je **utjelovio** život. Pa se i njegova sloboda potvrđuje odnosom spram života.

Podupirući skicirani način mišljenja Pilar rabi još jedan pojmovni par važan u žargonu modernosti: par: **autonomija — autarkija**. Autonomija se pojedinca očituje u »stanju« u kojemu pojedinac crpi poticaje na usavršavanje »**iznutra**«, **iz samoga sebe**, reducirajući na rubove heteronomne poticaje. Autarkija se, pak, očituje u stjecanju dobara. Kada je ona na djelu, **nije na djelu** tek apstraktna samodostatnost. Na djelu je, naprotiv, postupanje iz kojega je vidljivo kako pojedinac stječe životna dobra na temelju **vlastite sposobnosti**. On je samodostatan po toj sposobnosti/sposobnostima, a ne po aktualnoj bilanci stečenih dobara. Par: autonomija/autarkija, prema Pilaru, određuje život pojedinca u svojevrsnoj **in/determinaciji**, jasnije: u odvojenosti od socijalnih nužnosti; određuje ga, dakle, u navlastitoj »secesiji«, kao — oslobođeni život. Pilar ustvrđuje: »Jedan od karakterističnih paradoksa našega života jest da ima samo jedna forma indeterminiranosti a to je — determinirati se sam.« Takav, on teži oblikovati se u »lijepoj formi«. Nije pogrešno dodati kako Pilar time ide u susret boljim iskustvima kasnije interakcionističke formalne sociologije.

Koliko je Pilarov predložak (samo)oblikovanja moderna pojedinca mjerodavan u suvremenosti? Počevši, približno, od sredine šezdesetih godina prošlog stoljeća dalje, izgledalo je kako takav i srodni predlošci odlaze u zastaru. Težište »jastvenosti«, subjektivizacije pojedinca, pomiče se izravnije prema težnjama k životnu zadovoljstvu. Ne može se reći kako se te težnje pravocrtno adresiraju na tjelesne ugone. Prije će biti kako one teže osnažiti **erotičnu auru** pojedinčeva tijela, i s njom svezanu potragu za priznavanjem iz ljubavi. Ljubiti (tijelom) i doseći stanje »autentičnosti« svode se na isto. No prividno rubna, ali po učincima pretežita, posljedica spomenuta pomaka očituje se u načinu socijalnog legitimiranja pojedinca. On više nije bitno određen tvorbenim, »autorskim«, sposobnos-

tima (dakle, reprezentativnim, »herojskim« atributima) nego **mnoštvenošću žudnja**. One se javljaju kao novi gospodari vrijednosti. I hoće se ispuniti odmah. (Žudjeti = biti živ, postaje novim apstraktnim orijentir.)

Glavna teškoća takva predloška individualizacije pokazuje se u tomu što on ne može nadmašiti dubinu razlike koju upisuje u životnu zbilju pojedinca odnos: živo/neživo. Tijelo, kako Pilar upozoruje, utjelovljuje, centrira, život. Ta činjenica ne dopušta vodoravno legitimirati sve žudnje svodnjom na apstraktnu unutrašnju »žudnost«, a bez uvida u njihov odnos spram života. (Primjerice, u suvremenosti često isticane narkomanske žudnje, ili žudnje k nasilju nad drugima.) **Tjelesnošću pojedinac je već na položaju — baštinka.** Budući da se baštinkjena dobra prostiru »objektivno«, uključujući živo tijelo i Druge, ponajprije zajednicu gdje se tijelo živo pojavljuje i jamči (zajednica predaka, zajednica solidarnih), pojedinac ne može odbaciti, oslonivši se na apstraktnu žudnost, sve ono što mu je položajem baštinka već dodijeljeno kao njegova **živa** zbiljnost. Taj okret izravno vodi u smjeru »ekoloških« obveza pojedinca, a, time, posredno, snaži i brojne aspekte reprezentativne individualizacije. Misli li se, dakle, o uporabljivosti modela individualizacije osloncem na figuru pojedinca/baštinka, Pilarova rasprava o pojedincu postaje i više nego korisna. Podsjećamo, na Pilarovu tragu dopušteno je misliti o neodvojivosti života i **dužnosti da se živi**.

Troplet mnoštvenih sudionika

Iz prijašnjih ulomaka vidljivo je kako Pilarovo razumijevanje pojedinca uključuje i njegovu usmjerenost (intendiranost) na druge. Umski, komunikacijski, spolno, radno, doživljajno, pojedinac je »otvoren« prema drugima, on je s drugima. Pilar, pače, ustvrđuje kako je on **»ovisan«** o (društvenoj) okolici. U tom su odnosu spram društvene okolice posebno važne dvije težnje: **k imitaciji i prilagodbi**. Na temelju prve pojedinac uspješno rabi, kao već gotove društvene tvorevine i pomagala, različite postupke i recepte. Njihova uporaba oslobađa pojedinca od tegobnosti početničke uloge u brojnim praktičnim poslovima. Na temelju druge pojedinac odabire društvenoj okolici primjerenije načine postupanja. Stoga, podsjeća Pilar, valjano, refleksivno, oblikovanje odnosa spram društvene okolice nalaže pojedincu **samosvladavanje i samostegu**, navlastitu u »uporabi« vlastita tijela. Drugačije rečeno, spomenute težnje i unutrašnji nadzor omogućuju pojedincu oblikovati i učvrstiti u odnosu spram društvene okolice primjerenu životnu »ekonomiju«. Njezin je središnji cilj afirmirati pojedinčevu »jastvenost« prema drugima i s drugima osloncem na svojevrstnu »harmoničnu napetost«. Jer, naglašuje Pilar, pojedinac zadobiva i stvara svoju vrijednost »vezom s cjelinom ljudskog života«, on je reprezentira i baštini. Dakako da je događajno polje suočavanja pojedinca s društvenom okolicom prožeto različitim rizicima. Oni ga mogu osnažiti u njegovim temeljnim težnjama k vrijednostima i djelovanju na temelju vrijednosti, ali ga mogu i spriječiti u tomu, »baciti nizbrdo«. Stoga je **životnost** društvene okolice drugom stranom životnosti pojedinca. Iliti, drugačije: moderna in-

dividualizacija, na jednoj strani, nalaže sukladnu modernizaciju glavnih sudionika društvene okolice.

U naslovu ovoga odjeljka spominje se riječ: množveni (sudionici). Oznaka nije Pilarova. Rabimo je ovdje za označiti one društvene sudionike koji se oblikuju/samooblikuju obuhvaćajući veći broj pojedinaca. Njome se, dakle, naznačuje osnovna **konstrukcijska** razlika između pojedinca i društvenih sudionika sastavljenih od većeg broja pojedinaca. (Tehnička uporaba te riječi ne dopušta, dakle protegnuti njezino značenje i na zamišljeni središnji subjekt jedinstvena globalizirana svijeta kako to, primjerice, sugeriraju Michael Hardt i Antonio Negri zagovarajući paradoksalno demokratsko carstvo.) U društvenom okolišu djeluju brojni »množveni« sudionici (u nemalom rasponu od ljubavnih ili radnih parova do koliko-toliko homogenih civilizacija). Pilar, međutim, na modernizacijskom tragu, drži kako takvu »obilnu« ponudu treba svesti na troplet: na tri osnovna sudionika. To su: **obitelj, narod, država**. No spomenuti tročlani skup **nije homogen**. Pilar razlikuje obitelj i narod na jednoj strani, i državu na drugoj. Zajedničko obilježje obitelji i naroda otiskom su njihove životne veze sa (živim) tijelom. U socijalnoj teoriji ta se posebnost naznačuje određenošću obitelji i naroda različitim figurama srodstva. Zato su, prema Pilaru, obitelj i narod temeljni **prirodni/društveni** okviri potvrđivanja i usavršavanja života. U tim okvirima oblikuju se specifični modaliteti svijeta života koji uključuju spolnost, komunikaciju, pamćenje, ostvarivanje vrijednosti, funkcionalne rituale, simbolične poretke, radne postupke, a navlastito reprodukciju potomstva i skrb o njemu te skrb o predcima. Pilar, stoga, sugerira kako se obitelj ne smije oblikovati situacijski, slučajno, nego se ima prožeti selektivnim mjerilima među kojima je važna pripadnost bračnih partnera »svomu« narodu. Taj Pilarov zahtjev, na prvi pogled, izgleda predmoderno, dakle, suprotnim Pilarovim modernizacijskim intencijama. No njegovo značenje treba rekonstruirati u onodobnu društvenu kontekstu. Po Pilaru, etnički mješoviti brakovi u hrvatskom društvu njegova doba moćnim su mehanizmom **odnarođivanja** Hrvata (germanizacija, mađarizacija, talijanizacija, srbizacija). Podsjetiti je da empirijsku potporu tom Pilarovu uvidu pružaju i neki demografski uvidi u hrvatske prilike zaključnih osamdesetih godina prošlog stoljeća, dakle, nekoliko decenija mladi. Prema tim uvidima, nemali broj deklariranih Jugoslavena unovačen je u etnički mješovitim brakovima gdje je jedan partner bio hrvatske narodnosti. Prihvati li se taj način čitanja Pilarova teksta teško je othrvati se zaključku kako Pilar nalaže, **posve modernu**, emancipaciju obitelji od nadređenih kolonijalnih strategija usmjerenih na slabljenje, i statističko i razvojno, hrvatske populacije — **u Hrvatskoj**.

Na taj smjer Pilarova mišljenja posredno ukazuje i njegovo razumijevanje naroda. Premda Pilar na narod adresira sliku identitetski homogene zajednice, u isti mah ističe kako se **iz evolucijske perspektive** narod ne može držati jedinstvenom tvorevinom. On se oblikuje međuigrom specifična četverstva: vladalačkog staleža (nositelja dinastičkih ovlasti) — pučanstva sastavljena od, po pravilu, vi-

še raznorodnih skupina — religije — prostora. Smjer događajnog polja toga četverstva presudno određuju asimilacijske/integracijske silnice. U nekim primjerima vladalački stalež nameće asimilacijske predloške pučanstvu; u drugim primjerima pučanstvo asimilira vladalački stalež. Mogući su, također, primjeri narodne integracije gdje je narodna pripadnost nadređena religijskoj, premda su, evolucijski promatrano, takvi primjeri rjeđi. Borba narodnih zajednica za prostor također utječe na unutrašnje (samo)oblikovanje naroda: po vanjskim rubovima toga prostora češći su primjeri odvajanja tamošnjih teritorijalnih skupina od većinske narodne populacije nego na prostorima gdje je narodna prisutnost »gušća«. Pilar stoga drži teritorijalno načelo integracije nedostatno pouzdanim. Jer na istom se teritoriju mogu diferencirati različite narodne skupine. S istoga stajališta Pilar upućuje i zajedljivu kritiku na tekst hrvatske himne ističući kako se u njemu naglašuju razne teritorijalne pripadnosti, a ne narodna jedinstvenost.

No premda je narod, evolucijski promatrano, zajednica nastala asimilacijom i integracijom različitih početnih sastavnica, on je **jedinstvenim** sudionikom društvene preobrazbe. Budući da se ostvaruje kao životna zajednica, »živi organizam« (nikako ne, kako je već prije nabačeno, u organicističkom ključu), nijedan stalež prisutan u narodu **ne smije se/ne može se** izdizati na račun cjeline. Njezina je temeljna gramatika određena **međusobnom solidarnošću** i obvezom, i pojedinca i naroda, skrbiti o **uzajamnoj dobrobiti**. Na tom tragu Pilar izlaže razornoj kritici primjere klasne sebičnosti plemstva, buržoazije i komunističkog podređivanja naroda radništvu, kao i političke programe onodobnih liberala i komunističkih pokreta. Za društvene hrvatske prilike nije nekorisno dodati kako u **Borbi za vrijednost svoga »ja«** zahtijeva primjenu načela solidarnosti i uzajamne skrbi i na dijelove hrvatskog naroda u dijaspori (na »odseljenu Hrvatsku«). Ta načela nameću različite praktične postupke (već skicirane u odjeljku o modernoj individualizaciji), u rasponu od programa narodnog zdravlja i organizirane naobrazbe do oblikovanja habitusa autonomne i autarkične zajednice (autarkične u Pilarovu, specifičnu, značenju) i težnje k trajnim vrijednostima i sposobnosti razvitka osloncom na samoga sebe, (temeljem kojih se s dijasporom treba i može uspješno surađivati).

Uočiti je, Pilar pretežno govori o narodu, ne o naciji. Međutim, u tekstu »**O sistematizovanju sociologije**« (iz 1927.) koristi pojam: »**nacionalizam**«. Definira ga »sviješću o individualnosti i individualnim **interesima** (podcrtao Pilar), **o zadaćama** stanovitog naroda«. Budući da je oblikovanje te svijesti modernizacijskom zadaćom, zaključiti je kako je u Pilara **nacija = modernošću prožet narod**. U istom tekstu Pilar dodaje i ovo: »Zato je sasvim neispravna ona predočba da je nacionalizam jedna prolazna faza u ljudskom životu na kugli zemaljskoj — da će doskora proći. (...) Ali, kao što su i narodi, po mojem uvjerenju, isto tako trajna socijalna pojava, kao i obitelj, to sam uvjeren da i nacionalizam ne će nestati. On će se sigurno mijenjati i izgubiti s vremenom svoju današnju oštricu. Kao što se razvio individualni moral, kao što se razvilo internacionalno pravo, razvit će se

i internacijonalni moral, a u novoosnovanom društvu naroda imamo i forum za takovo naziranje i nastojanje, ali ja držim, da su narodi i njihova emanacija, nacijonalizam, trajna i stalna pojava na kugli zemaljskoj u nedogled.« Pilar, vidljivo je, cilja na dva tipična prigovora »nacijonalizmu« koji se u različitim inačicama ponavljaju kao neka vrst trajna zakrivljena zrcala. Prvi prigovor svodi se na tvrdnju kako je »nacijonalizam« u razdoblju modernosti epizodna činjenica, osuđena na iščeznuće. Drugi prigovor je dalekosežniji: optužuje »nacijonalizam« za isključivost, ugrozu drugih zajednica, pače, nerijetko, i za rasizam. Pilar, polazeći od moderne osnove oblikovanja nacionalne svijesti, jasno podsjeća kako je nacionalizam neodvojiv od modernih zahtjeva za univerzalnim vrijednostima (»internacijonalni moral«), od težnji k međunarodnom pravnom poretku gdje se priznaju prava naroda te da je, kao oblik (samo)svijesti neodvojiv i od težnja narodnih zajednica k navlastitoj slobodi. Prema Pilaru, vidjelo se, obrisi te slobode ne reduciraju se na obrise političkog sektora, nego se protežu na **ukupnost razvojnih sposobnosti** i odlučivanja o razvojnim pitanjima naroda. Pri tomu, (životni) moral i (životne) vrijednosti ugrađene u te težnje ne dopuštaju ostvarivati ih na štetu drugih i nasiljem nad drugim narodnim skupinama. Sažeto rečeno, biocentričnost društva, reprezentativni individualizam i nacionalizam **međusobno povezani**, upućuju u onaj tijek društvene modernizacije koji stavlja u izgled stvarnu preobrazbu društva sukladno osnovnoj intenciji modernosti: prijeći iz neslobode u slobodu.

Za razliku od obitelji i naroda, država (prema Pilaru, treći mnoštveni, sudionik društvene zbilje) **nije** po podrijetlu životnom zajednicom. Ona je, s pripadajućom joj institucijskom mrežom i ustrojem, **mehanizam**. Evolucijski promatrana, ona se ne može oblikovati bez početne uporabe sile: vojne, političke i financijske, na nekom području. I može djelovati kao moćan čimbenik diferenciranja i oblikovanja posebna naroda od populacijskog »materijala« nad kojim je uspostavila državnu vlast; ali **ne mora**. No oslonac na zgoljnu prisilu nije dostatan za trajniji opstanak države. U takvim slučajevima ona se oblikuje kao despocija, carstvo, i srodne tvorevine.

Promatrana u obzoru modernosti, država mora/treba djelovati s obzirom na prije spomenute, dvije osnovne težnje podrijetlom iz biocentrične osnove društva: težnju k održavanju i rađanju života i težnju k njegovu usavršavanju. Po Pilaru, Aristotelova tvrdnja kako se država stvara za **osigurati** život, a njome se upravlja za postići **dobar** život, najtočnije opisuje obveze izvedene iz spomenutih **životnih** težnja državljana. (Pilar rabi i složenicu: »biološko znamenovanje« (države) na istom tragu.) Država, stoga, pripada svim sudionicima svijeta života: pojedincu, obitelji, narodu. **Pa ne može/ne smije biti podređena interesima ili potrebama posebnih skupina**. Na tom tragu Pilar pokazuje nemale simpatije prema utilitarističkoj krilatici po kojoj se pravednom državom može držati ona koja ostvaruje dobrobit za što veći broj svojih državljana. Pak, na drugoj strani, izlaže uvjerljivoj kritici onodobne pokušaje, suvremenim žargonom rečeno, »za-

robljivanja» države, vidljive u političkom djelovanju nekih liberalnih stranaka ili komunističkih pokreta. Sažeto, država, oblikujući se u obzoru modernosti, mora se uspostaviti **pravednom državom**. Zaliha povjerenja i privrženosti što se na taj način stvara u odnosima državljana spram države jamči joj onu trajnost na koju ne može računati održava li se tek zgoljnom (državnom) prisilom.

Iz toga »prirodno« izlazi i tvrdnja kako se (moderna) država praktično oblikuje valjanim zakonima i, dakako, ustavom. Pilar je posve svjestan asimetrije u razdiobi sile između moderne države i pojedinca. Zato ima potrebu podsjetiti na važnost teorije društvenog ugovora Jean-Jacquesa Rousseaua. Premda je, prema Pilaru (a ne samo po njemu), teorija društvenog ugovora kao model analize zbiljskih procesa društvene evolucije »pukom fikcijom«, njezina je uloga u oblikovanju moderne države iznimno važna. Pozivom na društveni ugovor poboljšao se položaj pojedinca spram države jer se pojedinac tako prometnuo u ugovornog sudionika, a time ojačao i svoju ravnopravnost u odnosu na državu. Na toj podlozi oblikovalo se moderno legalistično shvaćanje odnosa država — državljanima koje je olakšalo preobrazbu (zapadne) države od sredstva zgoljne sile u sredstvo usavršavanja života, dakle, društvena razvitka utemeljena na pravednosti.

Na istom tragu, Pilar, ciljajući na odnos pojedinca spram države, naznačuje dvojbu: politizam — apolitizam. Ili, jasnije, treba li pojedinac u modernoj državi biti političan ili apolitičan. Pilar je nedvosmislen: samo političnost pojedinca, dakle, njegovo sudioništvo u javnim pitanjima i poslovima, sukladno je načelu afirmacije života i njegova usavršavanja. Pri tomu, ističe kako je tek pravaški pokret dr. Ante Starčevića iznio na vidjelo modernu potrebu za »politizmom« u javnom djelovanju pojedinca. Taj je uvid i poticaj, veli, posebno važan za slavenske narode, »koji su od prirode slabo politički i državotvorno obdareni«, a napose za »katoličke Slavene« koji, prema Pilaru, »naginj u apolitizmu već po pasivističnoj prirodi njihova vjerskog odgoja«. Pilar jasno ustvrđuje kako treba ići za »okcidentalnim« (zapadnim) razumijevanjem odnosa država — pojedinac. Prema njemu, poznato je, dobrobit pojedinca (i naroda) temeljna je svrha države.

Na prvi pogled, Pilara pitanja o (narodnoj) suverenosti ne zaokupljaju. No, već je i, osloncem na površni pregled njegova opusa, teško priznati kako mu je to pitanje nevažno ili manje važno. Pače, izglednijom se čini ocjena kako je Pilarov istraživački napor usmjeren istraživanju, između ostalih, i odgovora na to pitanje. Vidljivo je, međutim, kako on bitno drugačije određuje analitičku osnovu s koje polazi u raspravu o tom i srodnim pitanjima. Osnova je, ponovimo, sociologijska (s nužnim vezama s antropologijom, socijalnom psihologijom i biologijom), a dodatno/sekundarno i povijesna/pravna. Zahvaljujući tomu, Pilar može ustvrditi u **Borbi za vrijednost svoga »Ja«**: »U opće neima postanka naroda bez stanovite veze s državnom tvorbom. Ima naroda kojima usljed geopolitičke nepogode državna tvorba nije uspjela, koju u tom pravcu nisu došli dalje od nekih rudimenata državnih. Takvi su narodi onda prisiljeni sudjelovati kod držav-

nih tvorba drugih naroda. (...) Nu pošto ovakvi rudimenti nisu igrali nikakove historične uloge, to su takvi narodi nehistorični narodi, jer neimaju historije svoje državnosti. Narod i država stoje u odnosu zamjeničkog uvjetovanja i stvaranja. Postajući narod stvara državu a država oblikuje onda konačno narod.» (str. 180) Prema Pilaru, dakle, narodu je prirodno »dodijeljena« suverenost. O njegovim sposobnostima djelovanja ovisi hoće li državu uspješno oblikovati ili neće, pokrenut, kako je naznačeno, temeljnim težnjama podrijetlom iz biocentrične osnove. U hrvatskim prilikama to izravno vodi zaključku da su Hrvati, kao narod, suvereni. Glavnina analize, pak, usmjeruje se prema sudionicima i praksama, **uključujući i njihove unutrašnje slabosti**, koje priječe ili otežavaju Hrvatima oblikovati državu kao optimalno sredstvo ostvarivanja suverenosti. Pravaška kritika osvijetlila je, do tada, pretežno brojne političke izvanjske protimbe i ugroze. Pilar, pak, sugerira kako je potrebno razviti i »unutrašnju« analizu hrvatskih blokada i (ne)sposobnosti za moderni razvitak sukladan zahtjevima suverenosti. Ta su dva pristupa, u osnovi, komplementarna. Na jednoj strani preteže povijesno-pravna i politička analiza glavnih zapreka i mogućnosti, kao i oslonac na povijesna prava. Na drugoj strani preteže sociologijska i socio-kulturna kritika. Obje analitičke panoge spaja ista modernizacijska težnja i energija. No uočene optimalne mogućnosti političkog i socijalnog razvitka hrvatskog društva, izvedene iz tih komplementarnih analitičkih praksa, ne moraju se poklapati. Zacijelo je jedan od očitijih primjera takve nesukladnosti, unatoč istom polaznom pravaškom korijenu, odnos spram habzburške vlasti u Hrvatskoj. Ante Starčević, poznato je, tu vlast drži despocijskom, dakle, strukturno nepopravljivom. Pilar, pak, tijekom Prvog svjetskog rata (1914.–1918.) još drži kako ima smisla politički raditi na preuredbi Monarhije osloncem na trijalističku osnovu. Politički promatranja, ta je razlika nepremostiva. Uzme li se, pak, u obzir modernizacijska podloga takvih stavova, nepremostivost razlika povlači se pred **pragmatičnim** uvidom u optimalne mogućnosti ostvarivanja nacionalne suverenosti u određenu prostor/vremenu i kontekstu. Biocentrični obzor Pilarova mišljenja trajno ga vraća prema analitičkoj obvezi koja nalaže kritički odijeliti prazne fikcije od zbilje. Vrag je međutim u tomu što je Pilarovo »perfekcionističko svjetozrenje«, iliti težnja k usavršavanju života, sa svojim energijskim viškovima, sposobno i za začudne preobrazbe dojučerašnje fikcije u novu, baš **životnu**, zbilju. Pilar to dobro zna. Zato se stalno vraća na pravaško ishodište koje nalaže mjeriti kakvoću svakog posebnog društvenog i političkog stanja u Hrvatskoj idealom suverene i moderne nacionalne države. Na toj točki, **a ujedno i dvotočki**, Pilar i Starčević dobro se razumiju.

Temeljnost kulture

U razdoblju kada Pilar radi na svojim analizama hrvatskog društva uže područje kulture, navlastito odnos spram jezika, književnosti, povijesti, već se drži temeljnim u svijesti najvažnijih hrvatskih sudionika političkog, ali i drugih sektora jav-

nih poslova. Stoga ustvrditi kako Pilar ističe temeljnost kulture u modernizaciji društva i ne izgleda vrijednim spomena. No već njegova sugestija kako kulturu treba razumjeti kao ostvarivanje težnja k usavršavanju na različitim sektorima praktična života (svakodnevnica, gospodarstvo, politika, tehnika, naobrazba, umjetnost itd.) navješćuje da mu nije samo do rasprave o pitanjima kulture u užem smislu. Njegova je sugestija bliža izvornu značenju (ako je uopće takvo i odredljivo) riječi: kultura. Ono upućuje na stalnu njegu (nečega), na težnju da se to što se njeguje dovede u — savršenije stanje, uzimajući u obzir njegove unutrašnje mogućnosti i svojstva. Nije, zacijelo, slučajno što Pilar cjelovitu zamisao o modernizaciji društva tijesno veže s tim, polaznim, značenjem riječi: kultura. Budući da se u društvu nalaze, ponajprije, živa bića, ljudi uključeni u njima više ili manje (ne)prihvatljiva stanja, Pilar zamisao o usavršavanju »premješta« na životnu zbilju društva i tijesno veže usavršavanje s opstankom i stanjima u toj zbilji. Na toj se podlozi značenje riječi: kultura spaja sa značenjima izvedenim iz skrbi za život, (obnovom života, revitalizacijom). Već smo spomenuli kako se takva skrb ne može odvojiti od ljudskog tijela (ali i žive prirode općenito) jer je u njemu neposredno život utjelovljen. Zahvaljujući tomu Pilar usijeca oštru razliku između takvih praksa i množenja neživotnih »kulturnih« apstrakcija podvedenih pod zajednički naziv: **spiritualizam**. »Istočni grijeh« spiritualizma očituje se u tomu što on kida vezu između »perfekcionističkih« energija i nositelja života. Kidanje, a i nijekanje, te veze leži, prema Pilaru, u srži **kulturne dekadencije**. S toga stajališta Pilar i pojedine tendencije u Hrvatskoj kvalificira dekadentnim razbacivanjem tvorbenih sposobnosti (primjerice, akademizam).

Središnji spis u kojem Pilar izlaže kako međusobno svezati kulturu i modernizaciju društva je poznata **Secesija** (studija o modernoj umjetnosti), objavljena kada je njezin autor imao 24 godine. Taj rad treba čitati u dvostruku ključu. Prvi nam ključ otključava značenjska polja omeđena radom kulturnog sektora u užem smislu. Posrijedi je, dakle, kritička obrana nastupajućeg, novog, predložka autorskog djelovanja pod radnom etiketom: secesija. Samopostavljajući se u ulogu kritičnog odvjetnika secesije, Pilar uzimlje u obranu i četiri nova, **moderna**, zahtjeva. To su: (i) apsolutna **sloboda autora**; (ii) odvajanje/oslobađanje autorskog rada od **mehaničkog diktata** apstraktnih forma; (iii) uključivanje **novih ideja i spoznaja** u kulturne prakse i postupke; (iv) **širenje** kulture u narod. Osloncem na ta uporišta Pilar nastupa u liku odlučnog zagovornika »mladih« (kulturnih autora) suprotivu »starih«. Dodatno je uočiti kako se Pilarova »obrana« secesije, kao posebna predložka arhitektonskog projektiranja i stvaranja, dobro uklapa i u njegovu kasniju privrženost biocentričnu razumijevanju modernosti. Secesija je, poznato je, premda samo ornamentalno, zadržala sjećanje na prirodu. (Podsjećamo tek na upise biofilnih oblika u secesijska pročelja.) Jedan, po svemu usputan, komentar Jacquesa Derridaa sugerira kako se ornament ne može tumačiti samo pod vidom dekorativnosti, ukrasivosti, površine u koju se upisuje, premda se, dakako, ta njegova »funkcija« ne može ni zanemariti. Točni-

je je misliti o ornamentu kao tragu načelno isključene razlike, drugotnosti, koji se upisuje u tekst nekom vrsti »pacifizirana« gesta, **bez polemičnih implikacija** što ih različitost, o sebi, izazivlje. U secesiji je do takva, ornamentalna, upisa, doveden trag prirode kao nesavladive razlike koja dubinski prožimlje moderno, tehnici već izručeno društvo. Kraće, u secesiji još je uočiti, makar samo ornamentalno, ako ne baš biocentrični, onda svakako biofilni, trag bez kojega modernosti, prema Pilaru, nema. Kao što je poznato, arhitektonsko čistunstvo (purizam) već koji decenij potom afirmira opriječni narcistički odnos tehničke subjektivnosti spram sebe. Prirodna drugost se briše, a ornamentalnost se, poznatom Loosovom parolom, proglašuje — zločinom. A modernost upućuje u ovisnost o tehnici. Kuća = stroj, a ne životno mjesto, poručuje poslije Le Corbusier.

Drugi nam ključ otključava značenjska polja istoga teksta u širem, društvenom, okviru. Već i sam naslov: *Secesija*, sugerira kako je na djelu temeljno **odvajanje**: odvaja se navlastiti sudionik svojom razlikom, od množine ostalih. Raspon mogućih značenjskih upisa nije skroman: secesiju je moguće predočiti kao **politički i državni postupak** i proces (u Pilarovo vrijeme: suverene hrvatske države); kao sažetu krilaticu i poziv na **moderanu individualizaciju** s kojom se i više nego dobro slaže zahtjev za apsolutnom slobodom autorskog postupanja; kao poziv na **gospodarsko i društveno poduzetništvo** u najširem smislu, i na neposluh fosiliziranim, mehaničkim imperativima i habitusima. Obvezivanje takve »secesije« stvaralačkom slobodom, životnošću i prisnošću s novim idejama i znanjima, te njezino **ucjepljivanje** u narodno tkivo, dodatno snaži ocjenu kako Pilarov tekst cilja znatno šire nego li mu je prva, kulturološka, namjena. Pilar cilja na — modernizaciju društva. Pri tomu je očito kako je takva modernizacija neodvojiva od **kulturne preobrazbe društva**. Kulturni program (u užem smislu) nagoviješten radom: *Secesija*, javlja se, zapravo, u vidu neke vrsti **sažetka**. Njime se jasno naznačuju kulturne promjene obvezujuće u samom kulturnom sektoru. Ali se, u isti mah, izriče i stav kako je kultura, kao sustav sudionika i odnosa, pravila i norma, semiotičnih mreža i tvorbenih postupaka, u **samim temeljima društva**. U jezgri te kulture je biocentričnost (upisana u secesiju kao »stil«). Pa, sukladno tomu, temeljnost kulture u društvu potvrđuje se i očituje njezinom sposobnošću poticanja **na život**, sposobnošću njegova **oblikovanja** i »perfekcionističkog« **usavršavanja**. Na toj se podlozi naznačuje široki raspon praksa nazvanih poslije: javne politike, koje vode i omogućuju pojaviti se množstvenom narodu kao posebna zajednica sposobna »secesijski«, refleksivno, voditi samu sebe prema životnim uspjesima.

Nemali dio rada: *Borba za vrijednost svoga »Ja«*, napisan, vidjelo se, dvadeset i koju godinu poslije, zaokupljen je istraživanjem načina »kultiviranja« na pojedinim sektorima društvene prakse. Tematski je raspon sve prije nego skroman, a proteže se od osobne higijene i pristojna ophođenja do gospodarstva i poduzetništva. Ovdje nam je posebno korisno podsjetiti na **mjesta susreta i prožima-**

nja kulture i gospodarskih praksa. Koliko je (nama) vidljivo, moguće je razlikovati tri osnovne razine.

Na prvoj, **strukturnoj** razini, Pilar razlikuje tri osnovna tipa gospodarenja: »ekonomiju najmanjeg potroška«, »ekonomiju konjunktura« i »ekonomiju najvećeg uspjeha«. Prvi tip temelji se na kulturnoj podlozi u jezgri koje je štedljivost i društveno normalizirana redukcija potreba. Premda je u pojedinim povijesnim razdobljima takva ekonomija postizala dobre rezultate, ugradba normalizirane redukcije potreba nije dopuštala prelazak u, pokradimo Pilara, »autarkiju«, gdje se društvo gospodarski održava temeljom svoje unutrašnje sposobnosti. Drugi tip temelji se na uporabi povoljnih prilika na tržištu, trgovini i novcu. U njemu se stječe **ali ne proizvodi**. Treći tip temelji se na »kinematično-aktivnoj« podlozi. U njezinoj je jezgri težnja k usavršavanju (života). Stoga se osloncem na nju oblikuje **otvoreni obzor društvene proizvodnje** u kojemu se potvrđuje inovativnost, proizvodna orijentacija, i srodne silnice. Ona, po Pilaru, razvija i navlastitu energetičku strategiju, pa uspijeva oblikovati modernu industriju, napredno poljodjelstvo, tehnički kompetentne profesionalce, moderni obrt. Pilar podsjeća kako se time prvi tip ekonomije ne briše. Prije će biti da se ugrađuje u potonju, čuvajući specifičnu poslovnu racionalnost. No proizvodna otvorenost »ekonomije najvećeg uspjeha« ne dopušta normalizirati redukciju potreba kao bezuvjetan imperativ. Redukcija se, u osnovi, koristi funkcionalno, i podređeno proizvodnoj otvorenosti »ekonomije najvećeg uspjeha«.

Na drugoj, **operativnoj**, razini determinacija gospodarskog ponašanja kulturom očituje se u težnji k redu, sredenosti, uređenosti, radišnosti. U tu su težnju ugrađene obje temeljne težnje podrijetlom iz biocentrične osnove društva. Njihovo ostvarivanje može imati različite praktične likove, u rasponu od urednosti i radne discipline pojedinca do dobre organizacije rada većih radnih pogona. Na toj se podlozi razvijaju različiti modaliteti **harmoničnih** odnosa između subjektivne i objektivne zbilje, pojedinca i organizacije, upravljačkog i izvršiteljskog razreda.

Na trećoj, **moralnoj**, razini determinacija gospodarskog ponašanja kulturom očituje se u prisutnosti određenih moralnih pravila i postupaka u gospodarskim praksama. Pilar izrijeком ustvrđuje kako »ekonomija najvećeg uspjeha« **jedina** jamči socijalni napredak. Iz toga uvida izravno se izvodi i tvrdnja kako je ona u isti mah i — moralna. No, na drugoj strani, ako se i kada se živi ljudi, radnici, u radnim pogonima podrede »ekonomiji najmanjeg potroška« nastaje bitno — **nemoralno stanje**. Pilar podsjeća kako je takve postupke prvi empirijski jasno opisao — Karl Marx. Posrijedi je nama današnjima dobro poznato — izrabljivanje. Njegova nemoralnost ne leži samo u asimetričnu poretку gospodarskog nasilja. Leži, također, i u činjenici što se, uporabom »ekonomije najmanjeg potroška« za plaćanje i održavanje radništva, ugrožava — sam život, dakle, sama biocentrična osnova društva. Podsjetimo, i u Karla Marxa se eksploatacija u srži svodi na **oduzimanje životna vremena** radnim ljudima i na njegovo »utjelovljivanje«

u **mrtve** predmete. Ili, drugačije rečeno, eksploatacija je — podvrgavanje **živoga** svijeta **neživim** stvarima. Kao što je poznato, u klasičnu industrijalizmu na toj se podlozi legitimirao i zahtjev da **živi** ljudi imaju **normalizirati** svoje ponašanje svodenjem na (**neživu**) funkcionalnost/služnost strojeva. U tom okretu prema »dolje«, **od živoga prema neživom**, zacijelo treba tražiti i prvi korijen nove »barbarizacije« društva na temelju koje je, na okretu iz 19. u 20. stoljeće, industrijska tvornica legitimirana naslovom središnje ustanove društva (baza), a svodnja živih ljudi na nežive, premda »funkcionalne«, naprave — humanizmom (napredak). Pilar još dodaje kako se na srodnu nemoralnu tragu pokazuje i izrabljivanje žena i djece (u vrijeme nas današnjih, normalizirano u nizu takozvanih »zemalja u razvoju«). Pilar (usputno) primjećuje i kako je otpor takvim praksama, za koji zasluge pripadaju ponajviše **socijalnoj demokraciji**, postupno promijenio, barem u krugu zapadnih država, prilike nabolje.

No, podsjeća Pilar, moderno društvo, smjera li ostvarivati vrijednosti temeljom dviju središnjih težnja: k oblikovanju i k usavršavanju života, **ne može** bez »ekonomije najvećeg uspjeha«. Budući da su u njezinu okviru, pod diktatom ostvarivanja »najvećeg uspjeha«, razvijaju i učvršćuju paradoksalni procesi rada osloncem na okret od živoga prema neživom, prisutnost biocentričnih moralnih mjerila i postupaka je **nužnom** sastavnicom gospodarstva i gospodarskog ponašanja. Pilar podsjeća: »Ekonomičnost postaje tako jednim od glavnih problema kulturnog života. U pojedinačnom životu pokazuje se ona kao neke vrsti umjetnosti, bolje reći virtuozyteta u uporabi i ostvarivanju ekonomije. Umjetnost leži u tomu da čovjek uvijek zna koju vrst ekonomije imade in konkretno upotrebiti, da li najmanjeg potroška, najvećeg uspjeha ili konjunktura, a koje se u pojedinom slučaju valja čuvati, kao što je vrlo često štetno i nemoralno izrabljivati ekonomiju konjunktura.« (str. 368) I još dodaje: »Treba istaknuti da je ta ekonomičnost snažno sadržana i u evanđelju. Upozorujem na parabolu o trima slugama, po kojoj je samo onaj dobri sluga koji je svojim talentima najviše privrijedio.« (str. 369) Dodati je na kraju ovoga ulomka kako je od radova Maxa Webera dalje vrijednosno (moralno) određivanje ekonomskog ponašanja postalo jednom od središnjih zadataka moderne sociologije. Pilarov prinos tomu, barem u hrvatskim prilikama, nije zanemariv.

Dvodno »južnoslavenskog pitanja«

Dobro je poznato da Pilar o »južnoslavenskom pitanju« govori u opsežnoj knjizi napisanoj izvorno na njemačkom, pod naslovom: *Die Südslawische Frage und der Weltkrieg*; knjiga je objavljena u Beču 1918. godine a autor se potpisuje imenom: L. v. Südland. (Navodno su srpski agenti pokupovali veći dio naklade, pa ona nije pokrenula one reakcije u austrijskoj i njemačkoj javnosti kojima se Pilar nadao.) Po analitičkoj širini i brojnim socijalnim i političkim uvidima ta knjiga i danas, dakle, cijelo stoljeće po prvom izdanju, obvezuje. U ovom kratkom odjeljku ograničujemo se na neku vrst **dvorazinskog** čitanja (na evidenciju »d-

vodna«). Time se ne podcjenjuju brojni, tematski posebni, uvidi u povijest i društvenu zbilju »južnoslavenskih« naroda i država. Cilja se, naprotiv, na skicu jednog čitateljskog pristupa koji želi da mu ne izmakne ono bitno.

Na prvoj razini Pilar je zaokupljen imperijalnim »srbstvom« i njegovim odnosom spram drugih, susjednih, »južnoslavenskih«, naroda i država. Na kraju šestog dijela knjige, naslovljena: **U čem je srž južnoslavenskog problema**, Pilar u zaključnom ulomku piše: »(...) Jezgra južnoslavenskog problema sastoji se u tomu što se srbstvo razvilo u jaki imperijalistički, jednako vjerski kao i nacionalni, politički pokret, koji ide za tim, da podjarmi i usiše ostale narode južnih Slavena i da osnuje svoju vlastitu veličinu i moć na razvalinama susjednih država. Taj pokret nisu tek izazvali Karađorđevići, kako se to pogrešno uzima, jer je on sasvim naravni izražaj bizantske i srbsko-pravoslavne misli o Crkvi i državi; poviest i razvitak toga pokreta stari su već nekoliko stoljeća, on je u svom razvoju promienio već nekoliko oblika, te se tridesetih godina iskristalizirao u svomu današnjem obliku nacionalno-politički u južnoj Ugarskoj, a državno-politički počevši od god. 1860., u novoj srbskoj državi.« (str. 215)

Na prvoj razini čitanja, dakle, nameću se uvidi koji otvaraju vidik na pretežno političku, i geopolitičku zbiljnost, gdje se odmjeravaju južnoslavenski narodi i njihove države. Iz prije ponuđena ulomka, a i knjige kao cjeline, nameće se zaključak kako su srpska politika i političke elite u ulozi glavnog proizvođača »nereda« na promatranom području. One su, imaju li se u vidu njihove dugoročne političke aspiracije, s korijenom u dubokoj povijesti, glavnim izvorom opasnosti, navlastito za Hrvate, jer se osnovni geopolitički smjer tih aspiracija pruža prema hrvatskim zemljama (podrazumijevajući u njima, prema Pilaru, i današnju Bosnu i Hercegovinu). S povijesnim iskustvom nas današnjih taj uvid je nekom vrsti — općega mjesta. Srbijanska agresija potpomognuta crnogorskom, u razdoblju 1991.–1998., osigurala je i više nego obilnu »argumentaciju« za potporu osnovnoga Pilarova stava. Kada se njegove analize čitaju osloncem na to iskustvo teško je izbjeći nelagodu koju pobuđuje i više nego uspješna javna marginalizacija u toj knjizi ponuđenih uvida. Može se, doduše, mjestimično takva marginalizacija »opravdati« Pilarovom neskrivenom težnjom k održanju i preuredbi Austro-Ugarskog Carstva, državne tvorevine po svemu oprječne dvjema »jugoslavenskim« državama, u granicama kojih se Hrvati politički održavaju gotovo cijelo prošlo, 20. stoljeće. Pilar nije »uklopiv« u njihove okvire, pa ga već i stoga nije uputno javno spominjati. Ali nelagoda zato nije manja. Jer oblici i veličina **nepripravnosti** na agresiju 1991., koja nepripravnost iznutra obvija sve ključne sektore javnog djelovanja u hrvatskom društvu osamdesetih, nameće jednostavno pitanje: kako je, uopće, bio moguć toliki zaborav nekih jednostavnih geopolitičkih činjenica? Na prvoj razini čitanja Pilarova teksta vraćaju se, dakle, u javno znanje hrvatskog društva one spoznaje bez kojih se, uopće, do zamisli o modernizaciji kritička analiza i ne može probiti. Jer izravno upućuju **na obveze politič-**

kog subjektiviteta **hrvatske nacije** bez kojega se modernizacija i ne može ozbiljno pokrenuti kao cjelovita i su-vremena preobrazba.

Na drugoj razini Pilarov tekst, svakako posredno, na analitičkom »materijalu«, otvara metodologijsko pitanje o odnosu dviju oprečnih državnih, **ali i modernizacijskih**, adresa: **carstva i nacionalne države**. I prije spomenuti ulomak, a i množina drugih u tekstu, upućuju da je u srbijanskom/srpskom političkom programu očit trag **carstva**. Iz same Pilarove analize raspoloživa mu materijala moguće je izlučiti više osnovnih obilježja po kojima se carstvo jasno diferencira i djeluje kao negacija nacionalne države. Ograničujemo se na četiri osnovna.

(a) Teokracijsko utemeljenje

Pilar u više svojih radova, napose kada raspravlja o povijesnoj evoluciji naroda, vidjelo se, pridaje nemalu važnost religijskom čimbeniku. No utemeljenje carstva ne ograničuje se samo na neku vrst »vodoravna« kruženja toga utjecaja. **Samo se utemeljenje carstva argumentira religijski**: poslanjem, misijom, koja se pozivlje na nebo i nebesku volju. Osloncem na takvo, »onosvjetsko«, uporište, javljaju se u praksama carstva programski ciljevi kao što su, nama današnjima već dobro poznate, »borba protiv nevjernika«; borba protiv »carstva zla«; »širenje prostora slobode«; »civiliziranje barbara«; borba protiv kontrarevolucije«; i srodni. Ciljevi su dostatno **određeni** za urezati nužnu razliku između carstva i njegovih neprijatelja. No, u isti mah su i dovoljno **neodređeni** kako bi se svaki poseban oblik carskog nasilništva mogao valjano legitimirati ostvarivanjem »viših ciljeva«. Privlačnost carstva u svakodnevici nerijetko se snažila raznovrstnim dobitcima koje je takav određeni/neodređeni obris ostvarivanja carskih ciljeva namirivao različitim društvenim skupinama, ne isključujući ni skupine s društvenoga ruba, posebno zaposljive na poslovima moralno prijepornim. Zahvaljujući tomu, carstva uspješno režiraju društvenu pozornicu gdje se, **naoko snošljivo**, dodiruju i surađuju skupine koje, strukturno promatrano, navlastite identitete učvršćuju ekskluzivnošću, a ne inkluzivnošću.

Teokracijsko utemeljenje carstva **ne implicira i nužnost uspostave teokracije** na mjestu vladajuće skupine, premda je, teorijski, i to dopustivo. Takvo se utemeljenje, ponajprije, odnosi na »onosvjetsku« osnovu iz koje vladajuća skupina carstva izvodi glavne programske i legitimacijske »velike priče« o ulozi carstva u »ovosvjetskoj« zbilji. Stoga posebnu važnost dobivaju simbolične konstrukcije s pomoću kojih se carstvo samodefinira ulogom ključnog sudionika, i, dakako, zajamčena pobjednika, u dugoročno zamršenim, eshatologijskim, obračunima. Njihova značenjska »prostranost« u svakom posebnom odsječku vremena dopušta carstvu arbitrarno, samovoljno, definirati ključne neprijatelje i potrebne postupke za njihovo svladavanje.

Pilar na više mjesta primjećuje kako je srpska narodna skupina brojčano odveć skromna za preuzeti na sebe ulogu carstva. Ali je, analizom praktičnih postupaka njezina vladalačkog staleža, lako pokazati kako takvoj ulozi **svjesno i programski artikulirano**, teži. Pri tomu, Pilar posebno ističe Bizant kao polazni

carski predložak s pomoću kojega se oblikovanje carskih intencija u srpskoj političkoj praksi orijentira. Posrijedi je neka vrst **opsesivne imitacije**. No upozoriti je kako Pilarova empirijska građa dopušta polazni Pilarov zaključak proširiti s još dva (carska) sudionika. To su: Osmansko Carstvo i Rusko Carstvo. U Osman-skom Carstvu (gdje su Srbi bili porobljenim narodom oko četiri stoljeća), u nji-hovu političkom imaginariju učvrstila se predodžba o borbi protiv nevjernika kao temeljnoj obvezi (srpskog) carstva. Ona, doduše, nije nepoznata ni u raz-doblju srednjovjekovne srpske države koja već simbolično prisvaja naslov: car-stvo (sjetiti se sustavna progona katolika tijekom vladavine **cara** Dušana Nema-njića). Ali je u osmanskom razdoblju ta predodžba posve razvijena. Pak, Rusko Carstvo nadahnjuje težnjom k »trećem Rimu«; može ta težnja, na prvi pogled, dje-lovati »zaumno«. Ali izravno snaži ulogu središnje religijske organizacije: pravo-slavne crkve. U Srbiji — Srpske pravoslavne crkve, ili, točnije: Svetosavske (srp-ske) crkve. Pilar višekratno pokazuje kako je ona, u razdoblju kad Srbi ne ras-polažu zbiljskom državom, i više nego uspješno preuzela ulogu **čuvara i tvorca** sjećanja na tu državu, na (Dušanovo) carstvo, kao i ulogu okupljača populacije koju će, u svetosavskoj talionici simbola, rituala i obiteljskih mreža raznolika po-drijetla, oblikovati u jedinstven — »nebeski narod«. I tu baštinu »ucijepiti« u srp-sku državu rekonstruiranu tijekom 19. stoljeća.

(b) Razvitak političke religioznosti

U praksama političke religioznosti djeluje težnja po smjeru oprečna težnji k te-okracijskom utemeljenju države i državne vlasti. Očituje se u redukciji onostranog svetoga na neku vrst **sredstva socijalne tehnike** radi ostvarivanja posve prak-tičnih političkih ili kulturnih monopola. Kako to izgleda u suvremenosti zorno pokazuju viševrsni primjeri pretvaranja islamske religije u moćno političko sredstvo. Tomu ne izmiču ni primjeri koji, prividno, nisu ukorijenjeni u klasič-nim simboličnim zalihama velikih religija. Cilja se, pri tomu, na načine na koje vlasti u (bivšim) komunističkim državama posreduju tamnošnjem podređenju stanovništvu dugoročne utopijske opsesije komunističkim društvom kao rajskim okončanjem povijesne borbe »poniženih i uvrijeđenih«. Iz religijske se simbolič-ne zalihe »posuđuje« iskustvo svetoga. Ali ga se, sukladno parametrima socijal-ne tehnike, usmjeruje u praktične, političke, svrhe, ponajprije u svrhu »stabiliza-cije« komunističkog poretka. Zahvaljujući »posuđenoj« svetosti središnjeg cilja s, i više nego neobičnom, lakoćom sistemsko se nasilje promeće u likove praved-nosti.

U oblikovanju srpske modernizacije osnovu za oblikovanje političke religioz-nosti osigurava, dakako, svetosavlje. Pilar na više mjesta u svojoj analizi podvla-či kako bez **političkog** funkcioniranja svetosavlja ne bi bilo moguće oblikovati modernu srpsku državu. Uspješnost takva »funkcioniranja« ne očituje se u pra-vocrtu povećanju broja pravoslavnih vjernika. Uostalom, sekularni zahtjevi, ugrađeni u opće modernizacijske programe, takvo što izravno i ne potiču. Oči-tuje se, međutim, u ugradbi svetosavske baštine u **same temelje države**. Zahval-

jujući tomu, nije moguće odvojiti političko samoodređenje Srba i Srbije od temeljnih intencija političkog svetosavlja. Političko djelovanje, sukladno tako definiranim »nacionalnim interesima«, postaje **u isti mah** i valjanim oblikom prakticiranja — (svetosavske) religije. Teško je nama današnjima zamisliti likove kakvi su, primjerice, Ratko Mladić ili Vojislav Šešelj, kao religijski zainteresirane ljude. Ali njihovo vojno i političko djelovanje pokazuje kako oni, **i više nego — bigotno**, ostvaruju poželjna zemaljska stanja političkog svetosavlja. Pa nije isključena u budućnosti ni mogućnost njihove preobrazbe u — (svetosavske) svece.

(c) Uspostava nove/stare feudalne hijerarhijske strukture

Sporadična izvješća o radikalnom diferenciranju ekstremno male skupine bogatih, na jednoj strani, i nepregledne skupine siromašnih (premda **različito** siromašnih), na drugoj strani, a koje diferenciranje djeluje u množini **suvremenih** društava, tvrdnju kako suvremena društva urastaju u zbilju »novog feudalizma« promeću u neku vrst izravna opisa činjenica. Carstva se oblikuju isključivo piramidalno, hijerarhijski: po tomu su ona »bez alternative«. Sukladno tomu, skicirani opis činjenica dopušta hipotezu kako je na djelu rad carstava. Funkcioniranje po **dualnoj** shemi: vladateljska manjina — u prakse carstva uključena podređena većina, nekom je vrsti osnovna »tehničkog« nacрта carskog »stroja«. Uporišta dualne sheme su viševrsna: politička, socio-ekonomska, vjerska, etnička, a, ustrebali, i rasna.

Taj uvid je prividno u suprotnosti s Pilarovim nalazom da je uspjeh u obnovi srpske moderne države u 19. stoljeću utemeljen na **jedinstvu** (dinastičke) vlasti, svetosavske (političke) religije i srpskog pučanstva. Ako je tomu tako, onda se ne može tvrditi kako se u nastalom srpskom društvu, po gramatici carstva, razvija dualna razdioba moći između vrha i ostatka (društva). Prijepor se uklanja uzmemo li u obzir činjenicu kako su carstva **osvajačkim pogonima**. Pa se uključenu srpskom pučanstvu stavlja u izgled postati vladalačkim slojem — u osvojenim zemljama. Tako se dobiva nova, nesrpska, porobljena većina. Obćane rente, povratno, djeluju kao moćna sredstva dublje identifikacije s programom carstva, neovisno o njegovoj dualnoj strukturi. Budući da srpska modernizacija počiva na osvajačkim namjerama, pri kraju 19. i u 20. stoljeću usmjerenim, ponajprije, prema zapadu i hrvatskim zemljama, i ona ponavlja opću gramatiku carstva. Posebno se stavljaju osvajačke rente u izgled »prečanskim« Srbima koji su već ondje, u hrvatskim zemljama što se imaju osvojiti. Na toj podlozi njihovo se djelovanje, napose od zalaznih decenija 19. stoljeća, promeće u većinsko, više ili manje strukturirano, djelovanje — **protudruštva** (u odnosu na hrvatsko matično društvo koje se ima osvojiti). Sukladno tomu, u političkom imaginariju srpskih skupina ustaljuje se jednadžba: **biti Srbin = biti na vlasti**. Time su i najširim srpskim slojevima stavljene u izgled nagrade tijesno svezane s (vladateljskim) ulogama i položajima. Nesrbi ostaju — dolje, i izvana.

(d) Carstva teže ispuniti/zauzeti raspoloživ socijalni prostor

Carstva su, kako je naznačeno, osvajačkim pogonima. »Raspoloživost« pojednog socijalnog prostora, dakako, carstvo određuje veličinom otpora za kojega su napadnuto društvo i država sposobni. Riječ je, u osnovi, o **tehničkom mjerilu**. Sve drugo: mjesne identitete, kulturne zalihe, baštinu, i druga dobra, imperij prekriva — nepriznavanjem. Radi toga carstva, već po strukturnoj nuždi osnažuju i proizvode »izvanredna stanja«. Na tragu Giorgia Agambena, podsjetiti je kako se takvim »izvanrednim stanjima« ne ukidaju postojeći zakoni. Ona se oblikuju kao **usporedna zbiljnost** potrebna imperijskim težnjama. Skupine koje su »osuđene« biti u »izvanrednu stanju« **nisu** prekršiteljima postojećih zakona: one, s obzirom na intencije carstva, moraju biti s onu stranu zakona, u »izvanrednoj« zbilji, gdje se nositelji carskih težnja i praksa **oslobađaju od svakog zakonskog ili moralnog obzira u odnosu spram njih**. Pilar ističe kako se tijekom 19. stoljeća javlja više srpskih intelektualnih i političkih pronositelja takvih intencija u odnosu spram Hrvata; ponajviše ističe Vuka Stefanovića Karadžića i još nekolicinu egzotičnih likova koji izvorne imperijske i rasističke poticaje nastoje omotati znanstvenim omotom. Nulti stav na koji se naslanjaju svodi se na — **nijekanje opstojnosti** Hrvata, i kao etničke skupine i kao nacije sa (starom) državom, teritorijem i kulturom. Osloncem na njega, predvidljivo, oblikuju se različiti »tehnički« izumi kojima se ima taj stav potkrijepiti: u rasponu od znanstvenih krivotvorina do političkih progona, gospodarskog nasilja i sociokulturne stigmatizacije. Pa sve to, hrvatsko: teritorij i pučanstvo, kultura, institucije, imaju postati — ratnim plijenom carskih pobjednika.

Iz obzora nas današnjih vidljivo je kako se spomenute srpske imperijalne intencije nastoje optimizirati tijekom 20. stoljeća u dvije južnoslavenske države. Premda se, poznato je, same prakse optimizacije u njima razlikuju po nizu posebnih obilježja, **supstancijalna prevaga** (imperijalnog) jugoslavenstva, kojemu su jamcem Srbija i Srbi, njihovom je trajnom poveznicom. Stoga su Hrvati neuklonjivim »pijeskom u (jugo) cipeli«. Pilar, i više nego razgovijetno, podsjeća kako je na djelu »uvijek iznova Srbija«. Zacijelo je najzornijim otiskom »izvanredna stanja«, što ga režiraju srpske imperijalne intencije (ne računa li se konvencionalni državni teror) praksa vojne i civilne, službe u srpskim logorima utemeljenim godine 1991., tijekom agresije na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu, za zarobljene Hrvate i nesrbe. U njima se, prije spomenuto, intelektualno i političko nijekanje hratske opstojnosti prometnulo u doslovnu manufakturu mučenja i ubojstava. Nepriznavanje se ostvarilo masovnim ubojstvima. I nastavilo poslije, **posve sukladno, pravilima »izvanredna stanja« — odsutnošću svakog pokajanja u ubojica**.

Pilar, međutim, istu dekonstrukcijsku oštricu ne usmjeruje prema Austro-Ugarskom Carstvu, premda bi se, ima li se na umu sam metodologijski predložak što ga rabi, takvo što trebalo očekivati. Uostalom, i empirijski materijal kojim Pilar raspolaže na to pozivlje. Primjerice: teritorijalno komadanje hrvatskih

zemalja u režiji carstva; pretvaranje hrvatskog jadranskog proćelja u razvojnu periferiju; feudalna režija oslobođanja seljaštva i njegova preobrazba u dužničku »masu«; »izvoz« seljaštva u prijekooceanske države; snaženje protudruštava: talijanskog, ugarskog, srpskog; urbanizacija odvojena od interesa i ciljeva nacionalne države; nevoljkost u iskorjenjivanju nepismenosti; uništavanje hrvatskog aristokratskog staleža; »poseljačenje« sitnog plemstva; prijeporno izborno zakonodavstvo; itd. No unatoč takvim uvidima Pilar se usteže adresirati na Carstvo zasluženu kritiku. Koliko je vidljivo, Pilar, dopušteno je reći: **nekritički**, drži kako se Austro-Ugarsko Carstvo može uspješno transformirati orijentirajući se nekom vrsti srednjoeuropskog saveza nekih nacionalnih država, djelomično izgrađenih ili u zametcima već prisutnih u Carstvu (Ugarska, Austrija, Češka, Hrvatska, uključivši i Bosnu i Hercegovinu). Njih iznutra spaja koliko-toliko jedinstvena socio-kulturna i geopolitička osnova. Pak, izvana, spaja ih opasnost od ugroze, ponajprije Ruskog Carstva. No, sugerira Pilar, »Najvažniji popravak ima se na dualizmu izvršiti s obzirom na njegovo djelovanje u južnoslavenskom pitanju, jer tu je on napravio veliku pustoš.« Pri tomu računa kako će iskustvo spomenutih nacionalnih zajednica, stečeno u ratnom razdoblju 1914.—1918. biti valjanim olakšavajućim/racionalnim čimbenikom. Pokazalo se, ipak, kako je sve to bio račun bez krčmara. Carstvo je pohitalo svomu kraju gluho na Pilarove uvide i prijedloge. I, uglavnom, po disjunktivnoj, ili — ili shemi, na koju je upozorio još Ante Starčević: despocija se ne popravlja, ostaje takvom kakvom jest ili propada. Pilaru je ostalo do smrti, 1933., ponavljati zahtjeve za modernizacijom hrvatskog društva; i podsjećati na zapadne korijene hrvatskog nacionalnog identiteta nespojive s novonastalom, prvojugoslavenskom, državom (a i svakom drugom jugoslavenskom državom).

Prema regulativnoj ideji modernizacije

Pokušavajući sažeto odgovoriti na pitanje: Što je činiti Hrvatima u »nesklonu vremenu« (uspostave prvojugoslavenske države)? Pilar poseže za sintetičnom formulacijom središnje ideje hrvatske modernizacije. Ona glasi: **Biti podmet — ne predmet**. U suvremenom hrvatskom ista bi teza glasila: **Biti subjektom — ne objektom**.

Razvijajući dalje skiciranu regulativnu ideju hrvatske modernizacije Pilar na zaglavnim stranicama knjige *Borba za vrijednost svoga »Ja«* piše i ovo: »(...) U formuli biti podmet a ne predmet izražena je apstraktna i apsolutna ideja ljudske kulture i civilizacije. Jer ako idemo gledati meritorni uspjeh kulture, tada ćemo jasno razabrati da ona trajno pomiče čovjeka iz kondicije objekta u kondiciju subjekta. (...) Biti podmet, to je trajna formula za razvitak u smjeru individualnog usavršavanja. To slijedi već iz ustanovljenja, da je u tomu sadržana apstraktna ideja kulture, jer svaka kultura je trajno i neprestano usavršavanje. Isto slijedi što je u tomu sadržana maksimalizacija snage, eneržije, aktivnosti i radinosti u životu, a ove su uvjetom svakom usavršenja, jer snaga je stanje savršenstva i

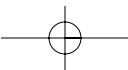
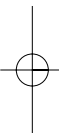
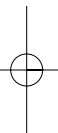
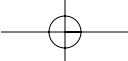
tjera po svojoj prirodi put daljnjega usavršenja. Po tom slijedi, ako je usavršenje svrha života, da smo dužni vazda nastojati biti podmetom a ne predmetom (...) Biti podmet: to znači usprkos durativne forme, u kojoj to izričemo, i usprkos što to zovemo 'stanjem' nije nikakvo stanje, jer **stanje** (podcrtao I. P.), to je samo način ljudskog gledanja i izražavanja, nego je to jedan razvitak, jedno nastojanje biti što više podmetom a što manje predmetom. **Biti podmet znači maksimalizacija kondicije podmetnosti u životu** (podcrtao I. P.). Da je to samo u stanovitom ograničenom opsegu moguće ostvariti u granicama ljudskog života, razumije se samo sobom. Uspješno ostvarena t.j. maksimalizovana podmetnost u životu znači osobnu veličinu. Da pod tom podmetnošću mislim nešto sasvim drugo nego što inače razumijemo pod **subjektivizmom** ili **subjektivnošću** (podcrtao I. P.) shvatiti će lahko svaki, tko je ovu knjigu pažljivo pročitao (...) To je gotovo isto, čemu kršćanstvo zahvaljuje svoje neprolazno znamenovanje, svoje svojstvo kao najvažniji dosele perfekcionistički sistem.« (str. 407, 408)

Ima li se u vidu cjelina Pilarovih radova nije pogrešno ustvrditi kako se zahtjev: **biti podmet — ne predmet** ostvaruje u svojevrsnom četverstvu, u međugri četiri »izma« koja omeđuje osnovno događajno polje. Prva je njegova sastavnica — **vitalizam**. Pilar ne ostavlja nikakve dvojbe u pogledu na život i životnost kao društveni temelj. Iz te perspektive težnja k životu, rađanju života i njegovu usavršavanju, nazire se kao prva temeljna modernizacijska težnja. Druga sastavnica spomenuta četverstva je — **personalizam** (u Pilara nadahnut kršćanskom baštinom). Ona upućuje na oblikovanje **značaja**, dakle, moralnošću određene osobnosti, kao na drugu temeljnu modernizacijsku težnju. Treća sastavnica istoga četverstva je — **nacionalizam**. Ona implicira težnju k oblikovanju nacionalne zajednice i njezina razvojnog pomagala, nacionalne države. Presudno je, međutim, da se nacionalna država uspješno legitimira sposobnošću održavanja i usavršavanja životnih uvjeta za naciju i obitelj te »internacionalnim« moralom. Četvrta sastavnica, koja ujedno »zatvara« događajno polje modernizacije, jest — **okcidentalizam**. Posrijedi je težnja k sudioništvu u širem svijetu života koji se sažeto samoodređuje Zapadom, i zapadnim vrijednostima i gramatikama. Prvi, i neposredni, zapadni krug kamo Hrvati i Hrvatska pripadaju je, po Pilaru, krug naroda i država središnje Europe, geopolitički raspoređen na osovini Jadran — Baltik.

Ponovimo, zaglavno, jednu po formi već i odveć zlorabljenu frazu: Pilar je našim suvremenikom. Neznanje o tomu ne ispričava.

Prilozice

PRILOZI

Bibliografija časopisa Pilar

2006.–2015.

Pilar, časopis za društvene i humanističke studije

• *1(2006) 1(1)*

Riječ uredništva, 7.

Rasprave

LIPOVČAN, Srećko: Dr. Ivo Pilar (1874.–1933.): život i djelo (nacrt), 11-19.

MATKOVIĆ, Stjepan: Ivo Pilar i Robert W. Seton-Watson (Dva pogleda na južnoslavensko pitanje), 21-46.

KRIŠTO, Jure: Ivo Pilar i suvremena hrvatska geopolitika, 47-60.

RAHTEN, Andrej: Ideja Srednje Europe u slovenskoj političkoj misli, 61-68.

MATIJEVIĆ, Zlatko: Dr. Ivo Pilar i problem Crkve bosanske (»bogumilstvo«), 69-81.

MIHALJEVIĆ, Vine: Dr. Ivo Pilar i bosanski franjevci — suglasja i sporovi (Prilog istraživanju), 83-95.

KOLAR, Mira: Dr. Ivo Pilar i akcija za povratak punog vlasništva kućevlasnicima nad njihovim nekretninama (1920.–1933.), 97-107.

BELOŠEVIĆ, Krešimir: Dr. Ivo Pilar — prvi predsjednik Vegetarskog društva (Počeci organiziranoga vegetarijanskog pokreta u Hrvatskoj), 109-116.

Grada

PILAR, Ivo: Diktat geopolitičkog položaja, 119-125.

PILAR, Ivo: Još o bogumilstvu i o »Bosanskoj crkvi«, 127-134.

PILAR, Ivo: Bosansko bogumilstvo i Grgur Ninski, 135-140.

Dvije oporuke Ive Pilara, 141-144.

Inicijative

LIPOVČAN, Srećko: Zašto je potrebno ponovno prevesti i — kao kritičko izdanje objaviti — Pilarovo Južnoslavensko pitanje?, 147-151.

Ocjene i prikazi

MATIJEVIĆ, Zlatko: Ivo Perić, Vladko Maček. Politički portret, Golden marketing — Tehnička knjiga, Zagreb 2003, 325 str., 155-156.

MATKOVIĆ, Stjepan: Elisabeth Kovács, Untergang oder Rettung der Donaumonarchie? Die Österreichische Frage. Kaiser und König Karl I. (IV.) und die Neuordnung Mitteleuropas (1916–1922), knj. 1, 800 str., i Kaiser und König Karl I. (IV.). Politische Dokumente aus internationalen Archiven, knj. 2, [E. Kovács, ur.], Böhlau, Köln-Weimar, 2004., 1036 str., 156-160.

MATIJEVIĆ, Zlatko: Narodne novine. Zbornik uz 170. obljetnicu neprekinutoga izlaženja 1835.–2005., (Ivan Bekavac, ur.), Narodne novine d.d., Zagreb 2005, 381 str., 160-161.

- LIPOVČAN, Srećko: Hrvatska politika u XX. stoljeću. Zbornik radova sa znanstvenog skupa (27.-29. 4. 2004.), Matica hrvatska, Biblioteka »XX. stoljeće« (glavna urednica Jelena Hekman), urednik izdanja: Ljubomir Antić, Zagreb MMVI, 492 str., 162-163.
- MATKOVIĆ, Stjepan: Zlatko Matijević, U sjeni dvaju orlova. Prilozi crkveno-nacionalnoj povijesti u Hrvata u prvim desetljećima 20. stoljeća, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005, 359 str., 163-166.

Kronika

- (sl) [LIPOVČAN, Srećko]: »Pilarovske teme« na Annalesu 2004, 169.
- (zm) [MATIJEVIĆ, Zlatko]: »Persona non grata« — dr. Ivo Pilar, 169.
- (sl) [LIPOVČAN, Srećko]: Godišnjak Pilar: svezak prvi (g. 2001.) i svezak drugi (g. 2002.), 169-170.
- (sl) [LIPOVČAN, Srećko]: »Tema Pilar« u časopisu Hrvatska revija, 170.
- ŽEBEC, Ivana: Bosanskim tragovima dr. Ive Pilara i putovima franjevačke provincije Bosne Srebrne, 170-171.
- (sl) [LIPOVČAN, Srećko]: Bibliografija radova Ive Pilara, 173-177.
- (sl) [LIPOVČAN, Srećko]: Novoobjavljena građa o Ivi Pilaru (od 2002.), 178.
- (sl) [LIPOVČAN, Srećko]: Literatura o Ivi Pilaru, 179-183.

• 1(2006) 2(2)

Editorial, 7-8.

Treatises

- LIPOVČAN, Srećko: A Portrait of Ivo Pilar, 11-16.
- MATKOVIĆ, Stjepan: Ivo Pilar and Robert William Seton-Watson: two Political Viewpoints on the Southern Slav Question, 17-42.
- LIPOVČAN, Srećko: Pilar's Work The South Slav Question. On the Origin of the Manuscript and the Fate of the first (Viennese) Edition, 43-56.
- KRIŠTO, Jure: Ivo Pilar's Role in the Organization of Croats in Bosnia and Hercegovina, 57-68.
- MATIJEVIĆ, Zlatko: The Political Activities of Dr. Ivo Pilar on the Eve of the Demise of the Habsburg Monarchy (1915-1918), 69-88.
- ŠAKIĆ, Vlado: An Overview of »The Struggle for the Value of the Ego« or an Introduction to »Pilar's psychology«, 89-107.

Documents

- PILAR, Ivo: Promemoria über die Lösung der südslawischen Frage, 111-117.
- PILAR, Ivo: Denkschrift über die südslawische Frage, 118-124.
- PILAR, Ivo: Endgültiger Entwurf zu einem Memorandum, 125-129.
- SÜDLAND, L. von [PILAR, Ivo]: Das südslawischen Problem im Habsburgerreiche, 130-137.
- PILAR, Ivo: Die gegenwärtige parteipolitische Lage in Bosnien, 138-141.

Essays, Reviews

- MATIJEVIĆ, Zlatko: Ivo PERIĆ, Vladko Maček. Politički portret (Vladko Maček. A Political Portrait), Golden marketing–Tehnička knjiga, Zagreb 2003, 325 pages, 145-146.
- MATIJEVIĆ, Zlatko: Narodne novine. (An Anthology Marking the 170th Anniversary of Uninterrupted Publication, 1835–2005), Ivan Bekavac (ed.), Narodne novine d. d., Zagreb 2005, 381 pages, 146-148.
- LIPOVČAN, Srećko: Hrvatska politika u XX. stoljeću. Zbornik radova (20th Century Croatian Politics. Collected Papers and Studies), Ljubomir Antić (ed.), Matica hrvatska, Zagreb 2006, XX. stoljeće Series, J. Hekman (ed.), 492 pages, 148-150.
- MATKOVIĆ, Stjepan: Zlatko Matijević: U sjeni dvaju orlova. Prilozi crkveno-nacionalnoj povijesti u Hrvata u prvim desetljećima 20. stoljeća (In the Shade of Two Eagles. Contributions to the Clerical-National History of Croats in the First Decades of the 20th Century) published by Golden marketing–Tehnička knjiga, Zagreb 2005, 359 pages, 151-154.

Chronicle

- (sl) [LIPOVČAN, Srećko]: »Pilaresque Topics« at the Annales Pilar Scientifics Convention, 157.
- (Z. M.) [MATIJEVIĆ, Zlatko]: Ivo Pilar — »Persona Non Grata«, 157.
- (sl) [LIPOVČAN, Srećko]: The PILAR ANNUAL: Volume I(2001) and Volume II(2002), 157-159.
- (sl) [LIPOVČAN, Srećko]: »The Pilar Topic« in Hrvatska revija, 159.
- (I. Žebec) [ŽEBEC, Ivana]: »Following in the Bosnian Path of Ivo Pilar and the Path of the Franciscan Province of Bosna Srebrena«, 159-160.

Appendix

- (sl) [LIPOVČAN, Srećko]: Bibliography of the Publications of Ivo Pilar (a Selection), 163-165.
- (sl) [LIPOVČAN, Srećko]: Literature on Ivo Pilar (a Selection), 166-169.

• 2(2007) 1(3)

Riječ uredništva, 7.

Rasprave

- JONJIĆ, Tomislav: Dr. Ivo Pilar — odvjetnik u Tuzli (1905.–1920.), 11-45.
- TOAL, Gerard i DAHMAN, Carl: Je li etničko čišćenje uspjelo? Geografija manjinskog povratka u Bosni i Hercegovini i njezino značenje / prev. i prir. Mladen Klemenčić, 47-60.

Grada/Prilozi

- (zm) [MATIJEVIĆ, Zlatko]: Peisker i Pilar o vjeri »starih Slovjena«, 63.
- PEISKER, Jan: Koje su vjere bili stari Sloveni prije krštenja? / iz rukopis prev. Ivo Pilar, 64-89.

PILAR, Ivo: O dualizmu u vjeri starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju, 91-151.

Ocjene i prikazi

HASANBEGOVIĆ, Zlatko: Zlatko Matijević, Lučonoše ili herostrati? Prilozi poznavanju crkveno-nacionalne povijesti Hrvata početkom XX. stoljeća, Erasmus Naklada, Zagreb 2006, 485 str., 155-157.

JONJIĆ, Tomislav: Zlatko Hasanbegović, Muslimani u Zagrebu 1878.–1945. Doba utemeljenja, Medžlis Islamske zajednice u Zagrebu — Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb 2007, 624 str., 157-159.

MATKOVIĆ, Stjepan: Stephan Baier i Eva Demmerle, Otto von Habsburg: životopis, prijevod Jasna Čmelić, Paneuropska unija, Zagreb 2005, 498 str., 159-164.

Kronika

(ur.) [UREDNIŠTVO]: Dr. Ivo Pilar u Tuzli, 167.

(sl) [LIPOVČAN, Srećko]: Predstavljanje časopisa Pilar u Zagrebu, 167-168.

(sl) [LIPOVČAN, Srećko]: Na valovima Hrvatskog radija, 168.

(sl) [LIPOVČAN, Srećko]: Znanstveni projekt: »Ivo Pilar, teoretičar hrvatske modernizacije«, 168-170.

(iz) [ŽEBEC, Ivana]: Predstavljanje časopisa Pilar u Ljubljani, 170.

• 2(2007) 4(2)

Riječ uredništva, 7.

Rasprave

GRIJAK, Zoran: Predavanje dr. Ive Pilara u Austrijskom političkom društvu 12. listopada 1918. u kontekstu njegovih koncepcija državnopravnog preustroja Austro-Ugarske Monarhije, 11-30.

MATIJEVIĆ, Zlatko: Radićevac iz »Esplanade«. Prilog poznavanju političke biografije vlač. dr. Ljudevita Kežmana (1927./1928.), 31-50.

ZVONAR, Ivica: Sudbina znanstvene knjižnice dr. Ive Pilara, 51-56.

Grada

Predavanje dr. Ive Pilara u Austrijskom političkom društvu 12. listopada 1918. / prir. Zoran Grijak, kolacionirala Vlasta Švoger, 59-67.

Prilozi

(zm) [MATIJEVIĆ, Zlatko]: Prilozi raspravi o dualizmu u vjerovanju starih Slavena i Hrvata. Reakcije i istraživanja, 71.

MARUN, L[ujo]: Arheologički prilozi o religiji poganskih Hrvata (sa slikama), 73-78.

MARUN, L[ujo]: Arheologički prilozi o religiji poganskih Hrvata (sa slikama).

Nastavak, 79-82.

ŠUFFLAY, Milan: Otkriće velike tajne slavenskog poganstva. Znamenita studija profesora Jana Peiskera, 83-88.

ŠUFFLAY, Milan: Zaratustra u Crvenoj Hrvatskoj, 89-92.

ŠUFFLAY, Milan: Zaratuštra u Crvenoj Hrvatskoj. Predgovor budućoj Peiskerovoj knjizi, 93-99.

h[HORVAT, Josip?], Pregled u potsvijest slavenskih naroda, 101-104.

KOSTIĆ, D.: I našim precima tako je govorio Zaratuštra, 105-113.

KOSTIĆ, D.: Vračar i Dedinje mogućna prethrišćanska svetišta jugoslovenska, 115-120.

PILAR, Ivo: Bogomilstvo kao religijozno-povjestni te kao socijalni i politički problem, 121-145.

Ocjene i prikazi

LIPOVČAN, Srećko: Tihomir Cipek i Stjepan Matković, Programski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.–1914., Disput, Zagreb 2006, 742 str., 149-150.

JONJIĆ, Tomislav: Tomo Šimić, Dokumenti Predsjedništva Bosne i Hercegovine 1991.–1994., National Security and the Future, Zagreb, sv. 7 (2006.) — 8 (2007.), 151-154.

ŠVOGER, Vlasta: Srećko Lipovčan, Mediji — druga zbilja? Rasprave, ogledi, interpretacije, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 2006, 305 str., 154-156.

Kronika

(is) [SABOTIĆ, Ines]: O dr. I. Pilaru u Ateni, 159.

(zm) [MATIJEVIĆ, Zlatko]: Osvrt na časopis PILAR u godišnjaku Scrinia Slavonica, 159.

Bibliografija

Popis publikacija iz Pilarove donacije objavljen u Ljetopisu JAZU za godinu 1934/35. / prir. I. Zvonar, 163-166.

• 3(2008) 5(1)

Riječ uredništva, 7.

Rasprave

AKRAP, Anđelko: Demografski kontekst raspada SFR Jugoslavije /sažetak prev. Lada Rebernjak, 11-58.

Prilozi

MATIJEVIĆ, Zlatko: Ivo Pilar na udaru austro-ugarske ratne cenzure, 60-62.

PILAR, Ivo: Svjetski rat i Hrvati, 63-124.

Ocjene i prikazi

JONJIĆ, Tomislav: Andrej Rahten, Savezništva i diobe. Razvoj slovensko-hrvatskih političkih odnosa u Habsburškoj Monarhiji 1848.–1918., Golden marketing–Tehnička knjiga, Zagreb 2008, 302 str., 127-130.

MIŠKULIN, Ivica: Hrvoje Matković, Designirani hrvatski kralj Tomislav II. vojvoda od Spoleta. Povijest hrvatsko-talijanskih odnosa u prvoj polovici XX. st., Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb 2007, 270 str., 130-132.

JONJIĆ, Tomislav: Ivan Gabelica, Blaženi Alojzije Stepinac i hrvatska država, vlastita naklada autora, Zagreb 2007, 438 str., 132-136.

VOJAK, Danijel: Historijski zbornik, LXI (2008.), br. 1, 246. str., ur. Ivica Prlender, Društvo za hrvatsku povjesnicu, Zagreb 2008, 136-137.

Kronika

O časopisu Pilar na Hrvatskom radiju, 141-143.

• 3(2008) 6(2)

Riječ uredništva, 7.

Rasprave

MATIJEVIĆ, Zlatko: Isidor Kršnjavi i Robert W. Seton-Watson o politici u Hrvatskoj u doba banovanja Pavla Raucha, 11-21.

SADKOVICH, James J.: Postmodernističke — teorijom vođene metodologije, Franjo Tuđman, ratovi u bivšoj Jugoslaviji i povijest / prev. Jure Krišto, 23-43.

Prilozi

KRIŠTO, Jure: Ivo Pilar, nadbiskup Josip Stadler i Hrvatska narodna zajednica, 47-50.

»Zajedničar« [PILAR, Ivo]: Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica / prir. Zlatko Matijević, 51-93.

Grada

MATKOVIĆ, Stjepan: Pilarovo pismo Emiliju pl. Laszowskom: O položaju hrvatskoga plemstva, 97-103.

Obljetnice

JONJIĆ, Tomislav: Neprolazne vrijednosti starčevićanske ideologije (U povodu zbornika radova »Pravaška misao i politika«), 107-113.

Ocjene i prikazi

HASANBEGOVIĆ, Zlatko: Jure KRIŠTO, Riječ je o Bosni, Golden marketing— Tehnička knjiga, Zagreb 2008, 470 str., 117-120.

JONJIĆ, Tomislav: Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918–1919. Izabrani dokumenti, Izabrali i priredili: Marina Štambuk-Škalić i Zlatko Matijević, Hrvatski državni arhiv, Zagreb 2008, 639 str., 120-124.

Kronika

(zm) [MATIJEVIĆ, Zlatko]: Prikaz prva četiri broja časopisa Pilar (1-4/2006.–2007.), 127.

(zm) [MATIJEVIĆ, Zlatko]: Osvrt na broj 3(1)/2007. časopisa Pilar, 127.

(kb): Dr. Ivo Pilar i vegetarijanski pokret na www.ivu.org, 127-128.

• 4(2009) 7(1)-8(2)

RAHTEN, Andrej i MATIJEVIĆ, Zlatko: Riječ urednika, 7.

RAHTEN, Andrej i MATIJEVIĆ, Zlatko: Uredniška beseda, 8.

Tematski blok Hrvatsko-slovenski odnosi na prijelomu 19. i 20. stoljeća / Tematski sklop Slovensko-hrvaški odnosi na prelomu 19. in 20. stoletja

Rasprave / Razprave

- KOCUTAR, Stanislav: Habsburška monarhija in jugoslovansko vprašanje v luči slovenske historiografije, 11-35.
- PODGORŠEK, Nataša: Državnopravni koncepti slovenskih in hrvaških politikov od marčne revolucije do preloma stoletja, 37-66.
- GRDINA, Igor: Kultura med Slovenci in Hrvati ter politiko, 67-86.
- MATKOVIĆ, Stjepan: Ivan Šušteršič i hrvatski političari, 87-102.
- BISTER, Feliks J.: Hrvaško-slovensko sodelovanje v dunajskem parlamentu na predvečer prve svetovne vojne, 103-110.
- KRIŠTO, Jure: Od slavenstva do jugoslavenstva. Suradnja hrvatskih i slovenskih krugova u Katoličkom pokretu, 111-122.
- RAHTEN, Andrej: Avstromarksistični pogledi na jugoslovansko vprašanje, 123-132.
- PERŠAK, Katja: Anton Korošec in slovensko-hrvaška nasprotja v Prekmurju, 133-150.
- MATIJEVIĆ, Zlatko: Providencijalna politika. Hrvatski katolički pokret i politika (1903.–1929.), 151-175.

Prilozi / Priloge

- ZAJC, Neža: France Prešeren, 179-180.
- PILAR, Ivo: O stogodišnjici rojdenja dra Franceta Prešerna, 181-187.
- KRIŠTO, Jure: Dr. Petar Rogulja — hrvatski katolički senior i učenik dr. Janeza E. Kreka, 189.
- Dr. Janez E. Krek / prir. Andrej Rahten i Zlatko Matijević, 191-211.

Gradivo / Gradivo

- MRKONJIĆ, Tomislav, NERALIĆ, Jadranka i MATIJEVIĆ, Zlatko: Riječka spomenica (1915.), 215-219.
- Riječka spomenica. Latinski koncept (minuta), 221-231.
- Riječka spomenica. Hrvatski prijevod, 233-244.

Osvrt s povodom / Pogled z razlogom

- JONJIĆ, Tomislav: Hrvatska i blaženi Alojzije Stepinac u očima stranaca. Uz zbornik radova Kardinal Stepinac — svjedok istine, Glas Koncila, Zagreb 2009, 247-254.

Ocjene i prikazi / Ocene in predstavitve

- KRIŠTO, Jure: Luka Perinić, Iz moje ladice. Uspomene, HKD sv. Jeronima, Biblioteka Kontinuitet, sv. 2, Zagreb 2009, 330 str., 257-258.
- KLEMENČIĆ, Matej: Andrej Rahten, Izidor Cankar. Diplomati dviju Jugoslavija / A Diplomat of Two Yugoslavias, Mengeš: Center za evropsko prihodnost, Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center Akademije znanosti in umetnosti, 2009 (Zbirka Studia diplomatica Slovenica, Personae, 2), 259-261.

In memoriam

- ŠAKIĆ, Vlado: Srećko Lipovčan (1942.–2009.), 262-263.

• 5(2010) 9(1)

Rasprave

Jonjić, Tomislav: Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.–1933. Uvijek iznova Srbija — radikalni zaokret ili dosljedni nastavak Pilarove političke misli?, 9-74.

Prilozi

HORNSTEIN TOMIĆ, Caroline: Josef Rauscher; »Südslawien« ohne Südslawen?, 77-81.

HORNSTEIN TOMIĆ, Caroline: Robert W. Seton-Watson, Immer wieder Serbien — Jugoslawiens Schicksalsstunde, by Florian Lichtträger, Berlin, Verlag für Kulturpolitik, 1933, 203 pp., 83-85.

HORNSTEIN TOMIĆ, Caroline: C. A. Macartney, Immer wieder Serbien, by Florian Lichtträger, with introduction by Friedrich Timme, 1933, Berlin, Verlag für Kulturpolitik, 8vo, 203 pp. Rm. 5.50., 87-88.

Gradivo

MATIJEVIĆ, Zlatko: Pilar o izlasku Hrvatske iz Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1928. godine, 91-92.

Koncept neodaslanoga Pilarova pisma dr. Trumbiću i dr. Krnjeviću (1928) / prir. Zlatko Matijević, 93-95.

Pilarovo pismo uredništvu zagrebačkoga federalističkog dnevnika Hrvat (1928) / prir. Zlatko Matijević, 97-101.

PILAR, Ivo: Exposé glede pitanja izlaska Hrvata iz Kraljevine S.H.S. / prir. Zlatko Matijević, Tomislav Jonjić i Zlatko Hasanbegović, 103-109.

Osvrt s povodom

JONJIĆ, Tomislav: Tuđmanov san o Europi slobodnih naroda. Uz knjigu Franje Tuđmana Hrvatska – Europa – Europska Unija – izabrane stranice, Mate d. o. o., Zagreb 2009, 113-122.

Ocjene i prikazi

HASANBEGOVIĆ, Zlatko: Hrvatska između slobode i jugoslavenstva, zbornik radova, urednici Tomislav Jonjić i Zlatko Matijević, Zajednica udruga hrvatskih vojnih invalida Domovinskog rata grada Zagreba, Naklada Trpimir, Zagreb 2009, 445 str., 125-128.

LUKIN, Josip: Samir Osmančević, Oswald Spengler. Filozofijska biografija, Alinea, Zagreb 2009, 136 str., 128-132.

Dodatak

LICHTTRÄGER, Florian: Immer wieder Serbien, Verlag für Kulturpolitik, Berlin 1933, 1-101.

• 5(2010) 10(2)

Rasprave

HASANBEGOVIĆ, Zlatko: Jugoslavenska muslimanska organizacija od uvođenja diktature kralja Aleksandra do Sarajevskih punktacija (1929.–1933.), 9-44.

TURK, Ivo i JUKIĆ, Marijan: Ruralno-urbana polarizacija Karlovačke županije temeljena na dinamici stanovništva (1971.–2001.), 45-69.

ZVONAR, Ivica: Prilog za biobibliografiju mons. dr. Andrije Živkovića, 71-87.

Prilozi

ZEMAN, Zdenko: Georges Eugène Sorel (1847.–1922.), 91-99.

PILAR, Ivo: Georges Sorel, francuski socijalni filozof, duhovni otac fašizma i boljševizma / prir. Ines Sabotić i Zlatko Matijević, 101-119.

Gradivo

JONJIĆ, Tomislav: Nekoliko napomena uz Pilarovu »Spomenicu«, 123-124.

PILAR, Ivo: Spomenica u pitanju organizacije obrane i otpora Hrvatskoga Naroda u sadanjoj njegovoj političkoj situaciji / prir. Zlatko Matijević i Tomislav Jonjić, 125-147.

Osvrt s povodom

JONJIĆ, Tomislav: Hrvatska između Srbije i Italije. U povodu knjige Jamesa J. Sadkovicha *Italija i ustaše 1927.–1937., Golden marketing–Tehnička knjiga*, Zagreb 2010, 151-164.

Ocjene i prikazi

MIHALJEVIĆ, Vine: Fra Didak Buntić — čovjek i djelo, uredili Stipe Tadić i Marinko Šakota, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb 2009, 696 str., 167-170.

HASANBEGOVIĆ, Zlatko: Nada Kisić Kolanović, Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941.–1945., Školska knjiga, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2009, 450 str., 171-173.

GABELICA, Mislav: Jasna Turkalj, Pravaški pokret 1878.–1887., Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2009, 635 str., 174-179.

Kronika

Prof. dr. sc. Vlado Šakić u povodu darovanja ostavštine dr. Ive Pilara Institutu Ivo Pilar, 183-185.

Pozdravna riječ ing. Božidara Jančikovića povodom darovanja ostavštine dr. Ive Pilara Institutu Ivo Pilar, 186.

In memoriam

AGIČIĆ, Damir: Ivan Kampuš (1924.–2010.), 189-191.

MIŠKULIN, Ivica: Hrvoje Matković (1923.–2010.), 192-194.

ŠVOGER, Vlasta: Tomislav Markus (1969.–2010.), 195-196.

• 6(2011) 11(1)

Rasprave

MILOŠ, Edi: Antun Radić et l'agonie de la Monarchie des Habsbourg, 9-50.

SABOTIĆ, Ines: Henri Bégouen, la Croatie et les »Yougoslaves«, 51-83.

Prilozi

JONJIĆ, Tomislav: O gospodarskoj krizi kao o filozofskom pitanju, 87-90.

PILAR, Ivan: Kriza kapitalizma kao spoznajni i socijalno-politički problem / prir. Stjepan Matković i Zlatko Matijević, 91-111.

Gradivo

Iz rane Pilarove obiteljske korespondencije / prir. Stjepan Matković i Edi Miloš, 115-132.

Osvrt s povodom

KRIŠTO, Jure: Loš trubač protuhrvatske propagande. Uz knjigu Michaela Phayera Pio XII. Holokaust i Hladni rat, Golden marketing—Tehnička knjiga, Zagreb 2010, 135-146.

Ocjene i prikazi

HASANBEGOVIĆ, Zlatko: Ivan Markešić, Religija u političkim strankama — na primjeru Bosne i Hercegovine, Synopsis, Zagreb–Sarajevo 2010, 189 str., 149-150.

ZVONAR, Ivica: Molve — ljudi, selo i okoliš u dugom trajanju, zbornik radova sa znanstvenog skupa, Molve, 27. rujna 2008, uredili Mario Kolar i Hrvoje Petrić, Društvo za povjesnicu i starine Molve, Molve 2010, 297 str., 151-153.

JONJIĆ, Tomislav: Godina 1918. — prethodnice, zbivanja, posljedice, zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 4. i 5. prosinca 2008, uredio Zlatko Matijević, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2010, 343 str., 154-160.

Dodatak

FRANK, Josef: Die Quote Kroatiens, Agram 1879, 1-26.

MATKOVIĆ, Stjepan: Josip Frank i kritika financijskog dijela Hrvatsko-ugarske nagodbe, 27-34.

• 6(2011) 12(2)

Rasprave

GRIJAK, Zoran: O književnom i javnom djelovanju Iva Vojnovića s posebnim osvrtom na »supetarsku aferu« 1097. godine, 9-49.

GAČIĆ, Aleksandra: Pokušaj prodora Slovenske pučke stranke u Vojvodinu (1919.–1929.), 51-66.

KUTLEŠA, Stipe: Znanstvenost i komplementarnost filozofije i teologije, 67-78.

Prilozi

ROGIĆ, Ivan: Bilješka na rubu članka Ive Pilara — O sistematizovanju socijologije, 81-84.

PILAR, Ivo: O sistematizovanju socijologije, 85-94.

Gradivo

JONJIĆ, Tomislav: Dr. Ivo Pilar i Hrvatska seljačka stranka početkom tridesetih godina 20. stoljeća, 97-100.

Zapisnik za spomen od 25. srpnja 1932. Zapisnik razgovora između ing. Radoslava Lorkovića s dr. Vladkom Mačekom, predsjednikom Hrvatske seljačke stranke / prir. Tomislav Jonjić i Zlatko Matijević, 101-104.

Pismo dr. Ive Pilara i drugova dr. Vladku Mačeku, predsjedniku zabranjene Hrvatske seljačke stranke / prir. Tomislav Jonjić i Zlatko Matijević, 105-108.

Koncept Pilarove Spomenice o zadaćama Hrvatske seljačke stranke nakon donošenja Oktroiranog ustava Kraljevine Jugoslavije (1931.) / prir. Tomislav Jonjić i Zlatko Matijević, 109-112.

PILAR, Ivo: Nacrt Pravila Hrvatske seljačke stranke / prir. Tomislav Jonjić i Zlatko Matijević, 113-140.

Osvrt s povodom

JONJIĆ, Tomislav: O Tuđmanu, uz dlaku akademskim poduzetnicima i političkim trgovcima. U povodu knjige Hames J. Sadkovicha, Tuđman, prva politička biografija, Večernji posebni proizvodi, Zagreb 2010, 143-161.

Obljetnice

MATKOVIĆ, Stjepan: Prezreni pravaš — u prigodi 100. godišnjice smrti dr. Josipa Franka, 165-174.

ŽEBEC ŠILJ, Ivana: 20. obljetnica Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar, 175-176.

Ocjene i prikazi

NERALIĆ, Jadranka: Vladimir P. Goss, Četiri stoljeća europske umjetnosti 800.-1200. Pogled s jugoistoka, Golden marketing—Tehnička knjiga, Zagreb 2010, 291 str., 179-183.

PAVEŠKOVIĆ, Antun: Hrvojka Mihanović-Salopek i Vinicije B. Lupis, Željezni duh — prinos Jakete Palmotića Dionorića hrvatskoj književnoj baštini, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar Dubrovnik, Zagreb–Dubrovnik 2010, 474 str., 184-186.

BARIĆ, Marijan: Donald Rumsfeld, Known and Unknown — A Memoir, Sentinel HC, 2011, 832 str., 187-188.

In memoriam

MATKOVIĆ, Stjepan: Otto von Habsburg (1912.–2011.), 191-196.

• 7(2012) 13(1)

Rasprave

JONJIĆ, Tomislav: Pogledi Antuna Gustava Matoša na hrvatsko-srpske odnose, 9-76.

MRDULJAŠ, Saša: Etnicitet Splita za mletačke i osmanlijske dominacije prostorima današnje Dalmacije, 77-94.

KUTLEŠA, Stipe: Dualizam ili monizam sila u prirodi? Boškovićev zakon privlačno-odbojnih sila, 95-112.

Prilozi

JONJIĆ, Tomislav: Ivo Pilar o recepciji austrijskoga Općega građanskog zakonika u Bosni i Hercegovini, 115-126.

PILAR, Ivo: Entwicklungsgang der Rezeption des österreichischen allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches in Bosnien und der Herzegowina unter besonderer Berücksichtigung des Immobilienrechtes / prir. Caroline Hornstein Tomić i Zlatko Marijević, 127-148.

Gradivo

MATKOVIĆ, Stjepan: Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara, 151-156.

Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara / prir. Stjepan Matković, 157-200.

Obljetnice

MATKOVIĆ, Stjepan i MATIJEVIĆ, Zlatko: Hrvatski doktor Faust. U prigodi 85. godišnjice smrti dr. Isidora Kršnjavog (1927.–2012.), 203-209.

Ocjene i prikazi

ŠVOGER, Vlasta: Trpimir Macan, Hrvatskom prošlosti. Pogledi i osvrti, HKD sv. Jeronima, Zagreb 2011, 287 str., 213-216.

GABELICA, Mislav: Stjepan Matković, Izabrani portreti pravaša. Prilozi hrvatskoj političkoj povijesti, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2011, 247 str., 217-221.

MATKOVIĆ, Stjepan: Feldmaršal Svetozar barun Borojević od Bojne (1856.–1920.), ZR, urednik Marino Manin, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2011, 182 str., 221-224.

MATKOVIĆ, Stjepan: Vjerni unuci slavnih pradjedova. 150. obljetnica Sabora 1861., urednik Stjepan Ćosić, Hrvatski državni arhiv, Zagreb 2011, 36 str., 225-226.

Dodatak

Internationales Wissenschaftssymposium: Dr. Ivo Pilar und die Idee eines vereinigten Europa, Wien, 12. März 2010.

MIHALJEVIĆ, Vine: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar u Beču 2010, 4-6.

ŠAKIĆ, Vlado: Misija društvenih istraživanja u Hrvatskoj, 13-14.

FORST-BATTAGLIA, Jakob: Österreich und Kroatien als kulturelle Partner im neuen Europa, 15-18.

LIPOVČAN, Srećko, HORNSTEIN TOMIĆ, Caroline i MATIJEVIĆ, Zlatko: Ivo Pilar — Politischer Analytiker und Vordenker seiner Zeit, 19-23.

RAHTEN, Andrej: Die Idee eines Mitteleuropa — neunzig Jahre nach Versailles, 24-30.

FILANDRA, Šaćir: Ivo Pilar — Srbi i Bošnjaci u Bosni i Hercegovini, 31-34.

ŠULEK, Stjepan: Aktualnost djela Ive Pilara, 35-40.

ŠETIĆ, Nevio: Važnost Instituta Pilar za društvene i humanističke znanosti u Hrvatskoj, 41-42.

• 7(2012) 14(2)

Rasprave

ŠKEGRO, Ante, RIMAC, Marko i MARTINOVIĆ, Suzana: Diplomatski spor zbog jednoga katoličkog krštenja u Splitu 1745. godine, 9-34.

GABELICA, Mislav: Katolički svećenici u banskoj Hrvatskoj na izbornim listama frankovačkih pravaša (1895.–1913.), 35-67.

Prilozi

MARKEŠIĆ, Ivan: Čime je sv. Sava »opčarao« Ivu Pilara?, 71-76.

PILAR, Ivo: O Svetom Savi i njegovu znamenovanju / prir. Zlatko Matijević, 77-88.

Gradivo

Pabirci iz korespondencije Ive Pilara i Fritza Byloffa (1926.–1933.) / prir. Caroline Hornestein Tomić, Tomislav Jonjić, Zlatko Matijević, Zlatko Grijak i Vlasta Švoger, 91-100.

Osvrt s povodom

KUDELIĆ, Zlatko: Intelektualci na marginama visoke politike. U povodu knjige Zorana Grijaka i Stjepana Ćosića, *Figure politike*. Lujo Vojnović i Robert William Seton-Watson, Zagreb 2012, 103-114.

KRIŠTO, Jure: Od nesnalaženja do pravilnoga izbora — Političko prilagođavanje (nekih) franjevaca Bosne Srebrne u komunizmu i nakon njegov sloma. U povodu knjige fra Ignacija Gavrana *Lucerna lucens? Odnos Vrhbosanskoga orfinarijata prema bosanskim franjevcima (1881–1975)* — Dossier »Dobri Pastir«. Rasprave i polemike o udruženju katoličkih svećenika, Sarajevo 2012, 115-130.

Ocjene i prikazi

ŽEBEC ŠILJ, Ivana: Dr. Franjo Tuđman u okviru hrvatske historiografije, zbornik radova sa znanstvenog skupa održanoga u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 10. i 11. prosinca 2009., urednica Violeta Herman Kaurić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb i Hrvatski institut za povijest — Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, Zagreb 2011, 580 str., 133-136.

MATIJEVIĆ, Margareta: Ivica Zvonar, Mons. dr. Fran Barac (1872–1940.), *Život i djelo, Kršćanska sadašnjost*, Zagreb 2012, 367 str., 136-138.

ZVONAR, Ivica: Hrvoje Petrić, Pogranična društva i okoliš. Varaždinski generalat i Križevačka županija u 17. stoljeću, *Meridijani* — Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju, Samobor—Zagreb 2012, 435 str., 139-140.

Kronika

z. m. [MATIJEVIĆ, Zlatko]: Ivo Pilar u Zmajskoj kuli, 143-146.

In memoriam

AGIČIĆ, Damir: Rene Lovrenčić (1928.–2012.), 149-151.

STANČIĆ, Nikša: Mirjana Gross (1922.–2012.), 152-159.

Dodatak

SRKULJ, Stjepan: Memoari, Zagreb 1963. / prir. Tomislav Jonjić, Stjepan Matković i Zlatko Matijević, 3-88.

MATKOVIĆ, Stjepan: Skica za životopis Stjepana Srkulja, 89-96.

• *8(2013) 15(1)-16(2)*

Rasprave

BARIĆ, Nikica: Vladan Desnica — novi prilozi za biografiju, 9-67.

MATKOVIĆ, Stjepan: Ivo Pilar i naprednjaštvo, 69-112.

TOMAS, Domagoj: Europska »nova desnica« — marginalna politička misao ili ostvariv potencijal?, 113-131.

Osvrt s povodom

ŠPOLJAR VRŽINA, Sanja: Novi pogled na »hrvatske odselidbe«. U povodu knjige Ivana Rogića i Ivana Čizmića Modernizacija u Hrvatskoj i hrvatska odselidba, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Biblioteka Studije, Zagreb 2011, 471 str., 135-156.

Ocjene i prikazi

HRSTIĆ, Ivan: Nikica Barić, Ustađe na Jadranu. Uprava Nezavisne Države Hrvatske u jadranskoj Hrvatskoj nakon kapitulacije Kraljevine Italije, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2012, 864 str., 159-162.

OBULJEN KORŽINEK, Nina: Vitomira Lončar, Kazališna tranzicija u Hrvatskoj, Meandar Medija, Zagreb 2013, 389 str., 162-165.

BRLIĆ, Ivan: Gospić — Grad, ljudi, identitet, urednik Željko Holjevac, Biblioteka Posebna izdanja, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb—Gospić 2013, 700 str., 166-168.

MAIJUGA, Mateja: Lucius, zbornik radova Društva studenata povijesti »Ivan Lučić — Lucius«, god. XI., sv. 16-17, Zagreb 2012, 575 str., 169-171.

• *8(2013) 15(1)-16(2)*

Rasprave

BARIĆ, Nikica: Vladan Desnica — novi prilozi za biografiju, 9-67.

MATKOVIĆ, Stjepan: Ivo Pilar i naprednjaštvo, 69-112.

TOMAS, Domagoj: Europska »nova desnica« — marginalna politika misao ili ostvariv potencijal?, 113-131.

Osvrt s povodom

ŠPOLJAR VRŽINA, Sanja: Novi pogled na »hrvatske odselidbe«. U povodu knjige Ivana Rogića i Ivana Čizmića Modernizacija u Hrvatskoj i hrvatska odselidba, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Biblioteka Studije, Zagreb 2011, 471 str., 135-156.

Ocjene i prikazi

- HRISTIĆ, Ivan: Nikica Barić, Ustaše na Jadranu. Uprava Nezavisne Države Hrvatske u jadranskoj Hrvatskoj nakon kapitulacije Kraljevine Italije, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2012, 864 str., 159-162.
- OBULJEN KORŽINEK, Nina: Vitomira Lončar, Kazališna tranzicija u Hrvatskoj, Meandar Medija, Zagreb 2013, 389 str., 163-165.
- BRLIĆ, Ivan: Gospić — Grad, ljudi, identitet, urednik Željko Holjevac, Biblioteka Posebna izdanja, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb—Gospić 2013, 700 str., 166-168.
- MALJUGA, Mateja: Lucius, Zbornik radova Društva studenata povijesti »Ivan Lučić — Lucius«, god. XI., sv. 16-17, Zagreb 2012, 575 str., 169-171.

• 9(2014) 17(1)-18(2)

Rasprave

- GABELICA, Mislav: Između Scile i Haribde: političko djelovanje Stranke prava (frankovaca) početkom Prvoga svjetskog rata (od srpnja 1914. do konca 1915. godine), 9-41.
- POFUK, Lucija i MIŠKULIN, Ivica: Europsko vijeće mudraca i okvir optimalne ravnoteže: korijeni, donošenje i posljedice Brijunske deklaracije, 43-69.
- TURK, Ivo, JUKIĆ, Marijan i ŽIVIĆ, Dražen: Starenje stanovništva kao ograničavajući čimbenik demografskog razvoja Žumberka, 71-96.
- KLAIĆ, Željko: Vjekoslav Spinčić i pitanje jezično-etničke granice između Hrvata i Slovenaca u austrijskoj pokrajini Istri, 97-115.

Osvrt s povodom

- BADŽIM, Joško: Pelješki most. Naznake geopolitičkih i strateško-sigurnosnih implikacija, 119-134.

Ocjene i prikazi

- MATKOVIĆ, Stjepan: Katrin BOECKH, Serbien. Montenegro. Geschichte und Gegenwart, niz Ost- und Südosteuropa. Geschichte der Länder und Völker, Verlag Friedrich Pustet, Regensburg i Südosteuropa-Gesellschaft, München 2009., 256 str., 137-139.
- VLAŠIĆ, Anđelko: Philippe Gelez, Safvet-beg Bašagić (1870–1934). Aux racines intellectuelles de la pensée nationale chez les musulmans de Bosnie-Herzégovine [Safvet-beg Bašagić (1870.–1934.). Intelektualni korijeni nacionalne misli muslimana Bosne i Hercegovine], École française d'Athènes, Atena 2010, 807 str., 140-143.
- HRSTIĆ, Ivan: Tomislav Jonjić i Stjepan Matković, Iz korespondencije dr. Mile Budaka (1907.–1944.), Hrvatski državni arhiv, Zagreb 2012, 766 str., 144-147.
- KOVAČEV, Neven: Danijel Vojak, U predvečerje rata. Romi u Hrvatskoj 1918.–1941., Udruga za promicanje obrazovanja Roma u RH »Kali Sara« — Romsko nacionalno vijeće, Zagreb 2013, 229 str., 147-149.

- MATKOVIĆ, Stjepan: Iskra Iveljić, Anatomija jedne velikaške porodice: Rauchovi, FF Press, Zagreb 2014., ilustr., 312 str., 150-153.
- MATKOVIĆ, Stjepan: Međunarodni znanstveni skup Ivo Tartaglia i njegovo doba, Split, 23.-24. rujna 2013, 153-156.
- MATKOVIĆ, Stjepan: Znanstveni skup Intelektualac, kultura, reforma — Ivan Mažuranić i njegovo vrijeme, Zagreb, 5. studenoga 2014, 156-160.
- LUKIĆ, Mihovil: Scopus, časopis za filozofiju studenata Hrvatskih studija, Vol. XIII, No. 26, Zagreb 2014, 160-163.

• *10 (2015) 1(19)-2(20)*

Rasprave

- JONJIĆ, Tomislav: Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina, 9-160.
- MATKOVIĆ, Stjepan: Iz rane Pilarove korespondencije: pisma Milivoju Dežmanu, 161-175.

Ocjene i prikazi

- PERAČKOVIĆ, Krešimir: Filip Majetić, Zagreb u postindustrijsko doba, Zagreb, 2015., 224 str., 179-182.
- PUDEOCKI, Tomasz: Tomasz Jacek Lis, Polskie osadnictwo i duchowieństwo w Bośni i Hercegowinie w latach 1894–1920 / Polish Immigrants and Clergy in Bosnia and Herzegovina from 1894 to 1920, Toruń, 2014, 287 pages, 182-187.

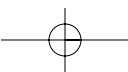
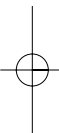
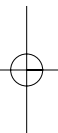
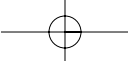
In memoriam

- PATAFTA, Daniel: Mirko Juraj Mataušić (1944.–2014.), 191-192.

Vlatka Dugački

PROJEKTI

OCJENE I PRIKAZI

Krakov Zagrebu. Album posvećen stradalnicima potresa 1880. godine / Kraków Zagrzebiowi. Album poświęcony ofiarom trzęsienia ziemi z 1880 roku, ed. by Maciej Czerwiński, Magdalena Najbar-Agičić, publ. by Srednja Europa, Zagreb 2011, 161 pages.

The Srednja Europa publishing house is well-known in Croatia. For years now, in accordance with its name and mission statement, it has specialized in books not only on Croatia, but on Central Europe. A considerable part of its publications are translations of books by Polish scholars who deal with the history of southern Slavs, or works on common Polish-Croatian historical aspects.

The reviewed book is among the latter. It remembers an album originally published in 1881 by the Cracow Society of Art and Literature. The money from its sales was donated to the casualties of the earthquake that had hit Zagreb on 9 November 1880; it was a symbolic act of solidarity of the Cracow people with the inhabitants of the ruined Croatian capital. The album became so popular that it was reissued three times and its reception in the Polish, Croatian and Czech press was very positive. With time it became mainly a rare book for bibliophiles. The 2011 reissue is worth presenting to the readers, as it is not a mere reprint but a scholarly study of the Cracow initiative of nearly 140 years ago.

Krakov Zagrebu... is a bilingual publication — all the texts are both in Polish and Croatian. The layout is logical and coherent. The book consists of six parts. The main one is the reprinted album and a table of contents with transcribed texts — in

Polish (back in 1881 the album was published in that language) and in Croatian translation. The other parts are three modern texts referring to the idea and content of the album, and a reprinted fragment of the *Zagrebulje* cycle by August Šenoa (1838—1881), an outstanding 19th-century Croatian author and eyewitness to the 1880 earthquake. Finally, there is a lexicon of authors who had contributed their work to the Cracow album, a short summary in English, a list of abbreviations and information on the editors and authors of contemporary texts.

There is no introduction proper in the album but this role is played by an essay by Maciej Czerwiński, *Kao Krakov Zagrebu... Povijest poljsko-hrvatskih odnosa u kontekstu albuma izdanog 1881. godine / Cracow for Zagreb... The history of Polish-Croatian relations in the context of the album Publisher in 1881*. The author presents the background of his own search for this album and the initial work on its publication. Then he describes Polish-Croatian relations through the years, focusing on the 19th century. In general, he presents the issue correctly and very aptly, showing the leading figures in Polish-Croatian relations, like Faust Vrančić, Vinko Pribojević, Bishop Josip Juraj Strossmayer, and Ivo Andrić. However, at times the author writes rather freely, combining elements in a historically inaccurate manner.

Due to my poor grasp of Croatian, I am going to refer my remarks to the Polish version of the text. On page 21 the author says that king Władysław IV Vasa «did not come from the Jagiellonian dynasty, but was chosen in a free election». It is worth remembering that also the Jagiellonians used to be elected, not only their successors. While discussing the work by Ljudevit Gaj,

Horvatog sloga i zjedinjenje, all of a sudden a conclusion appears, that Jan Henryk Dąbrowski, the hero of the *Dąbrowski's Mazurka*, Gaj's inspiration, was born near Cracow. According to Czerwiński, it is another coincidence connecting the two cities (p. 22). Is that not merely poetic licence? And when on p. 25 appears the motif of Strossmayer's acquaintance with the Sapiehas and the visit paid by young Adam Sapieha in Djakovo in 1888, the author wanders in his discussion as far as to Pope John Paul II and the conference in April 2005 held by the Faculty of Slavonic Studies at the Jagiellonian University to commemorate Strossmayer, coinciding with the Pope's death. Irrespective of the legitimacy of such farfetchedness and seeking unnatural connections, the author is not correct in one place. Writing about Strossmayer, he says: "The host, however, did not live to see 1926, when Adam Sapieha became Archbishop of Cracow and settled for the next 25 years in the Bishop's Palace in Cracow [...]". (p. 25). Indeed, Sapieha did become Archbishop in 1926 but he had lived in the Palace since 1912 (having been appointed Bishop in 1911), that is much longer than 25 years. Despite these few remarks, one needs to emphasize that Maciej Czerwiński introduces the readers very well into the intricacies of Polish-Croatian relations, especially those readers unfamiliar with the issues.

The selected last fragments of August Šenoa's features from the *Zagrebulje* series do not seem to require a commentary. In the introductory note the authors aptly explain the reason for publishing them. They were translated into Polish by Maciej Czerwiński. That is a very good introduction to the reprint of the album. In order to facilitate the reading of the poems and

short literary forms included in the album, after the reprinting the texts were transcribed (p. 45-71). Was the decision not to translate them into Croatian right, though?

The major scholarly study in the reviewed book is the article by Slaven Kale titled *Krakov Zagrebu. O albumu iz 1881. godine izdanom u korist stradalima u potresu u Zagrebu / Cracow for Zagreb. A 1881 album published for the earthquake victims*. It is a very solidly written article presenting the story behind the initiative, as well as the response the Zagreb earthquake met with not only in Cracow but in the whole of Galicia. The author unearthed a lot of unknown facts and sources. They let him show the Galician response to the tragedy and the reception of the album in various lights. S. Kale also analyzed critically the album itself and presented its authors' background. An interesting observation is the one that the album, on account of its content, could not be distributed in the Russian Empire among the Poles who lived there. For the tsarist authorities it was not the purpose of the publication that mattered (donating the income from the sales to the earthquake victims) but the fact it included texts by blacklisted authors. S. Kale also showed that the copies kept in Polish and Croatian libraries are different — they come from different editions, which was not always marked at the moment of publication. The article is written with great expertness and can serve as a model of this kind of writing.

Unfortunately, one cannot say the same about the essay by Róża Książek-Czerwińska, titled *Krakovska ciglica Zagrebu / The Cracow donation to Zagreb*. The author attempted to capture the phenomenon of the Cracow people generosity for the sake

of common good — not only Polish but — like in the case of the Croats — general one, regardless of the borders or divisions. One gets the impression, however, that the initial discussion soon turns into a reflection on the artists whose drawings were included in the album (*Książek-Czerwińska* focused on Jan Matejko, Juliusz Kossak and Jacek Malczewski). It ends with the following sentence: »The initiative [of making the album] shows strong social and cultural bonds and international solidarity in Europe at that time« (p. 137). This is actually very hard to prove, and at the same time easy to challenge — even if there are many more examples of cooperation between the contemporary state and national elites in the second half of the 19th century. Unfortunately, the author approached her task with too much optimism and a certain pomposity, which results in some not only bizarre but also ahistorical statements. For instance: »The Austrian partition was relatively the lightest, particularly in the period of the Independent Republic of Cracow and after 1866, when the so-called Galician Autonomy was created« (p. 131). Wherever did the author find the name »the Independent Republic of Cracow« (in Polish »Niezależna Rzeczypospolita Krakowska«), which she used twice (therefore consciously) and each time using capital letters, suggesting it was a proper name? She can't have been more wrong. If she had wanted to use the official name, it would be The Free, Independent, and Strictly Neutral City of Cracow with its Territory (in Polish *Wolne, Niepodległe i Ściśle Neutralne Miasto Kraków i jego Okręg*), as it was called between 1815—1846. The other names were: The Republic of Cracow, Free City of Cracow, the Republic of Cracow Free, Independent and Strictly Neutral. It was a

state created by the Congress of Vienna, controlled by the three neighbouring countries, not being a part of the Austrian Galicia. And one can by no means say that during the Republic of Cracow »the Austrian partition was relatively the lightest«, as all historical research denies that. What also seems odd is the phrase »after 1866, when the so-called Galician Autonomy was created«. Galician Autonomy was the name for all the social and political rights Galicia obtained between 1860 and 1873 as a result of the Austro-Polish agreement. It was ultimately obtained after 1867 (not 1866, as the author wrote twice).

The discussion concerning Cracow in the second half of the 19th century is rather chaotic and probably does not ring a bell with a reader ignorant of local history. The logic of the author's opinions is best illustrated by this sentence: »after the fire in the middle of the century the city was developed, gaining a Central European character, resembling some architectural solutions created after the earthquake in Zagreb« (p. 132). Quite apart from the ahistorical sequence of events, one wonders, what character had Cracow architecture had before 1850, i. e. before the great fire? Also the sentence which comes after the discussion of building enterprises in Cracow seems surprising: »What evidenced the development was also the fact that in 1870

the Austrian Prime Minister became a Pole from Galicia, Alfred Józef Potocki» (p. 132). The lack of logic is really striking here. Fortunately, when the author goes on to talk about her own field, i. e. history of art, her theses are already well-ordered and well illustrate the connections between the world of the Cracow artists who took part in creating the 1881 album.

The lexicon of the authors who created the Cracow album is an extremely useful part of the publication, as most of them are unfamiliar not only to the Croatian readers but also to Polish ones — although some of them used to be leading artists and scholars of a renown transcending Cracow itself. It was therefore worth gathering those names to show that in order to help the victims of the earthquake in Zagreb the Cracow Society of Art and Literature had employed a real elite.

Despite the critical remarks, I would like to stress that the reviewed publication has not only an emotional value — showing the bonds between the Poles and the Croatians and examples of mutual cooperation. Through remembering the 1881 initiative the publishers have drawn the attention of a modern reader to unknown facts about Polish-Croatian relations and their context at that time. One needs to emphasize that it is a very well-edited publication. Nearly all texts contribute significantly to enriching the subject matter and prove that as regards cultural relations between the two nations, history is still hiding a lot of unknown, but very interesting facts.

- Tomasz Pudłocki

Zbornik radova Lucius Društva studenata povijesti Hrvatskih studija »Ivan Lučić-Lucius«, poseban tematski broj: »Povijest nacionalnih manjina u Hrvatskoj«, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2015., 242.

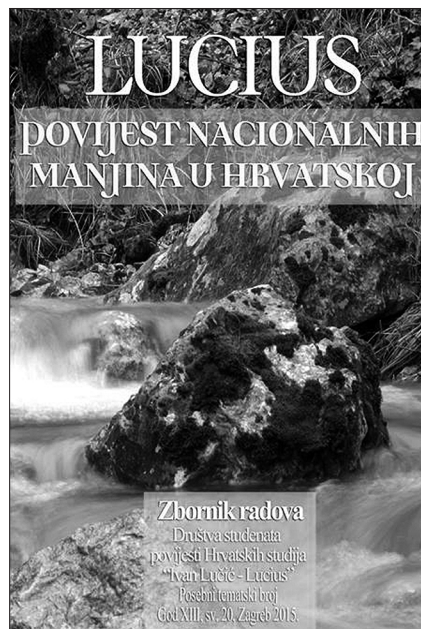
Društvo studenata povijesti »Ivan Lučić-Lucius« s Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu objavilo je 2015. godine poseban tematski broj časopisa *Lucius* kao zbornik radova *Povijest nacionalnih manjina u Hrvatskoj*. Zbornik je nastao kao rezultat seminarskih radova u sklopu kolegija »Povijest nacionalnih manjina u Hrvatskoj« koji je predavala dr. sc. Ljiljana Dobrovšak s Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar* u akademskoj godini 2012./2013. Glavna i odgovorna urednica Zbornika je dr. sc. Ljiljana Dobrovšak, članovi uredništva Mateja Maljuga, Mateo Bunoza i Mateja Jalžević, a recenzenti dr. sc. Filip Škiljan i dr. sc. Vlatka Dugački.

Iako je kolegij pohađalo 16 studenata, u Zborniku nisu obrađene sve nacionalne manjine. Zbornik sadrži radove o devet nacionalnih manjina: češkoj, mađarskoj, makedonskoj, muslimanskoj / bošnjačkoj, njemačkoj, ruskoj, rusinskoj, talijanskoj i ukrajinskoj, a radovi o njima poredani su po abecedi. Svi su primjereno koncipirani dajući pregled povijesnoga razvoja i današnjega položaja određene nacionalne manjine na hrvatskom prostoru, njenih demografskih kretanja kao i upravnu i kulturnu organizaciju. Na kraju svakog rada nalaze se popis literature, sažetak na engleskom jeziku i prilog u obliku intervjua s jednim ili više pripadnika obrađivane manjine. Radovi o Rusinima i Ukrajinci dodatno su obogaćeni ilustrativnim materijalima.

Uz činjenicu da su radove pisali studenti, dodana vrijednost Zbornika su spome-

nuti strukturirani intervjui koji pružaju informacije pripadnika manjina iz prve ruke i omogućavaju bolji uvid u položaj određene manjinske zajednice u Hrvatskoj. Uvodnu riječ u ime uredništva napisao je Mateo Bunoz, koji je naglasio da Zbornik nije namijenjen samo studentima, već i svima »koji su, prepoznajući slojevitost hrvatskog društva, otvoreni upoznavanju ili produbljivanju poznavanja onih skupina koje se dijelom svoje povijesti, podrijetlom, običajima, kulturnom baštinom ili jezikom razlikuju od većine, ali žive ovdje među nama«.

U prvom poglavlju Matea Pranjic dala je pregled doseljavanja i djelovanja češke nacionalne manjine na prostoru Hrvatske (11.-30). Također, autorica spominje utjecaj političkih prilika u domicilnoj zemlji i zemlji prijama. Piše o položaju Čeha, njihovom brojčanom stanju i regionalnoj rasprostranjenosti. Poseban naglasak stavila je na istaknute pripadnike češke manjine, koji su ostavili neizostavan trag u hrvatskoj kulturnoj baštini. Marina Junger u drugom poglavlju (37.-63.) obrađuje položaj mađarske manjine od početaka njihova naseljavanja na hrvatskom prostoru sve do uspostave samostalne hrvatske države, s naglaskom na zakone i prava koja danas ima ta manjinska zajednica. U radu je autorica posebno izdvojila hrvatske prostore na kojima su Mađari autohtono stanovništvo ili većina te ih zasebno obradila. U trećem radu, »Makedonci« (65.-83.), Barbara Vuković istražuje hrvatsko-makedonske veze koje su se počele graditi od 9. stoljeća i vremena djelovanja svete braće Ćirila i Metoda preko razdoblja vladavine cara Samuila i kulturnih veza ranoga novog vijeka sve do suradnje tijekom 19. i 20. stoljeća. Prema autorici te veze su se više temeljile na politici i budenjima nacionalne svijesti kod oba naroda nego na kulturi i književnosti. Veze dvaju

naroda posebno se učvršćuju nakon Domovinskoga rata potpisivanjem brojnih gospodarskih, diplomatskih i imovinsko-pravnih međudržavnih ugovora, ali i osnivanjem kulturno-umjetničkih i manjinskih makedonskih udruga u Hrvatskoj. Mateja Maljuga je u svojem radu (85.-109.) prikazuje povijest Muslimana/Bošnjaka na području Hrvatske od njihovih prvih dolazaka na ova područja do suvremenoga doba. Osim podataka o demografskim kretanjima donosi i podatke o njihovom uključivanju u društveni i politički život različitih režima koji su se na ovim područjima smjenjivali. Dvoznačnost imena pojavljuje se zato što se Bošnjaci pod tim imenom izjašnjavaju tek od 2001. godine, a do tada su se izjašnjavali kao Muslimani. Problematika njihovog izjašnjavanja u popisima stanovništva pojašnjena je u samom radu. Dok su u prošlosti pripadnici islamske vjeroispovijesti bili nezamjetna skupina, Bošnjaci su danas brojem druga nacionalna manjina u Hr-

vatskoj. U petom poglavlju (111.-133.) Daniel Molnar prikazuje tijek naseljavanja i doprinos njemačke nacionalne manjine na hrvatskom prostoru, kao i njihovu ulogu u društveno-političkom životu, ali i sudbinu manjinske zajednice u Drugom svjetskom ratu i poraću te pojašnjava kako se to odrazilo na njihov današnji položaj i svijest o nacionalnom identitetu. Iako je danas njemačka nacionalna manjina jedna od malobrojnih, iz rada se vidi da su njihovi pripadnici u prošlosti u hrvatskom društvu ostavili neizbrisiv trag. Danijela Jakubec pozabavila se u šestom radu (135.-163.) povijesnim pregledom ruske etničke zajednice u Hrvatskoj te njihovom organizacijom, pravnim statusom i djelovanjem u Kraljevini SHS (Jugoslaviji), Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i Drugom svjetskom ratu. Ines Kokor opisuje u sedmom prilogu (165.-191) život Rusina u Hrvatskoj, njihov dolazak na hrvatske prostore te specifičnosti koje ih određuju kao pripadnike tog naroda i daje analizu kretanja broja Rusina u Hrvatskoj. Mateo Bunoza prikazao je položaj talijanske nacionalne manjine u Hrvatskoj (193.-217.), pri čemu je obradio talijansku zajednicu u Istri, Talijane u Dalmaciji, ali i pripadnike talijanske manjine u zapadnoj Slavoniji, zaključujući kako su pripadnici talijanske manjine jedna od najbolje organiziranih nacionalnih zajednica u Hrvatskoj. U posljednjem, devetom poglavlju (219.-241.) Leon Bošnjak dao je prilog povijesti doseljavanja Ukrajinaca na prostor današnje Republike Hrvatske i susjednih zemalja i približio njihovu ulogu u stvaranju povijesti ovih prostora, naglašavajući kako pripadnici ukrajinske nacionalne manjine uz dugu tradiciju integriranja u hrvatsko društvo pokušavaju očuvati identitet kroz narodnu nošnju i njegovanje ukrajinskoga jezika osnivanjem škola, vrtića i udruženja koja se bave orga-

niziranjem raznih kulturnih događanja u Hrvatskoj. U radu se nastoje prikazati i povijesne okolnosti u kojima su se zasebno ukrajinsko nacionalno ime i identitet razvijali različito od rusinskog nacionalnog imena i identiteta.

U novijoj hrvatskoj historiografiji vidljiva je potreba za istraživanjem povijesti nacionalnih manjina u Hrvatskoj s obzirom na njihovu ulogu u hrvatskom političkom, društvenom i kulturnome životu, kao i povijesti hrvatske manjine na području susjednih zemalja ili zemalja s kojima je u prošlosti Hrvatska bila u političkim vezama, posebice zato što u dosadašnjim istraživanjima nije svim manjinama pridavana jednaka istraživačka pozornost, čime su određene manjine ostale na margini istraživačkoga interesa. Stoga je svaki doprinos istraživanju nacionalnih manjina i više nego dobrodošao. Iako su tekstovi namijenjeni prvenstveno studentima koji pokazuju interes za znanstveno područje nacionalnih manjina, Zbornik može poslužiti i znanstvenicima, ponajprije zbog izvornosti intervjua priloženih tekstovima. Radovi mogu biti korisni i široj javnosti radi upoznavanja bogatstva nacionalne različitosti na prostorima Republike Hrvatske. Na kraju treba naglasiti da je riječ o preglednim radovima studenata te da čitatelj ne očekuje nove spoznaje. Svakako međutim treba pohvaliti trud studenata koji su svoje seminare napisali prema svim znanstvenim i stručnim standardima.

• Ljiljana Dobrovšak

Kaj: časopis za književnost, umjetnost i kulturu, god. XLIX (2016.), br. 3-4, 144 str.

Pretposljednji dvobroj, broj 3-4, časopisa *Kaj* za 2016. godinu iz tiska je izašao u studenom 2016. godine (nakladnik Kajkavsko spravišće, Zagreb, glavna i odgovorna urednica Božica Pažur), a tematski se gotovo potpuno veže za područje Zagrebačke županije. Iznimka je književno umjetnički portret književnice Božice Jelušić, objavljen u povodu 65 godina njezina života i 45 godina književnog stvaralaštva (str. 3-24), u kojem se donosi deset autoričinih pjesama, pet njezinih prepjeva s njemačkog, engleskog, francuskog i poljskog jezika, potom pogovor zbirci pjesama Božice Jelušić *Ftić kesnokrič* iz pera Emilije Kovač i razgovor s autoricom, objavljen i kao pogovor zbirci. Književnoumjetnički portret Božice Jelušić zaključuje njezina biobibliografija.

Slijede izbori pjesama s dvaju recitala kajkavskog pjesništva održanih u Svetom Ivanu Zelini 2016. godine. Izbor pjesama s 35. Recitala suvremenog kajkavskog pjesništva *Dragutin Domjanić*, objavljenih u zbirci s tog recitala *Su senje zbilam potrošene*, donosi četiri nagrađene pjesme autora Željke Cvetković, Zdenke Maltar, Emilije Kovač i Željka Bajze (str. 25-28), a izbor pjesama objavljenih u zbirci *Črlene čizmice*, zbirci 36. Smotre dječjeg kajkavskog pjesništva *Dragutin Domjanić*, obuhvaća 14 pjesama (str. 29-39). Natalija Dujaković, učiteljica hrvatskog jezika u Osnovnoj školi Ivana Perkovca u Šenkovcu, dobitnica nagrade za poticanje dječjeg pjesničkog izraza na tom recitalu, donosi prikaz višedesetljetnih aktivnosti očuvanja jedinstvenog zavičajnog govora — kajkavske ikavice — u svojoj školi (str. 40-42). Književnoumjetnički dio ovog dvobroja časopisa zaključuje

tekst Božice Pažur »Dječje kajkavsko književno obilje«, izvještaj sa spomenutog recitala dječjeg kajkavskog pjesništva (str. 43-44).

Niz od četiri izvorna znanstvena rada otvara članak »Govor Moravča« (str. 45-69) Anite Celinić, više znanstvene suradnice na Odjelu za dijalektologiju Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, u kojem se daje prikaz govora Moravča, mjesta u sesvetском prigorju, nastao na temelju dijalektološke građe prikupljene trodnevnim terenskim istraživanjem obavljenim u svibnju 2014. godine u Moravču. Uvodno, analizom toponima i apelativa koji dijele osnovu s imenom Moravča, autorica zaključuje da se radi o staroj slavenskoj osnovi sa značenjem povezanim sa zelenom travom ili vodom od koje nastaje zelenilo. Budući da govor Moravča dosad nije istraživao, nije ucrtan na jezičnim kartama. Autorica donosi prvenstveno fonološke podatke o govoru, uz neke osnovne morfološke podatke. Njezino istraživanje pokazuje da govor Moravča pripada konzervativnoj zagorsko-međimurskoj skupini kajkavskih govora (prema klasifikaciji Stjepana Ivšića), odnosno da se Moravče nalazi neposredno zapadno od izoglose koja dijeli konzervativnu zagorsko-međimursku skupinu govora od revolucionarne križevačko-podravske skupine. Autorica analizira naglaske i njihova distribucijska ograničenja, samoglasnike, suglasnike, njihovo porijeklo, distribuciju i izgovor, potom jezične promjene te daje i nekoliko morfoloških podataka o govoru Moravča. Na kraju članka nalazi se ogled govora Moravča (str. 67), ispisano fonetski kako bi u njemu bile vidljive izgovorne varijacije fonema opisane u članku.

Nedovoljna istraženost političke povijesti Samobora između dva svjetska rata uključuje i nedovoljnu istraženost tada naj-

jače političke stranke u Samoboru — HSS-a. Danijel Vojak, znanstveni suradnik u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar, već se bavio istraživanjem djelovanja HSS-a na samoborskom području u tom razdoblju, a svoja istraživanja nastavlja izvornim znanstvenim člankom »Djelovanje Hrvatske seljačke zaštite na samoborskom području za vrijeme Savske banovine, 1936.—1939.« (str. 7186), u kojem prikazuje djelovanje Hrvatske seljačke zaštite na samoborskom području od njezina osnutka 1936. godine do promjene političkih prilika proglašenjem Banovine Hrvatske koja se odrazila i na odnos državnih vlasti prema Zaštiti. Nakon uvoda o međuratnoj političkoj povijesti Samobora te osnivanju i djelovanju Hrvatske seljačke zaštite i Hrvatske građanske zaštite, autor analizira brojno stanje i raširenost Hrvatske seljačke zaštite, njezino javno djelovanje na samoborskom području te aktivnosti njezinih istaknutih pojedinaca (primjerice Ljudevita Tomašića). Budući da je djelovanje Zaštite uključivalo i redarstveno djelovanje, često je dolazila u sukob sa Žandarmerijom. Stoga autor prati djelovanje i odnos samoborskih kotarskih vlasti, ali i državnih vlasti, prema Zaštiti i njihove uspjehe odnosno neuspjehe u sprečavanju djelovanja Zaštite. Autor koristi građu arhivskog fonda *Savska banovina, Odjeljak upravnog odjeljenja za državnu zaštitu* i arhivske zbirke *Građanske stranke i društva / Grupa VI* (oboje u Hrvatskom državnom arhivu) te lokalnu periodiku.

Izvorni znanstveni članak »Rakovec (Rokonuk) kao središnji posjed okolice« (str. 87-116) Franje Pajura donosi prikaz povijesti srednjovjekovne utvrde Rakovec i njezina posjeda. Obrazlažući okolnosti nastanka utvrde, obrambenog kastruma tipa *Wasserburg*, autor zaključuje da je nastala kao jedna od utvrda na trasi tzv. Koloma-

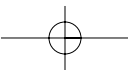
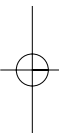
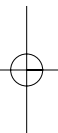
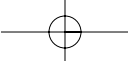
nove ceste, najvažnije prometnice srednjovjekovne Slavonije. Utvrdna, nastala na pogodnom položaju uz izvor vode na pola puta od Križevaca do Zagreba, na pravcu Kolomanove ceste koji izbjegava obližnja močvarna područja, postupno je okupila okolne posjede i postala središnje mjesto okolice. Autor analizira izvore koji svjedoče o tom procesu i ističe povezanost s Medvedgradom kao važan čimbenik izrastanja Rakovca u središnje mjesto. Prati nastanak i razvoj rakovečkog predgrada kroz povijest — od sela u 14. st. preko trgovišta u 15. i 16. st. do, ponovno, sela, u 18. st. te donosi razloge za takav razvoj — naime, Osmanlije razaraju rakovečko trgovište, a prestankom osmanske opasnosti rakovečka trasa Kolomanove ceste gubi na važnosti, dok vrbovačka trasa jača, čime Vrbovec postaje središnje mjesto okolice. Sukladno teoriji centraliteta, autor donosi elemente triju temeljnih funkcija Rakovca u srednjem vijeku — obrambene, vjerske i privredne. Analizirajući opis međa posjeda Rakovec iz darovnice kralja Bele IV. iz 1245. godine autor ispravlja i dopunjuje tvrdnje dosadašnje historiografije te tako daje doprinos poznavanju topografije područja između Zagreba i Križevaca u srednjem vijeku.

Članak »Spomenik banu Josipu Jelačiću u Zagrebu« (str. 117-138) povjesničara umjetnosti Ivana Srše neobjavljeno je i prilagođeno izlaganje sa znanstvenih skupova održanih u Glini i Zagrebu 1998. godine u povodu 150. obljetnice ustoličenja bana Jelačića, a sada se objavljuje u povodu 150. obljetnice podizanja spomenika te 215. obljetnice Jelačićeva rođenja. Radi se o dijelu elaborata koji je 1990. godine izradio tadašnji Restauratorski zavod Hrvatske u kojem se donose rezultati historiografskih istraživanja o spomeniku banu Jelačiću provedenih uoči njegova vraćanja na zagrebački Trg

bana Jelačića iste godine, poduzetih radi prikupljanja podataka koji bi mogli poslužiti za izradu projekta novog postolja (originalno je postolje potpuno srušeno 1947. godine) i konzervatorsko-restauratorsku obradu samog spomenika. Autor se usredotočuje na razdoblje od prvih planova o podizanju spomenika 1854. do njegova postavljanja 1866. godine. Analizirajući arhivsko gradivo i onodobni tisak, prati osnivanje odbora za podizanje spomenika, zatim odabir autora te analizira ugovore koje je odbor sklopio s autorom, bečkim kiparom Antonom Dominikom Fernkornom. Budući da prvotno dogovorena verzija spomenika — ban koji jaše na konju koji se propinje trima nogama, a samo se jednom upire o tlo — na kraju nije izvedena, već je izvedena najjednostavnija verzija, u kojoj kasa paradnim korakom, autor istražuje uzroke toj promjeni. Ulogu u njoj imala je, između ostaloga, i Fernkornova bolest, zbog koje autor spekulira i o Fernkornovom autorstvu spomenika. Zaključuje da zbog narušena zdravlja Fernkorn nije apsolutni autor spomenika, da je izradu spomenika nadgledao a da su pravi autori njegovi suradnici.

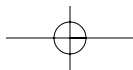
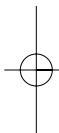
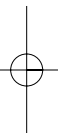
Časopis zaključuju dva prikaza (str. 139-143). Vanja Budišćak prikazuje izabrane pjesme Dragutina Domjanića *K suncu prosi vsaka roža*, koje je priredio Božidar Petrač a 2015. godine izdala Kršćanska sadašnjost, a Danijel Vojak znanstveno-stručni skup *Samobor — stotinu godina nakon Milana Langa*, održan u organizaciji Hrvatskog katoličkog sveučilišta i Matice hrvatske, Ogranak Samobor u Samoboru 15. listopada 2015. u povodu 100. godišnjice objavljivanja djela *Samobor. Narodni život i običaji* samoborskog prosvjetnog i kulturnog djelatnika te političara Milana Langa.

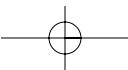
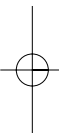
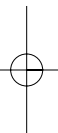
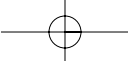
• Neven Kovačev

מחזור

OBLJETNICE

Deset godina časopisa Pilar: kronologija — ljudi — teme

Zlatko MATIJEVIĆ
Zagreb

*Činjenice imaju to neugodno svojstvo, da postoje i dalje
bez obzira na to, da li ih se priznaje ili ne.*

Dr. Ivo Pilar

Ove godine Institut društvenih znanosti Ivo Pilar obilježava 25 godina djelovanja. Ni godinu dana nakon što je međunarodna zajednica priznala Republiku Hrvatsku kao suverenu i neovisnu državu, Sveučilište u Zagrebu donijeo je u studenome 1991. odluku o osnivanju Instituta za primijenjena društvena istraživanja. Šest godina poslije, odlukom Upravnoga vijeća, Institut dobiva sadašnje ime. Kao jedan od važnih međaša u razvoju Instituta svakako je i pokretanje časopisa *Pilar*, koji ove godine bilježi deset godina neprekinutoga izlaženja.

U povodu 125. godišnjice rođenja Ive Pilara,¹ u listopadu 1999. Institut je organizirao dvodnevni znanstveni skup »Hrvatska u djelu Ive Pilara«. Na popisu sudionika skupa koji su trebali osvijetliti brojne aspekte njegova života i rada bili su znanstvenici i stručnjaci iz raznih područja društvenih i humanističkih znanosti: Petar Vučić, Banimir Lokin, Dragutin Pavličević, Mladen Klemenčić, Nenad Pokos, Ilija Rkman, Marko Veselica, Eduard Kale, Dubravko Jelčić, Ivan Rogić, Božidar Jančiković, Ines Sabotić, Antun Pavešković, Franjo Šanjek, Josip Jurčević, Zlatko Matijević, Ljubica Štefan i Vlado Šakić. Na okruglom stolu održanom u sklopu skupa sudjelovali su: Ljubomir Antić, Ivan Biondić, Stjepan Blažanović, Ivan Čizmić, Vladimir Goss, Željko Holjevac, Jure Krišto, Nedjeljko Kujundžić, Mislav Kukoč, Srećko Lipovčan, Castilia Manea Grgin, Ivan Pandžić i Benjamin Tolić.

Dvije godine poslije izišao je prvi svezak *Godišnjaka Pilar*, s podnaslovom *Prinosi za proučavanje života i djela dra. Ive Pilara* (2001.), koji su odlukom V.

¹ Ivo Pilar (1874.–1933.), odvjetnik, rođen je u Zagrebu u obitelji sveučilišnog profesora i akademika dr. Gjura Pilara. Majka Klementina bila je kći uglednoga hrvatskog gospodarstvenika Đure Crnadka. Ivini strčevi bili su glasoviti arhitekt i potpredsjednik Akademije Martin Pilar te austrougarski general Stjepan Božo Pilar von Pietra Rossa. Stric Ivan nije se isticao u javnome životu te je ostao živjeti u Brodu na Savi/Slavonski Brod, odakle je obitelj Pilar potjecala. Mladi je Pilar na bečkom Sveučilištu postigao akademski stupanj doktora prava. Profesionalno usavršavanje nastavio je u Parizu. Nakon završetka studija radio je u industriji i bankarstvu, a potom u pravosuđu. Poslije pet godina provedenih u Sarajevu, otvorio je 1905. odvjetničku pisarnicu u Tuzli gdje je živio sve do 1920., kada se zbog političkih pritisaka i osobne ugroženosti u jugoslavenskoj državi vratio u Zagreb nastaviti svoje profesionalno i javno djelovanje.

Šakića, ravnatelja Instituta, uredili S. Lipovčan i Z. Matijević. U njemu su mjesto našli ne samo radovi nekih od autora koji su sudjelovali na znanstvenom skupu, nego i onih koji su se, na poziv urednikâ, naknadno uključili svojim pisanim uradcima. Riječ je o sljedećim autorima: I. Rogić, A. Pavešković, M. Klemenčić, N. Pokos, Stjepan Matković, Mira Kolar, J. Krišto, Zoran Grijak, Z. Matijević, B. Jančiković, S. Lipovčan i Ž. Holjevac.

U predgovoru novopokrenutoj publikaciji urednici su najavili rad na sustavnom istraživanju Pilarova kako znanstvenoga tako i političkoga djelovanja u Austro-Ugarskoj Monarhiji i novonastalom Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca/Kraljevini Jugoslaviji. Drugim riječima, pokretanjem *Godišnjaka Pilar* otvoren je prostor za objavljivanje znanstvenih rezultata interdisciplinarnoga proučavanja Pilarova života i djela.

U prvom je svesku naznačen mogući metodološki pristup istraživanju Pilarova opusa («Četiri lika Ive Pilara»), nakon kojeg su slijedili tekstovi koji su dali kritički uvid u neke njegove znanstvene i stručne interese (književna publicistika, politička geografija, gospodarstvo). S obzirom na dotada dosegnut stupanj istraživanja, prikazan je dio njegova društvenoga i političkog djelovanja u dvjema potpuno oprečnim državnim tvorevinama, tj. pod vlašću crnoga i bijeloga orla (u carevini i kraljevini dinastije Habsburg-Lothring i monarhiji srbijanskih Karađorđevića). S. Lipovčan je na kraju sveska objavio kratak Pilarov životopis te pregled stanja bibliografije njegovih radova i izbor znanstvene i stručne literature o Pilaru.

Drugi svezak *Godišnjaka Pilar*, koji je uredio isti dvojac, pojavio se iduće 2002. godine, donoseći brojne nove spoznaje o Pilarovim intelektualnim pregnućima na području umjetnosti i socijalne psihologije («Borba za vrijednost svoga 'ja'») te djelovanja na političkom polju (rješenje hrvatskog pitanja unutar granica državno-pravno preoblikovane Austro-Ugarske Monarhije/«prikriveni trijalizam»). Na putu prema kritičkom izdanju Pilarovih djela ukazano je na bitne značajke knjige *Južnoslavensko pitanje* (Beč, 1918.), vjerojatno njegova najvažnijeg djela, ali i na neke kontroverze koje su tu knjigu pratile od objavljivanja u posljednjim mjesecima Prvoga svjetskog rata. Prvi su put u hrvatskoj historiografiji analizirani uzroci i povodi te tijekom montiranoga sudskog procesa organiziranog u karađorđevićevskoj Jugoslaviji u koji je Ivo Pilar bio uvučen kako bi ga se kao istaknutoga hrvatskog intelektualca kompromitiralo u očima javnosti i prikazalo kao čovjeka sumnjivih moralnih načela te ga na taj način gurnulo na rub društvenih događanja. U prilogu je donesen cjelovit tekst rasprave *Secesija*, koja ni nakon više od stotinu godina od prve objave nije nimalo izgubila na intelektualnoj svježini. Kao autori članaka i priređivači izvorne građe vezane uz Pilarovo djelovanje pojavljuju se, osim onih koji su već bili zastupljeni u prvom svesku, i neki novi suradnici: V. Šakić, D. Pavličević, Bosiljka Janjatović i Elizabeta Wagner.

Nakon obećavajućeg početka, *Godišnjak Pilar* naglo je prestao izlaziti. Razlog je bio prozaične naravi — nedostatak novčanih sredstava neophodnih za redovito izlaženje publikacije.

Zauzimanjem V. Šakića, ravnatelja Instituta Pilar, Upravno vijeće je na sjednici održanoj koncem 2004. poduprlo prijedlog o pokretanju nove periodičke publikacije koja je dobila ime *Pilar*, s podnaslovom *Časopis za društvene i humanističke studije*. Odlučeno je da će časopis, koji je svojim imenom — ne slučajno — podsjećao na bivši *Godišnjak Pilar*, izlaziti dva puta godišnje. Također je predviđeno da će se povremeno, ovisno o sadržaju i potrebama, tiskati i međunarodno izdanje. Za službene jezike časopisa izabrani su uz hrvatski još i njemački, engleski, francuski, španjolski i — latinski, s obzirom na činjenicu da je taj jezik nekada bio jezik politike, znanosti, crkve i književnosti u Hrvatskoj. Na temelju prethodnog mišljenja Znanstvenog vijeća ravnatelj Instituta donio je odluku o imenovanju S. Lipovčana glavnim urednikom časopisa u trajanju od dvije godine (2005.). Na to je mjesto Lipovčan izabran još dva puta (2007. i 2009.).

Srećko Lipovčan (1942.–2009.), po struci povjesničar, bio je kao novinar prisutan u hrvatskoj javnosti već od ranih šezdesetih godina minuloga stoljeća kada je kao dvadesetogodišnjak objavljivao tekstove u nizu tadašnjih časopisa za kulturu («Kolo», «Vijenac», «Prolog», «Telegram» i dr.) te se bavio novinarskim i uredničkim poslom na tadašnjem Radio-Zagrebu. Hrvatsku je napustio 1972. i zaputio se u Njemačku, gdje je studirao germanistiku, slavistiku, povijest jugoistočne Europe i bizantologiju. Po povratku u domovinu, u prijelomnim devedesetim godinama, bio je aktivan kao sveučilišni nastavnik i kulturni djelatnik.

U prvo Uredničko vijeće časopisa *Pilar*, koje se nije mijenjalo sve do 2009., izabrano je petnaest stručnjaka iz različitih znanstvenih područja (demografija, povijest književnosti, teologija, sociologija, povijest, geografija, pravo) i nekoliko europskih država (Hrvatska, Mađarska, Slovenija, Bosna i Hercegovina): Anđelko Akrap, I. Rogić, Zlatko Hasanbegović, B. Jančiković, Tomislav Jonjić, Husnija Kamberović, M. Klemenčić, J. Krišto, S. Matković, Tihomil Maštrović, Andrej Rahten, I. Sabotić, V. Šakić, Dinko Šokčević, Dražen Živić i Z. Matijević (zamjenik glavnog urednika). Članovi Uredništva bili su djelatnici uglednih znanstvenih institucija od Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu do Hrvatskoga instituta za povijest i Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža te konačno Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar i inozemnih institucija kao što je Institut za istoriju u Sarajevu te sveučilišta u Mariboru i Peču. Za tajnicu Uredničkog vijeća izabrana je Ivana Žebec. Lada Rebernjak preuzela je na sebe prevođenje sažetaka na engleski jezik. Kasnije je taj posao obavljala Lynette Šikić-Mićanović. Grafičko uređivanje časopisa povjereno je Zlatku Rebernjaku.

Prvi broj časopisa *Pilar* objavljen je u studenome 2006., na petnaestu obljetnicu Instituta. Budući da časopis nije bio isključivo namijenjen objavljivanju tekstova o Ivi Pilaru, kao što je to bio slučaj s *Godišnjakom Pilar*, Uredničko je vijeće držalo svojom obavezom pojasniti novu uređivačku politiku: «vjerujemo da nam je potreban časopisni prostor za interdisciplinarno tematiziranje 'pilarovskih

tema', temâ identiteta, modernizacije i europeizacije, s motrišta relevantnih znanstvenih disciplina odnosno s adekvatnih teorijskih osnova za problematiku prava, geopolitike, demografije, lingvistike, psihologije, sociologije, za pitanja umjetnosti (književnost, slikarstvo, kiparstvo, arhitektura, glazba itd.) i probleme gospodarstva (osobito financija i bankarstva) komunalne politike, filozofije, povijesti (političke, vojne, diplomatske), za pomoćne povijesne znanosti (diplomatika, paleografija, genealogija, sfragistika...) ali i filozofiju povijesti, religiologiju, kulturologiju, ekologiju, arheologiju, nutricionizam itd.«

Časopis je na svojim stranicama želio objavljivati priloge različitih znanstvenih i stručnih kategorizacija u rasponu od rasprava i bibliografija do polemika i recenzija/prikaza te društvene kronike (znanstveni skupovi, okrugli stolovi, predstavljanja knjiga).

Unatoč najavi novog smjera uređivačke politike, prvi je broj bio gotovo potpuno posvećen Ivi Pilaru. Iznimku su činili rubrika *Ocjene i prikazi* i rasprava koja je problematizirala ideju Srednje Europe u slovenskoj političkoj misli.

Objavljeni su radovi bili nastavak znanstvenih istraživanja i valoriziranja Pilarova djela, onako kako je to započeto u *Godišnjaku Pilar*. Glavni je urednik za potrebe upoznavanja šire intelektualne i ine čitateljske javnosti s osobom čije ime nosi časopis napisao pregled Pilarova života. Ostali su se tekstovi pozabavili raznim aspektima njegova društvenog angažmana (sličnost i različitost u pogledima Ive Pilara i Roberta W. Seton-Watsona na »južnoslavensko pitanje« u Austro-Ugarskoj Monarhiji; geopolitika u Hrvatskoj; problem nastanka i nestanka Crkve bosanske/bogumilstva; odnos Pilara i bosanskih franjevaca; pitanje ostvarenja punoga vlasničkog prava kućevlasnika nad nekretninama i — vegetarijanstvo). Autori su, osim S. Lipovčana, bili: S. Matković, J. Krišto, A. Rahten, Z. Matijević, Vine Mihaljević, M. Kolar i Krešimir Belošević. Članovi uredništva angažirali su se od prvoga broja u pisanju ocjena i prikaza knjiga, zbornika i časopisa te uvodnih napomena uz Pilarove tekstove.

Nastavljajući praksu objavljivanja Pilarovih tekstova i dokumenata, Uredništvo je za tisak priredilo njegove članke o geopolitici/političkoj geografiji i bogumilstvu te dvije oporuke iz kojih su se mogli iščitavati suptilni obiteljski odnosi i prijateljske veze (Oton Frangeš).

Drugi broj časopisa *Pilar* za 2006. bio je ujedno njegovo prvo međunarodno izdanje. Rasprave, kojima se željelo upoznati inozemnu akademsku zajednicu i širu intelektualnu javnost s Pilarom i njegovim opusom, objavljene su na engleskom jeziku. Radilo se o tekstovima koji su na temelju dotadašnjih istraživačkih rezultata bili napisani posebno za tu svrhu. Pilarovi spisi (spomenice i brošure) u kojima se govorilo o rješenju južnoslavenskoga/hrvatskoga pitanja i preuređenju Austro-Ugarske Monarhije doneseni su na njemačkom jeziku, tj. onako kako su izvorno napisani (»Promemoria über die Lösung der südslawischen Frage«; *Das südslawische Problem im Habsburgerreich*; »Die gegenwärtige parteipoliti-

sche Lage in Bosnien«). Svi su autori ujedno bili članovi Uredništva (S. Lipovčan, S. Matković, J. Krišto, Z. Matijević i V. Šakić).

U izdanjima od br. 3/2007. do br. 6/2008. počelo se postupno ali dosljedno uvoditi nove tema koje nisu neposredno bile vezane uz Ivu Pilara. Prvi tekst koji nije imao bližih dodirnih točaka s Pilarom bio je prijevod članka u kojem su analizirane posljedice rata u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini devedesetih godina prošloga stoljeća («Je li etničko čišćenje uspjelo?»). Slijedila je opsežna studija o demografskom kontekstu raspada nekadašnje SFR Jugoslavije. Teme iz novije i suvremene hrvatske povijesti također su našle svoje mjesto u novoj uređivačkoj politici (prijeperi u Radićevoj Hrvatskoj seljačkoj stranci; politička stajališta Ise Kršnjavoga, hrvatskoga doktora Fausta; Franjo Tuđman, prvi predsjednik Republike Hrvatske, u vizuri metodologija vođenih postmodernističkim teorijama). U tom su razdoblju o Pilaru napisane svega tri rasprave (odvjetnička aktivnost u Tuzli; političko djelovanje u posljednjim tjednima Prvoga svjetskog rata; sudbina Pilarove znanstvene knjižnice — donacija Akademiji). Relativno malo tekstova o Pilaru nadoknađeno je objavljivanjem njegovih brošura i rukopisa nastalih od 1910. do 1931. («O dualizmu u vjeri starih Slovena i o njegovu podrijetlu i značenju»; *Svjetski rat i Hrvati*;² *Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica*; Pilarovo predavanje u Austrijskom političkom društvu; pismo Emiliju pl. Laszowskom). U kontekstu Pilarova istraživanja vjere starih Slavena odnosno Hrvata objavljen je i njegov prijevod rukopisa Jana Peiskera («Koje su vjere bili stari Sloveni prije krštenja?»). Da bi se stekao bolji uvid u reakcije koje su uslijedile na Peiskerove i Pilarove tvrdnje o vjerskom dualizmu (zoroastrizmu) naših predaka, u *Pilaru* br. 4/2007. objavljeno je nekoliko relevantnih tekstova suvremenih autora (Luj Marun, Milan pl. Šufflay, Josip Horvat, D. Kostić). U istom je broju svoje mjesto našla Pilarova brošura o bosanskom vjerskom dualizmu (*Bogomilstvo kao religijozno-povjestni te kao socijalni i politički problem*). Autori priloga u navedenom razdoblju bili su: T. Jonjić, Z. Matijević, Ivica Zvonar, Z. Grijak, S. Matković, Gerard Toal, Carl Dahuman, A. Akrap i James J. Sadkovich.

Drugo međunarodno izdanje časopisa *Pilar* bio je dvobroj 7-8/2009. koji su uredili A. Rahten i Z. Matijević. Objavljene rasprave nastale su u dogovoru sa slovenskim povjesničarima, suradnicima više znanstvenih institucija (Inštitut Franca Kovačiča, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Univerza na Primorskem). Središnji dio časopisa zauzimao je tematski blok: *Hrvatsko-slovenski odnosi na prijelazu 19. i 20. stoljeća/Slovensko-hrvaški odnosi na prelomu 19. in 20. stoletja*. U raspravama su obrađene brojne teme koje su se odnosile na onaj dio hrvatsko-slovenske zajedničke povijesti koji se manifestirao kroz političku suradnju (Ivan Šusteršić i pravaši) u kriznim godinama nestajanja Austro-Ugarske Monarhije, katoličko gibanje (Hrvatski i Slovenski katolički pokret) i tzv. jugoslavensko pitanje. Ivo Pilar se tom zgodom

² Godine 2014., u povodu obilježavanja stote obljetnice početka Velikoga rata/Prvoga svjetskog rata, Institut Pilar je u suradnji s Družbom «Braća Hrvatskog Zmaja», objavio kritičko izdanje toga Pilarova djela.

našao u ulozi autora («O stogodišnjici rođenja dra Franceta Prešerna»). Znatan doprinos razumijevanju hrvatsko-slovenskih odnosa tijekom Prvoga svjetskog rata predstavlja objavljivanje originalnoga latinskog teksta »Riječke spomenice« (1915.), koju je pronašao Tomislav Mrkonjić. Spomenicu su papi Benediktu XV. uputili prvaci organiziranih slovenskih i hrvatskih katoličkih svećenika i svjetovnjaka. Prijevod na hrvatski jezik i popratne bilješke zahvaljujemo Jadranki Neralić. Osim toga, ponovno je objavljen tekst Petra Rogulje, katoličkog novinara i političara, koji je napisao opsežan ogled o Janezu E. Kreku, vodećem slovenskom katoličkom intelektualcu svoga vremena. U časopis je uvedena rubrika *Osvrt s povodom*, kojom se omogućilo autorima da, rasterećeni stroge znanstvene forme, polemički pišu o temama koje se u danom trenutku nameću kao relevantne («Hrvatski blaženik Alojzije Stepinac u očima stranaca»). Kao autori tekstova pojavljuju se: Stanislav Kocutar, Nataša Podgoršek, Igor Grdina, S. Matković, Felix J. Bister, J. Krišto, A. Rahten, Katja Peršak, J. Neralić, T. Mrkonjić i Z. Matijević.

Nakon nenadane smrti S. Lipovčana za novoga je urednika imenovan Z. Matijević koji je na toj dužnosti ostao dva mandata (2009.—2012.). U tom je razdoblju došlo do promjena u Uredničkom vijeću. Za zamjenika glavnoga urednika imenovan je Z. Hasanbegović. Novi član Uredničkoga vijeća postala je Caroline Hornstein Tomić, koja, između ostaloga, lektorira tekstove napisane njemačkim jezikom. Godine 2009. Uredničko je vijeće napustio M. Klemenčić. Na mjesto lektorice za hrvatski jezik došla je Mirjana Paić-Jurinić.

Na stranicama časopisa *Pilar* od br. 9/2010. do br. 14/2012. objavljen je niz tekstova o raznim temama iz hrvatske povijesti, ali i filozofije i teologije te statistike. *Pilar* se, iz razumljivih razloga preselio u onaj dio časopisa koji je bio namijenjen objavljivanju njegovih kritički obrađenih tekstova. Određeno odstupanje od toga načela dogodilo se već u br. 9/2010. Uredničko se vijeće prvi put odlučilo na ponovno tiskanje većega Pilarova djela u dodatku časopisa, s posebnom paginacijom. Riječ je o knjizi *Immer wieder Serbien* (Berlin, 1933.). Uvodna studija T. Jonjića nalazi se na početku časopisa («Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.—1933.»). Kao prilog Pilarovoj knjizi objavljene su reakcije suvremenih političkih pisaca (Josef Räuscher, R. W. Seton-Watson, Carlile Aylmer Macartney). Kratke životopise recenzenata Pilarove knjige napisala je C. Hornstein Tomić. U rubrici *Gradivo* priređen je za tisak Pilarov »Exposé glede pitanja izlaska Hrvata iz Kraljevine S.H.S.« Također su donesena dva pisma iz 1928. od kojih je jedno upućeno Anti Trumbiću i Jurju Krnjeviću, a drugo zagrebačkom dnevniku »Hrvat«, središnjem glasilu Hrvatske federalističke seljačke stranke. Za polemičke tonove u časopisu pobrinuo se T. Jonjić («Tuđmanov san o Europi slobodnih naroda»).

U ostalim su brojevima objavljeni radovi sljedećih autora: Z. Hasanbegović, »Jugoslavenska muslimanska organizacija od uvođenja diktature kralja Aleksandra do Sarajevskih punktacija (1929.—1933.)«; Ivo Turk i Marijan Jukić, »Ruralno-

urbana polarizacija Karlovačke županije temeljene na dinamici stanovništva (1971.—2001.)»; I. Zvonar, »Prilog za biobibliografiju dr. Andrije Živkovića«; Edi Miloš, »Antun Radić et l'agonie de la Monarchie des Habsburg«; I. Sabotić, »Henri Bégouen, la Croatie et les 'Yougoslaves'«; Z. Grijak, »O književnom i javnom djelovanju Ive Vojnovića s posebnim osvrtom na 'supetarsku aferu' 1907. godine«; Aleksandra Gačić, »Pokušaj prodora Slovenske pučke stranke u Vojvodinu (1919.—1929.)«; Stipe Kutleša, »Znanstvenost i komplementarnost filozofije i teologije« i »Dualizam ili monizam sila u prirodi?«; T. Jonjić, »Pogledi Antuna Gustava Matoša na hrvatsko-srpske odnose«; Srđan Mrduljaš, »Etnicitet Splita za mletačke i osmanlijske dominacije prostorima današnje Dalmacije«; Ante Škegro, Marko Rimac i Suzana Martinović, »Diplomatski spor zbog jednoga katoličkog krštenja u Splitu 1745. godine« te Mislav Gabelica, »Katolički svećenici u banskoj Hrvatskoj na izbornim listama frankovačkih pravaša (1895.—1914.)«.

U svakom od navedenih brojeva časopisa objavljeni su uz popratne tekstove sljedeći Pilarovi članci: »Georges Sorel, francuski socijalni filozof, duhovni otac fašizma i boljševizma«; »Križa kapitalizma kao spoznajni socijalno-politički problem«; »O sistematizaciji socijologije«; »Entwicklungsgang der Rezeption des österreichischen allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches in Bosnien und der Herzegowina unter besonderer Berücksichtigung des Immobilienrechtes« i »O Svetom Savi i njegovu znamenovanju«. Posebna je pozornost posvećena Pilarovim ranije neobjavljenim rukopisima od kojih posebno treba izdvojiti: »Spomenica u pitanju organizacije obrane i otpora Hrvatskoga Naroda u sadanjoj njegovoj političkoj situaciji«; »Spomenica o prvim zadacima HSS u oči novog ustava«; »Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara« i »Pabirci iz korespondencije Ive Pilara i Fritza Byloffa (1926.—1933.)«. Pilarove članke i rukopise priredili su: Zdenko Zeman, Ivan Markešić, T. Jonjić, I. Rogić, Z. Matijević, C. Hornstein Tomić, S. Matković, Z. Grijak i Vlasta Švoger.

Tekstovi s povodom izašli su ispod pera sljedećih autora: T. Jonjić, »Hrvatska između Srbije i Italije« i »O Tuđmanu, uz dlaku akademskim poduzetnicima i političkim trgovcima«; J. Krišto, »Loš trubač protuhrvatske propagande« i »Od nesnalaženja do pravilnoga izbora — Političko prilagođavanje (nekih) franjevac Bosne Srebrene u komunizmu i nakon njegova sloma« i Zlatko Kudelić, »Intelektualci na marginama visoke politike«.

Za sustavno istraživanje Pilarove intelektualne baštine bilo je od presudnoga značenja sklapanje darovnoga ugovora između Instituta i obitelji Jančiković, Pilarovih nasljednika (br. 10/2010.).

U dodatcima br. 11/2011. i br. 14/2012. objavljena je brošura Josipa Franka, vođe »čistih« pravaša, *Die Quote Kroatiens* i ranije neobjavljeni rukopis Memoara Stjepana Srkulja, povjesničara, zagrebačkoga gradonačelnika i ministra u šestosiječanjskim vladama (1932.—1934.). Referati s međunarodnoga znanstvenog skupa: Dr. Ivo Pilar und die Idee eines vereinigten Europa (Beč, 12. ožujka 2010.), objavljena su u dodatku br. 13/2012. (autori: Heinrich Badura, V. Šakić,

Jakub Forst-Battaglia, A. Rahten, Šaćir Filandra, Stjepan Šulek, Nevio Šetić te C. Hornstein Tomić i Z. Matijević, koji su godinu dana ranije napisali referat zajedno sa S. Lipovčanom).

U razdoblju od 2013. do 2014. na mjestu glavnoga urednika časopisa *Pilar* bio je Z. Hasanbegović. Iz članstva u Uredničkom vijeću istupio je J. Krišto, a novi su članovi postali: Filip Hameršak, Carl Bethke i Jure Bogdan. Na taj su način u redove uredništva stupile osobe koje su svoje profesionalne karijere vezale uz Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Sveučilište u Tübingenu i Zavod sv. Jeronima u Rimu. Za zamjenicu glavnog urednika izabrana je Ivana Žebec Šilj a za tajnika Ivan Hrstić. Lektorice za hrvatski jezik bile su Jasenka Ružić te Ivona Filipović Grčić. Vesna Racković i Miroslav Vuko postali su novi prevoditelji sažetaka na engleski jezik.

Uredništvo je, u otežanim gospodarskim okolnostima, objavilo dva dvobroja časopisa. U prvom su dvobroju 15-16/2013. doneseni tekstovi o kontroverznom srpskom književniku Vladanu Desnici, Pilarovim naprednjačkim vezama početkom 20. stoljeća i problemu europske »nove desnice« (autori: Nikica Barić, S. Matkovića i Domagoj Tomas).

U drugom su dvobroju 17-18/2014. tiskani članci s temama iz hrvatske stranačke povijesti, političkog djelovanja katoličkoga svećenika i političara Vjekoslava Spinčića, Domovinskog rata i demografske problematike: »Između Scile i Haribde: političko djelovanje Stranke prava (frankovaca) početkom prvoga svjetskog rata«; »Vjekoslav Spinčić i pitanje jezično-etničke granice između Hrvata i Slovenaca u austrijskoj pokrajini Istri«; »Europsko vijeće mudraca i okvir optimalne ravnoteže« i »Starenje stanovništva kao ograničavajući čimbenik demografskog razvoja Žumberka«. Autori su priloga: M. Gabelica, Željko Klaić, Lucija Popuk i Ivica Miškulin te I. Turk, M. Jukić i D. Živić. U rubrici Osvrt s povodom objavljen je tekst Joška Badžima o mogućim geopolitičkim i strateško-sigurnosnim implikacijama gradnje Pelješkoga mosta.

Za razdoblje od 2016. do 2018. na mjesto glavne urednice časopisa imenovana je I. Žebec Šilj, a i Uredničko je vijeće doživjelo znatne promjene. Na članstvu su se zahvalili: A. Akrap, J. Bogdan, A. Pavešković i T. Maštrović. Na mjesto zamjenika glavne urednice došao je I. Hrstić, a novi su članovi postali: H. Badura, Sandra Cvikić, Gordan Črpić, Ljiljana Dobrovšak, Vlatka Dugački, Gabor Egry, Renata Glavak Tkalić, Stipica Grgić, Katica Ivanda Jurčević, Ljudmila Mindova, Hrvoje Petrić, Milica Prokić, Tomasz Pudłocki i Krešimir Regan. Dotadašnji glavni urednik Z. Hasanbegović ostao je član uredništva. Tajnica časopisa postala je Arijana Kolak Bošnjak. Novi su članovi uredništva došli iz više uglednih domaćih i inozemnih znanstvenih institucija: Savezno ministarstvo za znanost, istraživanje i gospodarstvo (Beč), Hrvatsko katoličko sveučilište, Institut za političku povijest (Budimpešta), Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Bugarska akademija znanosti (Sofija), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Sveučilište u Bristolu i Jagielonsko sveučilište (Krakov). Uloge prevoditelja na engleski je-

zik prihvatio je Miroslav Vuko. Za lektorske poslove oko hrvatskog jezika brigu je preuzeo Krešimir Starčević.

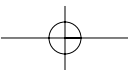
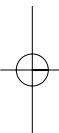
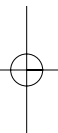
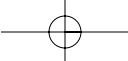
U dvobroju 19-20/2015. objavljeni su opsežna studija T. Jonjića o rasnom učenju i eugenici te njihovu odjeku u Hrvatskoj i rad S. Matkovića o Ivi Pilaru i Milivoju Dežmanu, uglednom hrvatskom liječniku i novinaru, popraćen njihovom korespondencijom.

Na kraju, iako ne i najmanje važno, treba podsjetiti i na sve one suradnice i suradnike koji su ocjenama, prikazima i ostalim priložima učinili da časopis *Pilar* bude relevantna znanstvena publikacija. Poimence to su: V. Švoger, V. Mihaeljević, Danijel Vojak, J. Neralić, Neža Zajc, A. Pavešković, Marijan Barić, Margareta Matijević, Nikša Stančić, Sanja Špoljar Vržina, Nina Obuljen Koržinek, Ivan Brlić, Mateja Maljuga, Anđelko Vlašić, Neven Kovačev, Mihovil Lukić, Damir Agićić, Krešimir Peračković, Daniel Patafta i Josip Lukin.

Uz časopis *Pilar* treba vezati i znanstvenoistraživački projekt »Ivo Pilar, teoretičar hrvatske modernizacije«, koji je u razdoblju od 2007. do 2014. financiralo Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa. Osim voditeljâ projekta S. Lipovčana (2007.–2009.) i Z. Matijevića (2009.–2014.), suradnici su bili: M. Barić (do 2012.), Ida Čubelić Pilija, C. Hornstein Tomić i S. Matković. Većina istraživačkih rezultata ostvarenih na projektu objavljena je u časopisu *Pilar*.

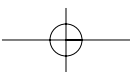
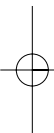
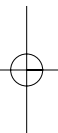
U kontekstu izlaženja časopisa treba istaknuti da je T. Jonjić na Hrvatskim studijima, pod mentorskim vodstvom S. Matkovića, obranio doktorsku disertaciju pod naslovom *Ivo Pilar kao politički ideolog* (2015.). Time je udaren čvrst temelj za buduću monografiju o osobi koja svojim imenom simbolizira ukupnu znanstvenu djelatnost Instituta.

Prvih deset godina izlaženja časopisa *Pilar* svjedoči o njegovoj važnosti za razvoj društvenih i humanističkih znanosti ne samo u Hrvatskoj nego i izvan njezinih granica.

ПРОТЪ

KRONIKA

Otkrivanje spomen-ploče Ivi Pilaru, Zmaju Tuzlanskom; 28. rujna. 2016.

Družba «Braća Hrvatskog Zmaja» i Institut društvenih znanosti Ivo Pilar u prigodnoj su svečanosti otkrili spomen-ploču dr. Ivi Pilaru, Zmaju Tuzlanskom, u srijedu 28. rujna 2016. na adresi Berislavićeva 6, Zagreb. Spomen-ploča postavljena je na pročelju zgrade u kojoj se svojedobno nalazio odvjetnički ured dr. Ive Pilara.

Prigodno slovo o dr. Ivi Pilaru u povodu otkrivanja spomen-ploče održali su veliki meštar Družbe «Braća Hrvatskoga Zmaja» Zmaj od Istre prof. dr. sc. Nevio Šetić i ravnatelj Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar, Zmaj od Modrog jezera prof. dr. sc. Vlado Šakić. Govornici su uzvanike i predstavnike medija upoznali s potankostima inicijative za postavljanje spomen-ploče te ocrtali društveni i povijesni kontekst u kojemu je dr. Ivo Pilar djelovao kao publicist, odvjetnik i angažirani intelektualac.

Nakon svečanosti otkrivanja spomen-ploče, u sjedištu Družbe «Braća Hrvatskoga Zmaja», u Kamenitoj 3, u svečanoj dvorani Kule nad Kamenitim vratima s početkom u 19 sati održano je prigodno predavanje dr. sc. Tomislava Jonjića «Ivo Pilar — Lik i djelo».

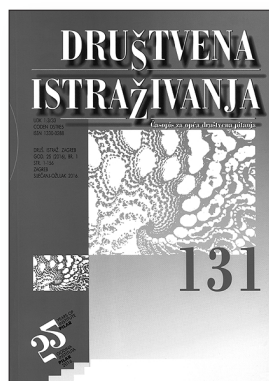
Kolokvij Četiri lika Ive Pilara

U povodu 25. obljetnice svojeg osnutka Institut društvenih znanosti Ivo Pilar organizirao je Kolokvij »Četiri lika Ive Pilara« 8. studenoga 2016. u Multimedijskoj dvorani Instituta Pilar, Marulićev trg 19/I, Zagreb. Izlagali su prof. emeritus dr. sc. Ivan Rogić s temom Pilar i modernizacija hrvatskog društva, dr. sc. Tomislav Jonjić s temom Ivo Pilar prema rasnom učenju, prof. dr. sc. Stjepan Matković s temom etape Pilarova političkog puta, prof. dr. sc. Zlatko Matijević s temom Peisker-Pilarova teorija o dualističkoj vjeri starih Hrvata i prof. d. sc. Vlado Šakić, ravnatelj Instituta Ivo Pilar.

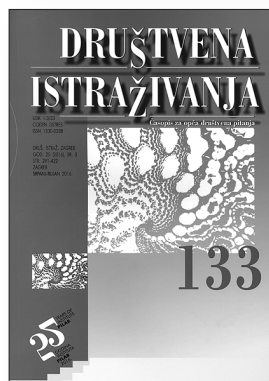
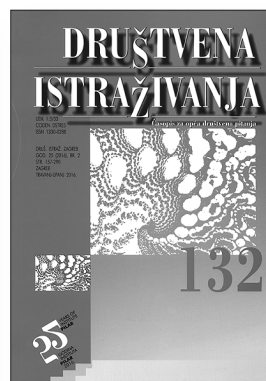
NOVA IZDANJA INSTITUTA PILAR — 2016.

DRUŠTVENA ISTRAŽIVANJA
Časopis za opća društvena pitanja

Vol. 25, No. 1 (131)
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Zagreb, 2016.
str. 1-156

Vol. 25, No. 2 (132)
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Zagreb, 2016.
str. 157-290

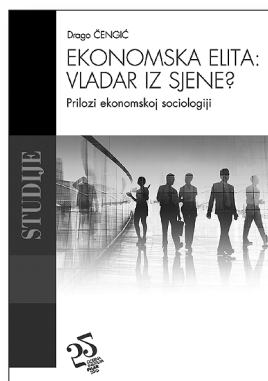
Vol. 25, No. 3 (133)
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Zagreb, 2016.
str. 291-432

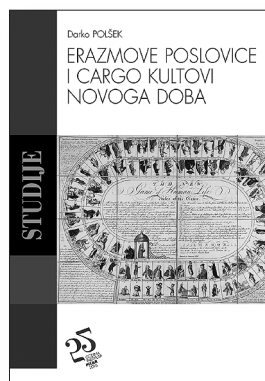
Vol. 25, No. 4 (134)
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Zagreb, 2016.
str. 433-596

NOVA IZDANJA INSTITUTA PILAR — 2016.

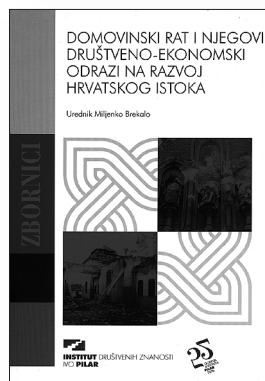
Drago Čengić
EKONOMSKA ELITA:
VLADAR IZ SJENE?
Prilozi ekonomskoj sociologiji
Biblioteka *Studije*, knjiga 26
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2016., str. 320
ISBN 978-953-7964-24-5

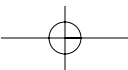
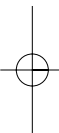
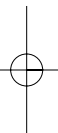
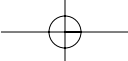
Darko Polšek
ERAZMOVE POSLOVICE I
CARGO KULTOVI NOVOGA DOBA
Biblioteka *Studije*, knjiga 27
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2016., str. 352
ISBN 978-953-7964-28-3

ŠTO JE VUKOVAR
HRVATSKOJ I EUROPI?
Uredili: Dražen Živić, Sanja Špoljar Vržina,
Ivana Žebec Šilj i Vine Mihaljević
Biblioteka *Zbornici*, knjiga 49
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar i
Ogranak Matice hrvatske u Vukovaru
Zagreb-Vukovar, 2016., str. 236
ISBN 978-953-7964-23-8

DOMOVINSKI RAT I NJEGOVI
DRUŠTVENO-EKONOMSKI ODRAZI
NA RAZVOJ HRVATSKOGA ISTOKA
Glavni urednik: prof. ddr. sc. Miljenko Brekalo
Biblioteka *Zbornici*, knjiga 50
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2016., str. 450
ISBN 978-953-7964-36-8

Upute suradnicima

Autori zadržavaju autorsko pravo za članke objavljene u Časopisu PILAR, no daju Časopisu pravo prvog objavljivanja. Radove koji su prihvaćeni za objavu (ili već objavljene u Časopisu) autor smije objaviti u drugim publikacijama samo uz dopuštenje uredništva, uz naznaku o njihovu objavljivanju u Časopisu.

Radovi se dostavljaju u elektroničkom obliku te otisnuti u dva primjerka s dvostrukim proredom. Uz naslov rada treba navesti ime, prezime i titulu autora, naziv i adresu ustanove u kojoj radi odnosno kućnu adresu, broj telefona i e-mail adresu.

Radovi podliježu dvostrukom anonimnom recenzentskom postupku i razvrstavaju se u sljedeće kategorije:

1. **Izvorni znanstveni rad.** Rad se odlikuje izvornošću zaključaka ili iznosi neobjavljene izvorne rezultate znanstveno koncipiranog i provedenog istraživanja.
2. **Pregledni rad.** Rad sadržava temeljit i obuhvatan kritički pregled određene problematike, no bez istaknutije izvornosti rezultata.
3. **Prethodno priopćenje.** Rad sadržava prve rezultate istraživanja u tijeku, koji zbog aktualnosti zahtijevaju brzo objavljivanje, no bez razine obuhvatnosti i utemeljenosti.
4. **Stručni rad.** Sadržava znanja i iskustva relevantna za određenu struku ali nema obilježja znanstvenosti.

Preporučujemo opseg rada do jednog odnosno jednog i pol autorskog arka (cca 30.000 znakova). Radu se prilaže uvodni nacrtak od najviše desetak redaka, popis do pet ključnih riječi te sažetak do jedne kartice. Prikazi knjiga, osvrti i recenzije ne smiju biti dulji od 5 kartica. Poželjni su prijedlozi za ilustriranje tekstova.

Uredništvo pridržava pravo prilagodbe rada općim pravilima uređivanja Časopisa i hrvatskome standardnom jeziku odnosno, za međunarodno izdanje, odgovarajućem drugom jeziku.

Uz tekst se navode bilješke kojima se tekst dopunjuje te daju podatci o korištenoj literaturi, jer se ona ne objavljuje zasebno. Pri tome treba navesti autora, naziv djela, nakladnika, mjesto i godinu izdanja te, u pravilu, broj stranice na koju se upućuje.